

1. BEVEZETÉS

1. 1. Az értekezés célkitűzései, forrásai, módszerei

A magyar történettudomány 19. század utolsó harmadára tehető kialakulásától kezdve történetíróink változó intenzitással foglalkoztak a királyi birtokok és népek történetének kérdésével. A kezdeti jogtörténeti megközelítés mellett a kutatásban fokozatosan politika-, gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti szempontok is érvényesültek. Hasonlóképpen bővülés figyelhető meg a módszerek a különféle források értelmezése és kiaknázása terén is.

Jelen értekezés a királyi birtokok és népek történetét vizsgálja a 13. század elejétől a 14. század közepéig terjedő időszakban, mégpedig az adatokat és a jelenségeket két fő szempont, a szervezet igazgatásnak alakulása, valamint a birtokszervezetnek a magyar királyok politikájában vitt szerepe szerint csoportosítva.

A korszakhatárok kijelölésében a fő szempont az volt, hogy minél nagyobb forrásanyag bevonásával figyelhessem meg az egyes jelenségeket. Ennek megfelelően igyekeztem teljes körűen feltárni a 13. századra vonatkozó, nyomtatásban megjelent okleveles anyagot. Az Árpád-kori forrás kisebbik, kb. tizedét kitevő, kiadatlan részét a szakirodalmi utalások alapján gyűjtöttem össze.¹ Hasonlóképpen teljességre törekedtem a 14. század első felét illetően. Az Anjou-kori oklevéltár ezidáig napvilágot látott kötetei jóvoltából ez mind a publikált, mind a publikálatlan forrásokra érvényes.² Rendszeres anyaggyűjtést nem végeztem a 13. század előtti és a 14. század közepe utáni időszekekre, ahol azonban szükséges volt, felhasználtam ezekből a korszakokból való adatokat is.

¹ A teljesség igénye nélkül, l. ÁMTF; BORSA: Mérey, BORSA: Somogyi konvent stb.

² L. Anjou. A teljes szövegű közlésben meg nem jelent okleveléknél a megfelelő regesztára hivatkozom.

A királyi birtokszervezet népeinek társadalomtörténeti sajátosságát az eddigi szakirodalom már megnyugtatóan tisztázta, ezért közelítettem meg a témát az említett, két egymással összefüggő kérdéskör kidolgozásával.

A dolgozat két nagyobb fejezetből áll. Az elsőben tárgyalom a különféle méltóságok (nádor, udvari tisztségviselők) részvételét a királyi szolgálónépek feletti bíraskodásban és azok adózásában. Ezután bemutatom az egyes szolgálónépi kategóriák tisztségviselőinek hierarchiáját, az ispántól kezdve egészen a tizedesekig. Amennyiben a források lehetővé teszik, felvázolom a megismert tisztségviselők jogállását, társadalmi helyzetét, és fontosabb életrajzi adataik alapján figyelmet fordítok a királyi udvarral való esetleges kapcsolataikra. A szolgálónépek élén álló ispánok személyi körének megállapítása mellett az okleveles adatokból megismerhető feladatkörüket elemzem.

A szolgálónépi szervezet működését és a tárgyalt időszakban betöltött funkcióját világítják meg az adózásról és a jogállásból következő szolgálatokról szóló alfejezetek. Az első fejezetet az udvari birtokszervezet egyes részeinek továbbélésének, átalakulásának és korszerűsödésének kérdéseivel foglalkozó kitekintés zárja.

A másik nagy tematikus egység a királyi „birtokpolitikának” az udvari birtokszervezet szempontjából fontos elemeit teszi a vizsgálat tárgyává. Elsőként az adományozás korlátait jelentő jogelvek megnyilvánulásait, illetve az adományozásoknál követett gyakorlatot foglalom össze. A második fejezet nagyobbik része a királyi birtokvisszavételek történetét dolgozza fel. Ezek időrendje, célkitűzéseiknek elkülönítése segítségével el lehet helyezni a birtokrestaurációs politikában az udvari szervezethez tartozó földekkel és szolgálónépekkel kapcsolatos királyi törekvéseket. Ennek keretében az egyes akciók lebonyolításában részt vevő tisztségviselők és személyek feltérképezésére is sor került, a megfelelő társadalomtörténeti és igazgatástörténeti konzekvenciák levonásával.

A téma feldolgozásának módszerei közül néhány szempontot kell kiemelni. A felhozott forráshelyek túlnyomó többségében a királyi birtokok és népei fordulnak elő, ezekkel együtt kezelem a királynéi és — a csak

ritkán felbukkanó — hercegi birtokszervezetre vonatkozó adatokat. A szükséges esetben kitérek a nyilvánvaló különbségekre.

Az egyházi birtokszervezet nem képezi a vizsgálat tárgyát, mert a királyi birtokkal való sok hasonlóság ellenére az is joggal feltételezhető, hogy a királyi adományként elnyert népek betagolódva főpapi–káptalani–apátsági dominiumokba más szerepkörbe és ezzel jogállásba, társadalmi helyzetbe kerültek az új földesúr szükségleteinek megfelelően. A politikai, gazdasági és társadalmi fejlődésük miatt is sajátos helyet elfoglaló észak-magyarországi régió egykori erdőuradalmaiból, a Szepességből és a Zólyomerdőből csak a szükséges párhuzamok vagy összehasonlítások kedvéért hozok adatokat, de e területek társadalmi és igazgatási viszonyainak rendszeres ismertetése kívül esik a disszertáció témakörén.

Igen gyakran alkalmaztam analógiaként a várszervezet igazgatásával a várjobbágyok és várnépek társadalmi tagozódásával kapcsolatos ismereteket. Ezt többek az is indokoltta teszi, hogy több esetben várnépekkel kapcsolatban is megfigyelhető a szolgálat szerinti csoportosítás. Különösen a királyi „birtokpolitika” tárgyalásakor használtam fel a várföldek és várnépek visszavételéről tudósító forrásokat.

1. 2. A témával foglalkozó szakirodalom eredményeinek vázlatos összefoglalása

1. 2. 1. Királyi birtokok és népek a német, a cseh és a lengyel kutatásban

A koraközépkori államok hatékonysága nagy mértékben függött a királyi hatalom erejétől, s mindenhol érezhető jelenlététől. Főváros hiányában a vándorló kormányzat intézményesen is rákényszerült, hogy minél intenzívebben használja ki a királyi birtokokat, amelyek az uralom anyagi alapjait képezték. A frank és német királyi birtokszervezet kutatásában komoly nehézséget jelent, hogy a Karolingok korát követően csak nagyon kevés erre vonatkozó forrás maradt korunkra, illetve az egyes birtokok kincstári karaktere csak az eladományozáskor derül ki, és ezek a

jellegzetességek a különféle jogügyletek következtében (eladás, öröklés stb.) teljesen megváltozhattak.

Praktikus szempontokból (ha nem is problémamentesen) a birodalmi birtokok három részre oszthatók: koronabirtokokra (*Krongut*), birodalmi hűbértokokokra (*Reichslehnsgut*), valamint birodalmi egyházi birtokra (*Reichskirchengut*). Az első kategóriába tartozó birtokokon belül meg lehet különböztetni a kincstári birtokokat (*Fiskalbesitz*), amelyeket királyi tisztségviselők irányítottak, ezek részét alkották a királyi magángazdaságokba szervezett „asztali birtokok” (*Tafelgüter*).³

Fontos részét alkották a királyi birtokoknak (*Königsgut*) az erdők, szélesen kiterjesztett jogkörrel (*Bannbezirk*), amely vadászatra, erdőkielésre, legeltetésre stb. vonatkozott. Ezek az erdőirtás révén lehetőséget nyújtottak tartományok kiépítésére. Frankfurtnál és az Ardennek és a Köln közötti területeken már a Száliak korában több erdőgrófság jött létre (*Waldgrafschaft, comitatus nemoris*).⁴

A birtokkomplexumra a késő-karolingkor óta használt terminusok (*palatium, curtis, castrum*) jelentése nem mindig egyértelmű. A 10–11. században a palota ideáltípusának alkotórészei a következők voltak: reprezentatív épület, kápolna, megerősített hely vagy vár és gazdasági udvar.⁵ Ezek az elemek együttes megléte azonban sokszor nem mutatható ki. A száliak korában inkább a megerősített helyekre (*Reichsburg*) helyeződött át a hangsúly.

A frank királyoknál már megfigyelhető az a jelenség, hogy országjárásuk során végiglátogatták azokat a helyeket, ahol az egyes *civitas*okban saját *palatiummal* vagy *domusszal* rendelkeztek. Több forrás

³ BOSHOFF: Königsherrschaft 83–85.; BRÜHL: Fodrum, Gistum passim. Az „asztali birtokok” létezését cáfolja GÖLDEL: Tafelgüterverzeichnis 144–146. A 11–12. századi, a király ellátására rendelt birtokok összeírásával kapcsolatos nézetek összefoglalását l. uo. 19–143.

⁴ Frankfurt és környéke példáját l. SCHALLES-FISCHER: Pfalz und Fiskus passim; a Majna és Neckar közti területét pedig l. GOCKEL: Karolingische Königshofe 72–86.

⁵ Ez jól látható Aachen esetében, ahol az agrárjellegű településen (*vicus*) belül a palota és a gazdasági udvar területe a jogi különbség ellenére egybeolvadt. Maga palota is több részből állt, pl. a lakó- és reprezentációs épületből (*arx, aula regia*) és a templomból. Mindezek egy igazgatási szervezetet (*fiscus*) alkottak. L. FLACH: Aachen 386–387.

szól a 6–7. századi Meroving-palotákról (*palatia*) és királyi udvarokról (*villa, curtis, fiscus*), amelyek római kori *villákra* épültek rá, főleg az egykori Gallia északi részén.⁶ A Karoling-kori királyi udvarok szervezetét és az ezekhez rendelt birtokok gazdasági irányítását a *Capitulare de villis* előírásai mutatják be a legjobban. A kincstári birtokegyüttes egyes részei, valamint az éves kötelező szolgáltatásokon túl egy napra megszabott ellátást (*servitium regis*) is nyújtottak az utazó uralkodó és környezete részére. A szokás eredete szintén a római korra vezethető vissza. A 11. század elejétől egységesen egy-két termékben szabályozták e kötelezettségeket.⁷

Mindez nemcsak a koronabirtokokon alapult, hanem a birodalmi nemesség és a birodalmi egyház birtokain is, főleg a birodalmi birtokok számának megcsappanása után. Adománylevelekből tudható meg, hogy melyik föld volt királyi szolgálatban. Az udvarokat (szolga vagy szabad jogállású) lakosaival, valamint a birtokhoz tartozó jogokkal és kötelezettségekkel együtt örökítették el, tehát ilyen esetben a *servitium regis* is az új földesurat illette. Az útvonalat gondosan előre megtervezték és az udvartartás, a gyakran több száz vagy több ezres kíséret ellátását udvari tisztségviselők készítették elő.⁸

A királyi birtokok igazgatását, az ezeket irányító, király által kinevezett tisztségviselők (*actor, provisor regalis, villicus, iudex, Vogt stb.*) tevékenységét részletesen nem ismerjük. Az aacheni királyi birtok (*fiscus*) több részből állt, az udvarból (amely a 9. században fő- és mellékudvarokra oszlott), az uralkodó által használt területre (*Salland*), végül a szolgáltatásokra kötelezett parasztok területére (*Zinsland*). A gazdálkodás és az adózás egysége a 13. század közepéig a *mansus* volt, majd a pénzjáradékokra való áttérés után a telek (*Morgen*).⁹

⁶ BRÜHL: Fodrum, gistum 9–13., 32–50.

⁷ HEUSINGER: Servitium regis 145–146.

⁸ METZ: Servitium regis 21–114.; GÖLDEL: Tafelgüterverzeichnis 36–39., 89–92. A birodalmi birtok, az uralkodók itineráriumának adatai és a paloták komplex kutatása a királyi hatalom hatékonyságának és a kormányzat szerkezetének, „magterületeinek” meghatározását is lehetővé teszi, l. Königspflazen XI–XXIII.

⁹ FLACH: Aachen 387–388.

A frank birodalomban külön tisztviselő (*provisor regiarum villarum*) állt az udvarházak élén, akinek feladatáról azonban nincsenek adatok. A király környezetében, illetve az úton lévő kíséret tagjaiként az udvartartás, illetve az asztaltartás mindennapi ügyeiről kisebb hivatalnokok gondoskodtak, ezek a Merovingok korában szolgálai jogállásúak voltak.¹⁰ 1024 után bukkannak fel a forrásokban a királyi ministerálisok, a 11. század derekán következik be tényleges politikai–gazdasági–társadalmi emelkedésük. Ezek eredetileg nem szabad jogállású szolgálók voltak (korai megnevezésük ennek megfelelően *serviens*), akik szorosan függtek földesuruktól. A ministeriálisok sorából az igazgatásban, hadakozásban és az udvari feladatok ellátásában részt vevők — a minőségi szolgálat révén — kiemelkedtek a többi szolgálónépek közül és külön jogállásuk alakult ki a birodalmi birtokokon éppúgy, mint a főpapi birtokokon. Az uralomhoz való kötődésük a birodalmi érdekek megbízható képviselőivé tették őket. A szolga eredetű népelemek bizonyos része a ministerialitáson keresztül kerülhetett be az alsó nemességbe, a 12. században már nem volt lényegi különbség a „régii” és a ministerialis eredetű alsó nemesség között, ez utóbbiak azokat a hivatalokat és funkciókat töltötték be, és ugyanazokat a címeket viselték, mint az előbbieket a 11. század közepéig.¹¹ A német hercegek által viselt udvari tisztségek 10. században bekövetkező tiszteletbeli hivatallá válásával a ministeriálisok rendjéből kerültek ki a tényleges udvari hivatalnokok, akik nem közvetlenül az udvarban látták el a feladataikat.¹²

A birodalmi birtokoknak és a királyok családi birtokainak az elkülönítése gyakorlati szempontból nem volt lényeges, bár a kortársak tudatában voltak a különbségnek. Ennek főleg a politikai harcok alkalmával lett jelentősége. A két birtoktípus problémája összekapcsolódott a birodalmi birtok feletti királyi rendelkezéssel. Általános nézet volt, hogy a király nem csökkentheti a következő uralkodók hatalmának anyagi alapját. Tehát a

¹⁰ BRÜHL: Fodrum, gistum 77–81., 106.; RÖSENER: Hofämter 496–500.

¹¹ BOSL: Ministerialität; PARISSE: Ministeriaux; BOSHOF: Königsherrschaft 86–87

¹² BRÜHL: Fodrum, gistum 165–167.

birodalmi birtok nagysága alapján állandó volt, csak szerkezetében változott.¹³

Aachen példáján megfigyelhető, hogy a városfejlődéstől elválaszthatatlan a palota léte és annak birodalmi jelentősége. A kezdetet a szűkebb palotaterületen a 9. században kialakult mag jelentette, amely kereskedőknek, kézműveseknek és a palota szolgálatában álló nemeseknek letelepedési alkalmat teremtett, és az évről-évre ott lakó királyi udvar összekapcsolta ezeket a társadalmi csoportokat, védelmet nyújtva a távolsági kereskedőknek is.¹⁴

A frank és német területen megfigyelt királyi birtokrendszerhez hasonló szervezet Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon is kimutatható. Csak a közép-európai országokra jellemző sajátosság, hogy a fejedelmi és királyi birtokok népeit szolgálatuk és kötelezettségeik alapján osztályozták, illetve nevezték el. Ugyanebben a régióban a kutatást nagyban befolyásoló tényezőként jelentkezik e foglalkozásnevek jelentkezése a toponímiában.

Mindhárom országban a fejedelmi-királyi szolgálónépi rendszer rekonstrukciójánál azzal a ténnyel kell szembenézni, hogy a kialakulás időszakára, ami egybeesett az állam, a keresztény királyság létrejöttével, semmilyen forrásanyag nem áll rendelkezésre. A 13–14. században, amikor az írott források száma lehetővé teszi az érdemi elemzést, a szolgálónépi szervezet már kétségkívül a bomlás jegyeit mutatja. A forráshiányt, mind a cseh, mind pedig a lengyel szakirodalom a foglalkozást jelentő helynevek széles körű kiaknázásával kísérelte meg áthidalni. Így az ilyen nevet viselő falvak és az oklevelekben említett szolgálónépi csoportok falvai egymást kiegészítették, ezek között számos esetben átfedés figyelhető meg.

A módszerek közül fontos hangsúlyt kapott a topográfiai szempont, amely hatalmi központnak tekinthető udvarházak és várak, valamint a

¹³ Uo. 87., 143–144.; BOSHOF: Königsherrschaft 85.

¹⁴ FLACH: Aachen 387

szolgálónépi eredetűnek tekintett települések földrajzi közelségéből vagy távolságából kísérelt meg következtetéseket levonni.¹⁵

Lengyelországban és Csehországban egyaránt megfigyelhető, hogy a fejedelmi-királyi udvartartás a várak környékén összpontosult, ahol letelepített szolgálónépek gondoskodtak az udvar ellátásáról. Lengyel területeken meg lehet különböztetni a krónikák szóhasználatában az állandóbb központokat az ideiglenes tartózkodási helyektől.¹⁶ A rendszer alapelemeit a központokat adó várak, illetve udvarházak alkották.¹⁷

A szolgálónépek, akikre a *ministerialis* terminust használták a források, szolgálói jogállásúak voltak.¹⁸ Egyelőre eldönthetetlen kérdés a cseh és lengyel szervezetben, valamint a német királyi udvarszervezetben megfigyelhető *ministerialisok* társadalmi helyzetének megfeleltetése.¹⁹ A litoměřicei káptalan adományleveléből (1057) kiderül, hogy a szolgálatát mindenki egy-egy hétig látta el.²⁰

Csehországban ismerhető meg legjobban a birtokok és szolgálónépek szervezetének változása. A korai időszakban központosítást lehet feltételezni, amikor a struktúra élén a prágai *villicus* állt, aki más várak bevételeivel is rendelkezett. A későbbiekben már az egyes váraknak van

¹⁵ Minderre összefoglalóan I. MODZELEWSKI: Organisation ministériale; TŘEŠTÍK–KRZEMIENSKA: Dienstleute; SASSE: Sozialstruktur 252–253. Az utóbbi műben lévő rövid historiográfiai összefoglalást I. 253., 30. jegyz. A helynevekre alapozott közép-európai kutatások bizonytalanságára I. FONT: Kényszerpályák 252–262. A csehországiakéra I. SASSE: Sozialstruktur 255–256.

¹⁶ FONT: Kényszerpályák 252–254.

¹⁷ A várak szerepét hangsúlyozza MODZELEWSKI: Organisation ministériale 1128.; ezzel szemben TŘEŠTÍK–KRZEMIENSKA: Dienstleute 86–87. szerint nem lehet élesen megkülönböztetni a várakat és a megerősített udvarházakat. A szerzők az udvarokra mint központokra éppen a magyar udvarnok (*dvornici*) kifejezést hozzák fel példaként, I. uo. 86.

¹⁸ TŘEŠTÍK–KRZEMIENSKA: Dienstleute 83–84. a litoměřicei adománylevel alapján; SASSE: Sozialstruktur 247–248. a *ministerialisok*, a *servusok* és a *familiák* előfordulási helyének topográfiai megfelelése alapján.

¹⁹ TŘEŠTÍK–KRZEMIENSKA: Dienstleute 83–84. A megfeleltetésre I. MODZELEWSKI: Organisation ministériale 1130.

²⁰ TŘEŠTÍK–KRZEMIENSKA: Dienstleute 83–84.

*villicus*uk, a 13. században pedig az udvarházaknak is, akik a *comes*ekkel egyenrangúak lehettek.²¹

Valószínűleg a csehországra is általánosítani lehet a lengyel szervezet hierarchiáját, ahol az egyes kategóriákat egy-egy *magister* alá rendelték, aki előírta a teljesítendő szolgáltatásokat. Ilyen udvari tisztségviselők voltak a lovász-, pohárnok- és asztalnokmester, a vadász, a *villicus* és a *cellarius*, de a 10–11. században minden bizonnyal egyéb *magisterségek* is léteztek.²² Hasonló tisztségek nemcsak a „központi” udvarban, hanem a kisebb váraknál és udvarházaknál is lehettek. A fejedelmekori *villicus*ok és a 12. századi udvari tisztségviselők közti viszony források hiányában nem tisztázható.²³ Ezek oklevélbeli említését elemezve az állapítható meg, hogy bár az előkelők közé tartoztak (*primas*, *nobilis vir*), tekintélyben jócskán a *camerarius* alatt maradtak.²⁴

1. 2. 2. Az udvari szolgálónépi szervezet kutatásának főbb irányai a magyar szakirodalomban

Középkori társadalomtörténet-írásunkat a királyi szolgáltatónépi szervezet múltjának feltárása változó intenzitással már a nevezetes Erdélyi László és Tagányi Károly által folytatott vita óta foglalkoztatja.

Maga a vita csak részben érintette az udvari szervezet népeit, és a „legkritikusabb” kérdések között elsősorban az udvarnokok jogállása merült fel. Az udvarnokok szolga vagy „szabados” mivoltának eldöntésében a vitázó felek igazgatási problémákat is tárgyaltak. Így témánk szempontjából jelentős Erdélyinek az a felvetése, amely megkülönböztette a királyi birtokok két típusának alapintézményét, a várakat és az udvarokat, valamint felhívta a figyelmet ez utóbbival kapcsolatban a király tartózkodási helyének és az országszerte szórtan elhelyezkedő udvarházainak

²¹ Uo. 87.; SASSE: Sozialstruktur 277–278.

²² TRĚŠTÍK–KRZEMIŇSKA: Dienstleute 83. feltételezése azon alapul, hogy Spytihněv Ottó nevű fivérének a pécek és a szakácsok mesterévé tette.

²³ Uo.

²⁴ SASSE: Sozialstruktur 279–281.

kettőségére.²⁵ Tagányi érvei között is találunk fontos megállapításokat. Egyrészt megkülönböztette a királyi szolgálónépek két csoportját, az alacsonyabb helyzetben lévő „mindeneseket” és a később közülük kivált csak bizonyos szolgálatokra kötelezett királyi népeket. Másrészt ezt a két kategóriát összekapcsolta az „országos méltóságokkal”, az előbbit a nádorral, az utóbbit pedig az egyes „magisteriumokkal.”²⁶

A későbbi kutatásoknak két — mind tematikájukat, mind pedig metodológiájukat tekintve eltérő — vonulatát lehet elkülöníteni. A historikusok egy részét, akiknek főbb képviselői között elsősorban Heckenast Gusztávot és Györffy Györgyöt kell megemlíteni, a szervezet „korai” története, kialakulásának időpontja, az államszervezés jelenségeivel és eseményeivel (pl. a vármegyék, fejedelmi-királyi magán- és erdőuradalmak megszervezésével) való összefüggése, valamint esetleges (frank, szláv, nomád) előzményeinek és párhuzamainak meghatározása érdekelte. Györffy és Heckenast legtöbb következtetésükhöz fő forrásként a magyar földrajzi nevek egy sajátos típusát, a foglalkozásnévből alakult helyneveket használták fel. Megállapításaikat és módszereiket nyelvészeti és történeti szempontból Kristó Gyula tett kritika tárgyává.²⁷

²⁵ ERDÉLYI: Tizenkét legkritikusabb 43. A királyi szolgálónépekről és az udvarnokok sajátos jogállásáról vallott véleményét I. ERDÉLYI: Árpádkori társadalomtörténetünk 66–77., 168–171.

²⁶ TAGÁNYI: Felelet 562–563.

²⁷ HECKENAST: Fejedelmi szolgálónépek; GYÖRFFY: Szolgálónépek 261–320. és GYÖRFFY: István király 426–448.; KRISTÓ: Szempontok 65–84. A vitát röviden a következőképpen lehet összefoglalni. Heckenast kiindulópontja az, hogy bár a szolgálónépek nyoma nem mindig maradt meg a helynevekben, a foglalkozást jelentő helynevek mégis alkalmasak nagy horderejű történeti következtetések levonására (HECKENAST: Fejedelmi szolgálónépek 8.). Megállapítása szerint a foglalkozást jelentő helynevek egy része a királyi erdőispánságokhoz kapcsolható, tehát ezek javarészt a 12. században keletkeztek, vagyis a szervezés időszakában létrejött település első lakói a falunévben szereplő szolgáltatással tartoztak. Az ilyen helynevet viselő települések másik része, főleg ott, ahol az Árpádok birtokai a 10. században elterültek, a Szent István-kori vármegyeszékhelyekhez kapcsolódik, és jöllehet ezek többsége várbirtok, mégsem a várszervezet kialakítása során jött létre. Heckenast konklúziója az, hogy a 10. század elejétől számolni lehet fejedelmek szolgálónépi szervezetével (HECKENAST: Fejedelmi szolgálónépek 15., 17., 26., 51.). Györffy György szerint a keletkezés azon alapult, hogy az egyes személyek (törzsfők)

Heckenast munkájában röviden összegezte a szolgálónépi rendszer szervezetének, működésének és felbomlásának kérdéseit is.²⁸ Györffy György pedig Szent Istvánról írott monográfiájában külön fejezetet szentelt első királyunk udvari szervezetének, amelyben az udvarházak, a különféle szolgálatok és az udvari tisztségek rendszerének rekonstruálására tett kísérletet.²⁹

A másik, szintén markáns, Lederer Emma és Bolla Ilona nevével fémjelzett irányzat³⁰ középpontjában az egyes (világi, királyi és egyházi) birtoktípusok különféle jogállású és helyzetű társadalmi csoportjának elemzése állt. Lederer a királyi birtokszervezeten belül nagyobb hangsúlyt helyezett a kora-árpádkori várszervezet és az udvarszervezet világosabb elkülönítésére. Lehetőségként ő vetette fel elsőként az udvarházak és az udvarnokispánok feladata közti összefüggést. Egyes szolgálónépi tisztségek,

birtokában lévő vagy azoknak adozó termelőket személytelen intézményekhez (vár, udvarház, egyház) kapcsolták (GYÖRFFY: Szolgálónépek 270–288.). A szolgálónépi településnevek ezt a telepítéssel járó félbarbár berendezkedést tükrözik; mindazonáltal Györffy azt a települést tekintette átlagosnak, amely neve nem foglalkozást jelöl (GYÖRFFY: Szolgálónépek 265.). Kristó Gyula mindkét koncepciót súlyos kritikával illette a középkori magyar helynevek tipológiájával foglalkozó munkájában. Azt kifogásolta Heckenast elméletében, hogy a helységek térbeli elhelyezkedéséből időbeliségre következtetett, ami nem állja meg a helyét sem az erdőispánságok, sem a várispánságok, vármegyék esetében; és nem tételezhető 10. századnak egy foglalkozásnévi helynév, akkor sem, ha az Árpád-ház valamelyik 10. században élt tagjának nevével egyező földrajzi név közelében van. Kristó nem fogadta el a nagy mértékben Heckenast teóriájára építő Györffy eredményeit sem, szóvá téve azt is, hogy indokolatlanul épített a nomád párhuzamokra (KRISTÓ: Szempontok 66–71.). Kristó említett művében az okleveles adatok elemzése során arra a megállapításra jutott, hogy a foglalkozást jelentő helynevek kialakulásának folyamata nem zárult a 11–12. században. Egyúttal kételyét fejezte ki a tekintetben, hogy a szolgálónépi szervezet eredete levezethető-e egyértelműen a helynévanyagból. Kristó szerint a szolgálónépek szervezése a 10-11. század fordulóján és a 11. században ment végbe, és ez az intézmény még a 13. században is működött, tehát foglalkozásnévi helynevek ekkor is létrejöhettek (KRISTÓ: Szempontok 74., 77., 81.).

²⁸ HECKENAST: Fejedelmi szolgálónépek 73–85.

²⁹ GYÖRFFY: István király 233–248.

³⁰ LEDERER: Feudalizmus; BOLLA: Jobbágyság.

ispánok megjelenése alapján a 13. században a kétféle királyi birtoktípus keveredését tételezte fel.³¹

Bolla Ilona meghatározó érvennyel illesztette be ezt az intézményt az Árpád-kori társadalomfejlődés egészébe. A folyamat lezárultáig, a jogilag egységes jobbágyság és nemesség létrejöttéig, a 14. század végéig figyelemmel követte e népek csoportját, s az archaikus társadalmi struktúrák megszűnését és átalakulását is feltárta. Szempontunkból alapvető jelentőségű eredménye a királyi szolgálónépek jogállásának tisztázása, valamint a *curia/curtis*-szervezeten belüli *liber*-jobbágy réteg helyzetének és szerepének társadalomtörténeti elhelyezése.³²

A vármegyék korai történetére irányuló kutatások is érintették az udvari szervezet kérdését, főleg a megyésispáni joghatóság kiterjedésének meghatározásakor.³³ Az udvari szervezethez sokban hasonlító várszervezet társadalmáról, illetve annak elit rétegéről, a várjobbágyságról a közelmúltban látott napvilágot a problémák döntő részét tisztázó monográfia Zsoldos Attila tollából.³⁴

A szolgálónépi szervezet történetét más oldalról érintő királyi birtokpolitikával elsősorban a 13–14. századi eseménytörténetet is összefoglaló szintézisek foglalkoztak. Az egyes uralkodók birtokpolitikáját tárgyaló tanulmányok elsősorban II. András és IV. Béla tevékenységét dolgozták fel.³⁵ A későbbi korszakokból pedig csak I. Károly vonatkozásában áll rendelkezésre önálló adatgyűjtésen alapuló munka.³⁶

Végezetül nem lehet figyelmen kívül hagyni a királyi birtokszervezet bemutatásánál az társadalomtörténeti–agrártörténeti háttérrel sem. Bolla

³¹ Lederer megállapításait l. LEDERER: Feudalizmus 104–107. 144., 154., 170–171.

³² BOLLA: Jobbágyság 144–150., 161–186.

³³ MOLNÁR: Királyi megye 223–224. A kérdésre összefoglalóan l. KRISTÓ: Vármegyék 116–120.

³⁴ ZSOLDOS: Várjobbágyság.

³⁵ RÁKOS: Birtokrestauráció; KRISTÓ: Új intézkedések. Ehhez kapcsolódik Bónis Györgynek a koronajavak elidegenítésének kérdésével foglalkozó munkája is, l. BÓNIS: Decretalis Intellecto.

³⁶ SZÉKELY: Állam megszilárdulása 54–60.

Ilona vonatkozó, a paraszti társadalom 13–14. századi történetét feldolgozó munkássága mellett meg kell említeni Szűcs Jenő tanulmányát. E munka az agrárszféra 13. századi nagy átalakulásának sok részletkérdéseit is feltárta, munkája a parasztság minden rétegére, így az udvari szervezet népeire is kitékintéssel volt.³⁷ Solymosi László pedig a földesúri járadékok rendszerének megváltozása, a kialakuló jobbágyság terheinek vizsgálata során megállapításainál figyelemmel volt a királyi szolgálónépek egyes kategóriáira is.³⁸

1. 3. Az udvari szolgálónépek az Árpád-kori magyar társadalomban

1. 3. 1. Az udvari népek egyes csoportjainak feladatai

A nagy területű, de szórta elhelyezkedő királyi birtokokon megfelelően kellett a királyi népek feladatait, szolgálatait megszervezni és összehangolni, hogy az uralkodó udvartartását fenn tudják tartani, egyes udvarházait el tudják látni a szükséges javakkal.³⁹ Az udvari népek egyes csoportjaira alkalmazott változatos terminológia jóvoltából sokféle szolgálatot ismerünk, ezek alapján feladatok szerint tagolt, differenciált rendszerre következtethetünk. Ugyanakkor a forrásokból a legtöbb kategória szolgálatának mibenléte, az előírt kötelezettségei teljesítésének mikéntje nem derül ki, legtöbbször csak a foglalkozást jelentő elnevezésből lehet következtetni a szolgálónépi szervezet működésére.⁴⁰ A szakirodalomban több kísérlet történt a szolgálatok funkciók szerinti elrendezésére.⁴¹ Elsősorban a vizsgált időszakra vonatkozó forrásokban gyakran előforduló

³⁷ SZÜCS: Parasztság; SZÜCS: Utolsó Árpádok 155–222.

³⁸ SOLYMOSI: Jobbágyköltözés; SOLYMOSI: Hospeskváltság; SOLYMOSI: Szőlő utáni; SOLYMOSI: Földesúri járadék.

³⁹ BOLLA: Jobbágyság 146–147.

⁴⁰ A vizsgált időszakban igen kevés írott forrás vonatkozik a királyi birtokokon élő kézműves foglalkozású szolgálónépekre, ezért velük külön nem foglalkozunk. A kevés adat közé tartozik a hercegi nyeregkészítők 1274. évi (RegArp 2556. sz.) és a tímárnak nevezett kondicionáriusok 1340. évi (AO IV. 58.) említése.

⁴¹ GYÖRFFY: Szolgálónépek 290–292.; FONT: Kényszerpályák 257–259.

típusokat szem előtt tartva két nagyobb csoportba oszthatók az udvari népek szolgálatai.⁴²

Az elsőbe tartoznak azok a szolgálónépek, amelyek elsősorban élelmiszerral adóztak. Értékelhető információkkal csak két csoport szolgálatáról tudunk. A szolgálónépek többségét valószínűleg kitevő 'udvarnok' szó latin megfelelője a 'kenyéradó' volt, ami meg is határozza szolgálatukat.⁴³ Ehhez kapcsolódik két további adat, amely ezt azzal egészíti ki, hogy a király számára lisztet is kellett őrölniük.⁴⁴ A szőlőművesek (*vinitor*) vagy boradók (*vinidator*) koronként változó feltételek mellett, termésük egy részét szolgáltatták be az uralkodó számára. A 13. század derekától a *vinidator* elnevezés vált általánossá, a terminus magyar megfelelőjét, a *burhodót* egy 1231. évi oklevél jóvoltából ismerhetjük.⁴⁵ Az udvarnokok és a borral adózók mellett említhetők a húsról gondoskodó pásztorok (*subulcus, pastor*) és halászok (*piscator*).⁴⁶

⁴² Heckenast Gusztáv is két kategóriát állított fel: azokét akik meghatározott terméket szolgáltattak be, és azokét, akik bizonyos munkákat végeztek el. L. HECKENAST: Fejedelmi szolgálónépek 77.

⁴³ RegArp 2723. sz. (1276): ... *populos nostros* [ti. IV. László] *panisdatores, qui vulgo wduornici appellantur*...L. GYÖRFFY: Szolgálónépek 289.

⁴⁴ HO VIII. 171–172. (1275): IV. László a veszprémvölgyi monostornak adományozott *quoddam molendinum nostrum in Sarzorm existens... in quo udwarnici nostri de comitatu Simigiensi farinam simile pro nobis molare consueverant*...; UBurg III. 40. (1309): Vépi Timadev eladta a királyi adományból bírt malmot 70 hold földdel együtt, *super fluvio Gyngus, in quo udvornici regis Castri Ferrei domino regi similam molare consueverant*...

⁴⁵ W. VI. 497. L. SOLYMOZI: Szőlő utáni 30–31.

⁴⁶ A pásztorokra l. RegArp 2481. sz. (1274) ... *terram... subulcorum suorum regalium*... Az oklevelekben ritkán jönnek elő, azonban jelentős számukat mutatja, hogy az Aranybulla 22. pontja megtiltotta a királyi kondáinak a szerviensek erdeiben való legeltetését, l. DRMH I/1. 36. A halászokra: W. VIII. 31–32. (1262): ... *terram piscatorum nostrorum* ... Lehetséges, hogy a királyi halászokat a — mindössze egy adatból ismert — vízóvók (*explorator aquarum*) irányították, amellet, hogy a halastavakra, a gátakra felügyeltek, l. DÉNES: Vízóvók 125–126. A vízóvók említését l. ZichyO II. 329–340. (1290): ... *terram... exploratoris aquarum*...; uo. (1348): ... *condicionarii regales videlicet exploratores aquarum piscantium regali maiestati provenientes*... Az előbbi oklevél említi a vízóvónak mondott Bójtét (*Buhte dicti Wyzouow*) is. Az egyszer említett gyümölcskertészekre l. HO V. 9. (1217): ... *tres mansiones fructiferorum* ...

A második nagyobb csoportot azok alkotják, akik a király környezetében láttak el speciális feladatokat. Szolgálatukat vagy a kíséretével az országot járó uralkodót — nyilván meghatározott ideig és távolságon belül — követve, vagy a 13. században megszilárduló királyi székhelyeken látták el. Mindkét esetben az egyes közösségek tagjai valamilyen rend szerint váltották egymást a király mellett. Egyes feltételezés szerint a szolgálónépek egységesen a megművelt földből éltek, nagy részük kizárólag agrárterményekkel adózott, de a speciális szolgálattal tartozók is adóztak ilyenekkel.⁴⁷

Az oklevelek egy része szerint a pohárnokok (*pincerna*) köznyelvi megfelelője a bocsár volt, míg más diplomák nem tesznek egyenlőségjelet a két név közé.⁴⁸ A bocsárok feladata a bor tárolásával függött össze,⁴⁹ és talán a fuvarozásával, így tudomásunk van „bocsárok szekereseiről” is.⁵⁰ A bocsári szolgálat nem tartozott a legalacsonyabb rendűek közé,⁵¹ de például a vadászokénál kisebb presztízzsel rendelkezett.⁵² Kérdés, hogy a pohárnokok és a bocsárokhoz lehet-e hasonlítani a kulcsárok (*claviger*) funkcióját.⁵³

⁴⁷ A hercegi népekkel kapcsolatban állítja SOLYMOSI: Hospeskiváltság 32.

⁴⁸ CDSlov II. 170–171. (1247): ... *pincernarum, qui bucharii appellantur...*; HO IV. 88–89. (1294): ... *de terris pincernariorum et buchariorum...*

⁴⁹ SOLYMOSI: Szőlő utáni 26.

⁵⁰ HO IV. 88–89. (1294): ... *curriferi buchariorum domine regine...*

⁵¹ Legalábbis az esztergomi érsek birtokán, ahol adományként szerzett várnépek és vásárolt libertinusok ezt a szolgálatot választották, l. MonStrig I. 193–194. (1209). Erre még l. SOLYMOSI: Szőlő utáni 26.

⁵² I. Károly egy 1328-ban kiadott oklevele említi a németi, szentgáli és csepelyi királyi népeket, akiket elődei a pohárnokok közül kiemelve, „a királyi vadászathoz enyhe szolgálatra áthelyezték.” F. VIII. 3. 301.: ... *de dicta condicione buchariorum ad servitia venationi regali placida translatos...*

⁵³ Urka 1269-ben a király szolgálatában lévő liptói *claviger* (MonStrig I. 565.), később tárnokként fordul elő (uo. 565–566.). 1279-ben Hete, szintén a király kulcsára *clavigeri* címen akart az uralkodónál egy földet visszaszerezni (RegArp 2940. sz.: ... *terram Tapla... nomine terre clavigerorum nostrorum repetiisset...*). Elképzelhető, hogy a pontosan nem definiálható *claviger* kondíció a zólyomi erdőispánság átszervezésének időszakából való, ezért tér el a „megszokott” Árpád-kori szolgálónépi terminológiától, és talán tartalmilag is más lehetett, mint pl. a bocsároké-pohárnokoké, vagy a boradóké-szőlősöké. Valószínűleg a

Az asztalnokok szolgálatáról gyakorlatilag semmit sem tudunk, a pohárnokok mintájára az élelmiszer tárolása, illetve a királyi udvarba való eljuttatása lehetett a feladatuk. Valószínűleg azonosíthatjuk őket a latin szövegekben a tálhordó jelentéssel felbukkanó *baccifere*ekkel, illetve *beccinifere*ekkel. Régebbi magyar nevük ez alapján a tálnok volt.⁵⁴

A lovászok (*agazo*) feladatát másik magyar nevük, a *nyergestartó* magyarázza meg: idomított, tehát nyerges lovakat kellett gondozniuk és uruk rendelkezésére bocsátani.⁵⁵ A köznyelven *hurónak* nevezett szakácsok szolgálata szintén az udvari étkezések lebonyolítása volt.⁵⁶ Nevükből kitűnően a fegyvernökök (*armiger*) és a harcoló jobbágyok (*iobagio exercitua*lis, *exercituans*) hadakozással foglalkoztak, mind a királyi birtokok védelmében, mind pedig a hadjáratokban.⁵⁷ Viszonylag sok adat szól csőszökről és tárnokokról, azonban funkcióik közelebbről nem határozhatók meg. A csőszöknek (*preco*) hírnöki, kikiáltói szerepkört tulajdoníthatunk,⁵⁸ hozzájuk hasonlóan a tárnokok a királyok és királynék kisebb megbízatásait teljesítettek mint amilyenek a különféle adók beszedése, iktatásokban való részvétel voltak.⁵⁹ Arra, hogy a terményben beszedett adók kezeléséhez,

bocsárok vagy pohárnokok lehettek a Váradi Regestrumban előforduló királyi *tunnariusok*, l. VárReg 387. sz. (1235)

⁵⁴ VárReg 198. sz. (1219): *Ministeriales regis, quorum officium est bactinia portare...*; W. VI. 530–532. (1233): *Budel comes... latorum baccioniorum regis...*; uo. IV. 53–54. (1275): *... mansiones bacciniferorum ducalium...*; HO V. 6. (1214): *... bacciliferi ducis...*; uo. 17–18.: *... populos ducis, qui baccinia ferentes dicuntur...*

⁵⁵ SOLYMOSI: Hospes kiváltság 32. és 96. jegyz. A forrást l. AO I. 233. (1311): *... populi nostri nergestarto vocati...*

⁵⁶ W. IV. 53–54. (1275): *... mansiones [cocorum], qui vulgo huro appelantur...* A *cocus–huro* azonosításhoz l. RegArp 2638. sz.; VeszprReg 133. sz.

⁵⁷ W. III. 133–134. (1266): *... terra... que erat armigerorum wlgariter fegwernuk vocatorum...*; PRT I. 686–687. (1227): *... qui etiam de iobagionibus ad nostram reginam pertinentibus, qui ad exercitum ire solent originem duxerat...*; MonStrig II. 149–150. (1281): *... terram... iobagionum exercitua*lium nostrorum [ti. a királyné] *de Epel...*; RegArp 2599. sz. (1275): *... exercituantes in Scepus existentes...* E kategóriákra l. BOROSY: Udvar- és erdőispánságok 336.

⁵⁸ HECKENAST: Fejedelmi szogálónépek 11. 20. jegyz.

⁵⁹ BORECZKY: Tárnokmester 5–6. 1283-ban Fejér megyében szedett be adót két királynéi tárnok, l. DF 200706.

tárolásához közük lett volna, a tárnok szó etimológiáján kívül nincs pozitív adatunk.

Igen nagy szerepe volt a vadászatoknak a királyi udvar életében, az egyik legfontosabb kikapcsolódási formát ez jelentette. Ennek megfelelően az ebben szolgálatot teljesítő népek feladatai sokrétűek voltak.⁶⁰

A vadászatoknak helyet adó erdőispánságok sajátos szolgálónépei voltak az erdőóvók vagy ardók (*custos silve*).⁶¹ Ezek nemcsak erdészeti feladatokat, az erdők, a vadállomány védelmét látták el, hanem behajtották az erdőispánság jövedelmeit és végrehajtották az erdőuralom ispánjának utasításait. Ha az uralkodó adományt tett az ispánságuk területén, ők vigyáztak arra, hogy ez a vadászat szempontjából értéktelen terület érintsen.⁶²

A vadászatokban a következő szolgálónépek vettek részt. A vadászok (*venator*),⁶³ akik emellett nyilvánvalóan a királyi udvartartás konyhája számára is ejtettek el vadakat. A madarászok (*auceps*)⁶⁴ közé tartoztak a madarat fogó hálósok (*retifer, ligator retium*)⁶⁵ és a ragadozómadarak idomítását végző solymászok (*falconarius*).⁶⁶ Az agarászok (*canifer, leporarifer, liciscarius*)⁶⁷ feladata ehhez hasonló volt, ők a képezték ki és gondozták a vadászkuttyákat. A darócok (*draucarius*)⁶⁸ valószínűleg az elejtett vad bőrének kikészítését végezték.⁶⁹

⁶⁰ Erre összefoglalóan I. CSÖRE: Erdőgazdálkodás 139–143.

⁶¹ UBurg II. 84–85. (1275): ... *terram custodum silvarum*...

⁶² MÁLYUSZ: Turóc megye 16.; MAGYAR: Királyi erdőkezelés 103.

⁶³ F. VIII. 3. 301. (1328): ... *de dicta condicione buchariorum ad servitia venationi regali placida translatos*... A 14. században az erdőóvói és a vadászati feladat összekapcsolódott, I. MAGYAR: Királyi erdőkezelés 107.

⁶⁴ DL 72513. (1329): ... *possessionem... aucupum nostrorum*...

⁶⁵ HOkl 51–52. (1267): ... *terram quandam populorum nostrorum retiferorum, qui vulgo halous nuncupantur*...

⁶⁶ W. V. 180. (1297): ... *de terra falconariorum... regis in Lypto*...

⁶⁷ Az agarász vagy pecér köznyelvi megfelelője a szláv eredetű *vezsnek* (*wesnukus*) volt, I. SOLYMOSI: Középlatin szótár 85. A *caniferekre* I. CDSlov II. 305. (1252): ... *universi caniferi nostri super ipsam terram Sumug existentes*... és DRMH I/1. 34. (1222); a *leporariferekre* I. HOkl 80. (1280); a *liciscariusokra* I. RegArp 2542. sz. (1274)

⁶⁸ W. VIII. 20. (1263 k.): ... *de populis nostris, qui drowc vulgo dicuntur*... A daróc értelmezésére I. GYÖRFFY: Szolgálónépek 262.

A királyi udvar helyváltoztatásában, illetve különböző termékek szállításban volt szerepe a szekereseknek (*currifer*)⁷⁰ és a hajósoknak (*nauta, remigator, colnicharius, kolonthas, saykas*).⁷¹

Ezeket a szolgálatokat néhány speciálisabb *servitiummal* egészíthetjük ki. Liturgikus jellegű feladatuk volt kápolna- vagy szentségordozóknak (*sanctifer*), akik az úton lévő királyi udvar liturgikus tevékenységét biztosították.⁷² Ismerjük még a királyi (királynéi, hercegi) udvartartás trombitásait (*trumbator*), korabeli magyar nevükön a *gajdosokat*, akik a királyi lakomák során az igricekhez (*ioculator*) hasonlóan a mulattatásról gondoskodtak.⁷³ Inkább csak különlegessége miatt érdemes megemlíteni a mindössze egy-egy adatból ismert „kénytelenmosók” és jégadók csoportját is.⁷⁴

⁶⁹ Ismerünk még hódvadászokat (hódászokat) is Szatmár megye területén, l. HO VIII. 438–440.: ...*terram Hethen vocatam in comitatu de Zothmar existentem, super qua, ante adventum gentis Tartarice, castorarii, qui hudaz dicuntur, residebant*... Van adat *leporariusokra* is, l. DL 41057. (1346), őket vagy az agarászok közé sorolhatjuk, vagy — a hódászok mintájára — nyúl vadászoknak tekinthetjük.

⁷⁰ F. IV. 2. 300–302. (1255): ... *villam curriferorum nostrorum Zekeres*... Fejér közlését korrigálja: ÁMTF I. 146.

⁷¹ BpO I. 95. (1267 k.); DL 68201., reg. Anjou IX. 315. sz. (1321): ... *naute seu remigatores domini regis*...; DF 236795. (1346): ... *condicionarios servitores seu nautas vulgariter kolonthas dictos*...; MonStrig IV. 127. (1355): ... *nautarum nostrorum vulgariter saycas dictorum*...

⁷² DL 99909., reg. Anjou XI. 402. sz. (1327). A *sanctiferek* feladatára l. KMTL 325. (SOLYMOSI LÁSZLÓ szócikke); SOLYMOSI: Szakrális 5.

⁷³ Veszprém megyei hercegi trombitásokra/gajdosokra l. SOLYMOSI: Hospes kiváltság 28–30. és 82. jegyz.; RegArp 3912. sz. (1293): ... *populorum nostrorum, qui vulgariter goyodus dicuntur*... A Zala megyei igricekre l. W. VII. 329. (1251). A kürtösmegyeri kürtösökre l. SopronO I. 293–296. (1358): ... *ipsi buccinatores regii extitissent*...

⁷⁴ Az előbbiekre l. DL 86947. és 86952. (1323), reg. Anjou VI. 618. sz.: ... *condicionarii regales videlicet lavenderii, qui vulgariter kentelen mosou appellantur*...; az utóbbiakra l. ApponyiO I. 58. (1322): ... *condicionariorum nostrorum glacei datorum*... A mosók esetében a „kénytelen” kifejezés a szolgálathoz való kötődést, kondicionárisok szabad költözésének gátját fejezte ki, l. SOLYMOSI: Jobbágyköltözés 18. és 82. jegyz.

1. 3. 2. Az udvari szolgálónépek jogállása és társadalmi helyzete

A korábbi kutatások megnyugtatóan tisztázták a királyi birtokon élő szolgálónépek jogállását és társadalmi helyzetét. Helyzetüket alapvetően meghatározta, hogy az uralkodó főtulajdonosi hatalma alatt álltak (*proprius*), ugyanakkor önállóan gazdálkodva teremtették elő családjuk eltartásának és speciális kötelezettségeik teljesítésének feltételeit. A királyi népek nagyobbik része paraszti életformát követett, kisebb része úri egzisztenciával rendelkezett, ezek elsősorban az udvari birtokszervezet tisztségeit betöltő *liber*-jobbágy réteget alkották.⁷⁵

Adataink sajnos nem elégségesek arra, hogy meghatározzuk a királyi népek rendelkezésére álló földterület átlagos nagyságát. A 13. századból mindössze négy alkalommal derül ki egyszerre az eladományozott föld mennyisége és a rajta élő *mansiók* száma.⁷⁶ Az adatokat összevetve nagy eltéréseket találhatunk, a gönyüi udvarnokok kevesebb, mint 15 holdon (0, 12 ekealján), az uzsaji táladó udvarnokok pedig több, mint 180 holdon (1,5 ekealjnyinál kicsivel nagyobb földön) gazdálkodtak.⁷⁷ A valóban jelentős különbségekre több magyarázat is adható. Számolhatunk különféle okok (szökés, tatárjárás eseményei, kihalás) miatt elnéptelenedő udvarnokföldekkel, ahol a korábbi földön kevesebb *mansio* maradt. Kézenfekvő lehetőség, hogy a birtokolt föld nagysága függött az ellátott szolgálattól is, így a készpénzt-fizető uzsajiaknak többet juttatott a király vagy az udvarnokispán, mint más udvarnokoknak vagy szolgálónépeknek. 1231-ben a Somogy megyei Zamárdon élő királyi „boradó” szolgát 22 holdnyi földjével és három szőlőjével együtt adományozott el II. András.⁷⁸ Ebben az esetben azt lehet feltételezni, hogy a szántóföld a *vinidator*nak és

⁷⁵ BOLLA: Jobbágyság 144–169.

⁷⁶ PRT I. 662. (1224); uo. 671–672. (1225): egy udvarnok*mansióra* 0,12 ekealja jutott (gönyüi udvarnokok, Győr megye); HO VII. 87–89. (1263): 0,6 ekealja (sárföhetsesi udvarnokok, Somogy megye); F. IV. 3. 313–315. (1266): kicsivel több, mint 1,5 ekealja (uzsaji táladó udvarnokok, Veszprém megye.); MonStrig II. 116–117. (1279): 0,33 ekealja (rábi királynéi selyemadó [?] szolgálónép, Esztergom megye).

⁷⁷ 1 ekealja (*aratrum*) = 120 hold (*iugerum*). Az Árpád-kori földmértékre l. BOGDÁN: Földmértékek 156–158.

⁷⁸ HO I. 10.

csaladjának eltartását fedezte, a speciális kötelezettségnek teljesítését pedig a három szőlő tette lehetővé.

Önállóan gazdálkodó termelőként nemcsak vagyont halmozhattak fel a királyi népek, hanem saját rendelkezésű birtokra is szert tehettek.⁷⁹ 1237-ben vinári udvarnokok három olyan szőlőt követeltek vissza Ugrin érsek fivéréától, Miklós ispántól, amelyeket neki korábban hét márkáért eladtak.⁸⁰ 1261-ben a királyné paloznaki népei közül való Tamás két márkáért eladta az ottani lévő szőlőjét falubelijének, Saulnak.⁸¹ 1270-ben Petus fia Demeter Obert faluból való udvarnokjobbágy fiával, Andrással és fivérével, Devceszerral közösen a tardi Manchemal-on lévő három hold nagyságú szőlőt négy márkáért eladta a fehérvári káptalan egyik tordi jobbágynak.⁸² A jelenség háttérében a szőlőbirtoklás (és telepítés) 13. századi általánossá válása áll. A szőlőbirtokosok között a hospesek vagy polgárok mellett nem szabad jogállású elemek is megjelentek.⁸³ Az udvarnoki birtoklás azonban nemcsak a szőlőkre terjedt ki. 1271-ben egy Telekiből való királyi udvarnok a lelki üdvéért hét holdnyi Vy nevű szőlőjének háromnegyed részét, valamint 12 holdnyi vásárlással szerzett kövér földjét és két kaszálóját adományozta a Margit-szigeti apácáknak, a szőlő maradék negyed részét pedig öt márkáért eladta nekik, hogy ebből magát és hitvesét eltartsa (*ad propriam et coniugis sue sustentationem competentem*).⁸⁴

IV. Béla egyik oklevele arról tanúskodik, hogy olykor nagy vagyon vagy jelentős nagyságú föld is lehetett egy-egy királyi szolgálonép kezén. 1252-ben korábbi ígérete szerint két bocsárt a királyi harcosok (*inter exercitiales regios*) közé emelt, mivel teljesítették azt a feltételt, hogy lovagi fegyverzetben részt vettek egy hadjáratában. Az oklevél részletesen felsorolta az uralkodó által feltételként támasztott fegyvereket, a páncélt,

⁷⁹ BOLLA: Jobbágyság 166.

⁸⁰ HO I. 19–20.

⁸¹ Uo. VI. 107–108. A vásárláshoz Chokma száznagy is beleegyezését adta.

⁸² DL 49221. Regesztája: BORSA: Mérey 6. sz.

⁸³ SOLYMOSI: Földesúri járadék 146.

⁸⁴ BpO I. 121–122.

vassisakot, pajzsot, lándzsát, íjat és nyilakat, valamint több hadimént.⁸⁵ Mindez komoly anyagi erőforrást igényelt, a teljes lovagi felszerelés ára több, mint 40 márka volt, illetve legalább nyolc–tíz ekealjnyi föld birtoklása jelentett ehhez megfelelő háttérrel.⁸⁶

A birtoklásnak megfelelően az udvarnokok és az udvari szervezet más elemei részt vettek a közéletben is. Az 1260-as évek végén a vasvári ispán Benedek mesterrel együtt királyi parancsra Vas megyei gonosztevők után nyomozott. Az erről kiadott oklevél szerint „nemesek, várjobbágyok, hospesek, várnépek, udvarnokok és a királynéi népek” Keled fiait és szervienseiket tolvajnak kiáltották ki.⁸⁷ Udvarnokok részvétele a megyegyűléseken a 14. században is rendszeresnek tekinthető.⁸⁸ Nem csak a megye, hanem országos gyűléseken is van példa a királyi és királynéi népek jelenlétére.⁸⁹ A Fehérvárott tartott Szent István-napi törvényt napokon 1151-ben egy pannonhalmi apátságnak eladományozott földet próbáltak az udvarnokok „zajongva” visszakövetelni, 1253-ban a pohárnokjobbágyokat hívta össze ispánjuk egy vitás ügy eldöntésére.⁹⁰ E két adattal kapcsolható össze Máté nádor 1282. augusztus 23-án Fehérváron kelt oklevele, amelyben az udvarnokispánok fiainak szabadságát rögzítette.⁹¹ A 13. század végén pedig földjük elvétele miatt a király előtt az országgyűlésen emeltek panaszt királynéi népek.⁹²

⁸⁵ CDSlov II. 273–274.: ... *armis militarius induti, videlicet loriceis, capellis de ferro, lanceis, arcubus, et sagittis, equos pro exercitu habentes* ...

⁸⁶ SZÜCS: 1267. évi dekrétum 365–366.

⁸⁷ UBurg I. 364–365. (1267–1270)

⁸⁸ ISTVÁNYI: Generalis congregatio 58. A *comprovinciales* fogalmába beleértett királyi népekre l. BOLLA: Jobbágyság 59.

⁸⁹ GERICS: Korai rendiség 278

⁹⁰ ChAH 56. (1151): ... *udvornici facto in unum conventum de... terra in festo Sancti regis clamorem facientes eam ab ecclesia distrahere laborabant...*; F. VII. 1. 298–299. (1253): ... *universi iobbagiones buccariorum domini regis in die solemnitatis Sancti regis Stephani Albe congregati...*

⁹¹ W. IV. 243. Az oklevél és a Szent István-napi fehérvári törvényt napok összefüggésére l. S. KISS: Generális kongregáció 39.; ZSOLDOS: Hód-tó 95. 176. jegyz.

⁹² HO VII. 281. (1299): ... *rex... apud Albam Regalem generalem congregationem celebrasset... populi re[gine] pro se et aliis sociis ipsorum domino regi dixerunt*

A többi birtoktípus alávetett népeivel összehasonlítva az udvari szervezet népei helyzetüket tekintve a várszervezet népei után következtek, minden bizonnyal nagyobbak lehettek a terheik,⁹³ vezető rétegük — mivel nem láttak el közhatalmi funkciókat — tekintélyben és talán vagyoniilag is elmaradt a várjobbágyok szintjétől.⁹⁴ Az egyébként a királyi birtokhoz sokban hasonlító egyházi birtokok alávetett népeihez lehetett hasonló az udvari szervezet szolgálónépeinek életviszonya, amely jóval kedvezőbb volt, mint a világi birtok szolgálóié.⁹⁵

Az udvarnoki jogállásnak voltak olyan elemei — igaz az erre utaló adatok meglehetősen ellentmondásosak — amelyek igen kedvezőek lehettek, ilyen a tized és az állami (királyi) adó fizetése alóli teljes vagy részleges mentesség.⁹⁶

conquerendo, quod magister Cosmas... terram reginalem, super qua ipsi commorantur, indebite occupasset...

⁹³ A nagyobb terhekre SOLYMOSI: Földesúri járadék 28. abból következett, hogy a készpénzjáradék a várszervezet népeinél öt, míg az udvarnokoknál hat pondus volt. SZÜCS: Parasztság 17–18. a gönyői példából kiindulva általánosította a várnépek és az udvarnokok által használt föld nagyságának 4:1 arányát.

⁹⁴ BOLLA: Jobbágyság 163–164.

⁹⁵ Uo. 144–169.

⁹⁶ Mindezt l. később az udvari szervezet népeinek adózásával kapcsolatban.

2. AZ UDVARI SZERVEZET BIRTOKAINAK ÉS NÉPEINEK IGAZGATÁSA A 13–14. SZÁZADBAN

A vármegyék korai történetének egyik fontos problémája a vármegyék élén álló ispánok hatáskörének meghatározása. Ez felveti a vármegyék és a területükön lévő, a királyi birtokok másik fajtájához tartozó udvari birtokok és népek *iurisdictió*jának kérdését is.

A szakirodalom Szent László egyik törvényhelyéből, amely úgy rendelkezik, hogy az udvarnokok felett a nádornak rendes joghatósága van,⁹⁷ azt állapította meg, hogy a megyésispánok bírói-igazgatási jogköre részben kiterjedt a megye területén élő közsabadokra, nemesekre és egyéb népelemekre, de az udvari szervezet népeire nem.⁹⁸ Egyesek szerint ez az állapot már a szervezés kezdetekor is fennállt,⁹⁹ mások viszont úgy vélték, hogy ez csak a törvény megalkotásának idejére érvényes,¹⁰⁰ tehát I. Géza korára.¹⁰¹ Minden bizonnyal az udvari népek kiválása a vármegyei igazgatásból egy olyan folyamat részeként következett be, amely során egyre kisebb területre korlátozódik a megyésispán hatalma, előbb az egyháziak, majd az udvari szervezethez tartozó népek, később, a 12. század közepétől egyre több személy, illetve társadalmi csoport nyerte el ezt a kiváltságot.¹⁰²

Felmerült olyan vélemény, hogy a 12. században a megyésispán *curialis comese* volt a várszervezeten kívüli népek ügyeiben illetékes bírói személy, eredetileg pedig az udvari népekében,¹⁰³ azonban ezek a *curialis*

⁹⁷ Szent László III/3., I. ZÁVODSZKY: Törvények 174.: *Domi vero comes [ti. a nádor] idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei liceat iudicare.*

⁹⁸ KRISTÓ: Vármegyék 116–120.

⁹⁹ LEDERER: Feudalizmus 142–143.

¹⁰⁰ GYÖRFFY: István király 204.; KRISTÓ: Vármegyék 179

¹⁰¹ Szent László III. törvénykönyvének keletkezési idejére I. JÁNOSI: Törvényalkotás 104–128.

¹⁰² KRISTÓ: Vármegyék 179.

¹⁰³ LEDERER: Feudalizmus 143–150.

comesek elsősorban a közsabadok felett gyakorolták bírói jogkörüket, hasonlóan a 11. századi királybírákhoz.¹⁰⁴

Adataink szerint a megyésispánok, illetve a megyei szervezet két alkalommal, hadviseléskor és adózáskor kerültek kapcsolatba az udvari népekkel. Az egyes vármegyék által kiállított katonai kontingensbe a megye területén élő szolgálónépek hadakozásra kötelezett elemei is beletartoztak, így ők többnyire a megyésispán vezetésével vettek részt a különböző hadjáratokban.¹⁰⁵ Amennyiben a királyok rendkívüli adót (*collecta*) vetettek ki, a beszedést a vármegyei apparátus végezte.¹⁰⁶

Kivételt képeznek a különböző birtokvisszavételi akciók, ezekben azonban nem rendes, hanem ideiglenes, *ad hoc* joghatóságról van szó.

Pozsony megyében a 13–14. század fordulóján kimutatható a megyei szervezet kapcsolata az udvarnokokkal. Ez azonban nem jelenthetett rendes joghatóságot felettük, mert 1295-ben és 1303-ban az udvarnokok egymás közti birtokvitájában a pozsonyi *curialis comes* szerepe pusztán arra korlátozódott, hogy oklevélbe foglalja az udvarnokok tekintélyes emberei, tisztjei (ispánjuk, jobbágyaik) által létrehozott egyezségeket.¹⁰⁷

Csák nembeli Máté nádor 1278-ban az összes Vas megyei udvarnoknak mandátumában közölte, hogy számukra csak ő nevezhet ki bírót (kapitányt) birtokaik helyreállítására és hozzátette, hogy Rubin vajda ilyen minőségű működéséhez nem adta a beleegyezését. Megemlítette viszont, hogy megyésispánként (*parrochialiter*) védelmezheti őket.¹⁰⁸ Ez a

¹⁰⁴ ZSOLDOS: Udvarispán 28. 33. jegyz.

¹⁰⁵ ZSOLDOS: Várjobbágyság 49.

¹⁰⁶ ECKHART: Királyi adózás 25.

¹⁰⁷ W. V. 144–145. (1295); F. VIII. 1. 149–151. (1303)

¹⁰⁸ UBurg II. 125–126.: ... *populis de Vep et Sceuleus ac aliis universis in comitatu Castri Ferrei existentibus...*, korábbi mandátumában megírta *quod comitem Stephanum nostro pro capitaneo et iudice in medium vestri reciperetis eo, quod vos ad omnes terras vestras revocaret et reformaret. Quare fidelitati universitatis vestrorum mandamus firmiter precipiendo, quatenus ipsum comitem Stephanum vice nostre persone recipiatis in omnibus ipsius percepto temperantes, aliud non facturi, quia nos eundem nobis dedimus pro vestro bono. Dicimus etiam, quod si Rubynus woywoda se in iudicem vestrum prefecisset, non debuit, quia non fuit de nostro voluntate et consensu, sed parrochialiter protegere poterit atque defensare...* (régebbi kiadása: HOKl 70., a fejregeszta 1273-ra keltezi és kiadójának

megyésispánnak a királyi szolgálónépek feletti — ismeretlen tartalmú — joghatóságára utal.

Máté nádoréhoz hasonló általános elvet fogalmaz meg I. Lajos egyik 1346-ban valamennyi bíraskodó tisztviselőjének (*iustitiarius*) kibocsátott parancslevele, amely kimondja, hogy „az ország szokásai szerint a kondicionárius szolgálók felett csak az uralkodó személyesen vagy az általa kinevezett tisztartó ítélkezhet.”¹⁰⁹

Az udvari népek különálló igazgatását pedig leginkább az a tény mutatja, hogy nemcsak ezek ispánjaival és kisebb tisztségviselőivel (*curialis comes*, százados stb.) találkozhatunk forrásainkban, hanem olykor ispánságnak nevezik szervezetüket.

2. 1. Az udvari népek és a főméltóságok kapcsolata

2. 1. 1. A nádor és az udvarnokok

A keresztény magyar királyság megalapításakor létrejött államszervezetben a legmagasabb tisztség a nádorispáné (*comes palatii*) volt. Ahogy a vármegyék és egyes királyi birtokkomplexumok (*curtis*) esetében, a királyi udvar élére is ispán került, aki a királyi birtokokat igazgatta, a királyi kincstárat és a bevételeket kezelte, valamint az udvari vitézeket vezette háború esetén. Ezen túl ő volt a királyi birtokszervezet népeinek, az udvarnokoknak a főbírája is. Működésének másik fontos területe volt, hogy az uralkodót helyettesítette a bíraskodásban, de csak a királyi kúriában. A nádori igazságszolgáltatást elsősorban az előkelők tudták igénybe venni, a köznép számára ez legfeljebb fellebbezési fórumként jöhetett számításba.

Könyves Kálmán és utódai uralkodása alatt az igazságszolgáltatás területén több reformkísérlet mutatható ki. II. István alatt egy új tisztségviselő jelent meg, az udvarispán (*curialis comes*), aki átvette a nádor

Mojs nádort nevezi meg.). A *parochia* szó megye értelmére l. KRISTÓ: Vármegyék 141–142.

¹⁰⁹ DL 8805., DF 236795.: ... *cum consuetudine regni nostri exposcente condicionarios servitores nostros nullus alter iudex, nisi persona nostra et officiales per nostram maiestatem vice nostra eis deputatus iudicendi habeat facultatem.*

helyét a királyi udvartartás irányításában, valamint a kúrián belül a királyi személyes jelenlét bíróságának vezetését. Ezzel megnyílt az út a nádor bíraskodásának önállóvá és országos jellegűvé válása előtt.¹¹⁰ Az Aranybulla 8. cikkelye már úgy rendelkezett, hogy a nádornak mindenki felett joghatósága van, csak azokat a pereket nem fejezheti be a király tudta nélkül, amelyek fej- és jószágvesztéssel zárulnának.¹¹¹

A 13. század első évtizedei és a 14. század közepe között a nádor kivált a királyi kúriából és azzal csak laza összefüggésben álló vidéki bíraskodás irányítását vette át a közgyűléseken és a saját kúriájában. A nádor bírói tevékenysége ebben az időszakban sokrétű: gyakran királyi megbízásból járt el, ítélezett birtok- és tizedperben, valamint hatalmaskodás és jobbágyi tartozás ügyében.¹¹²

A nádor eredeti funkciójának megfelelően tehát fennhatóságot gyakorolt a királyi udvari szervezethez tartozó udvarnokok felett. Legkorábban Szent László III. dekrétumának tartott törvénykönyve említi a nádort az udvari népekhez fűző kapcsolatot. A harmadik cikkely úgy rendelkezik, hogy amennyiben a nádor elhagyja a királyi udvart, csak azok felett ítélezhet, akik ezért önként fordulnak hozzá, illetve azok felett, akiket udvarnoknak neveznek.¹¹³ Kézai gesztájának az udvarnokokról szóló függelékében megjegyezte, hogy Kálmán a nádori méltósághoz rendelte az udvarnokokat. A krónikahely ugyan nem egyértelmű, mert azt írja, hogy az udvarnokok jövedelmének, „hasznának” élvezetét adta át a nádornak.¹¹⁴

¹¹⁰ VÁCZY: Központi kormányzat 275–287.

¹¹¹ DRMH I/1. 35.

¹¹² NYERS: NÁDOR 4–9.

¹¹³ ZÁVODSZKY: Törvények 174.

¹¹⁴ SRH I. 193.: ...*palatino regni ...rex suos udvornicos uti dedit...* Kézainak az udvarnokok eredetével kapcsolatos előadása több valószínűtlen elemet is tartalmaz (l. GYÖRFFY: Szolgálonépek 268.), de Kézai saját tapasztalatból is rendelkezhetett információkkal az udvarnokokról, amennyiben részt vett a Sixtus esztergomi olvasókanonok által 1272-ben vezetett, udvarnokföldeket végigjáró akcióban. (SZÜCS: Kézai 855.) Kézai szerint a király azt akarta, hogy csak ő rendelkezzen a kereszténység felvétele előtt foglyul ejtett rabokkal, illetve azok az egyházak, amelyeknek ilyen szolgálkat adományozott. A nemesség neheztelése volt az oka, hogy az élükre állított nádornak átengedte az udvarnokokat. Ha a történetnek nem is adhatunk hitelt, Könyves Kálmán

Az ítékezésem kívül a nádornak az udvari szervezet élén gyakorolt funkciójának további színterét ismerjük meg egy 1221. évi okleveléből. Ebben a kibocsátó Miklós nádor megemlítette, hogy az esztergomi udvarnokok és az esztergomi káptalan közti viszályt a király parancsára döntötte el, ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a királyi udvarnokok jogtalanul elvett földjének a megfelelő állapotba való visszaállítása a hivatalához tartozó feladat.¹¹⁵

A nádornak az udvarnokok pereiben való részvételét számos oklevél alátámasztja. Egy 1131-re keltezhető diploma szerint a Szent László által a bakonybéli apátságnak adományozott, de utóbb önkényesen a királyi udvarnokok közé álló sószállító *mansiók* ügyének végleges eldöntését II. Béla Sár ispánra bízta, aki mellett Fonsol nádorispán négy más személlyel és egy poroszlóval együtt vett részt az elintézésben.¹¹⁶ 1152-ben a veszprémi egyház Somogy megyei szolgálai nyilvánították magukat királyi szolgálaknak (*servus regis*), II. Géza az ügyet Belos nádorispánra, Hendric *curialis comes*re és még három más ispánnak titulált személyre bízta.¹¹⁷ 1184-ben esztergomi udvarnokok a tihanyi apátság népeit bízatták a fentiekhez hasonló „csatlakozásra”. A király által kijelölt bírák ekkor: Dénes nádor, Charene *curialis comes* és még egy ispáni címmel szereplő személy.¹¹⁸

A felhozott példákban tehát azt láthatjuk, hogy a nádor nem egymagában ítelt, és nem a hivatalából adódóan, hanem királyi megbízásból, ráadásul egy ízben csak mint bírótárs. Ezért joggal feltételezhető, hogy a nádor mint a királyi udvar legtekintélyesebb bírója szerepel ezekben az ügyekben. Természetesen nem szabad figyelmen kívül

uralkodásának kora és László törvényének keletkezése nincs távol egymástól, legalábbis az 1280-as évekből nézve, ezért lehetségesnek tartjuk, hogy a nádor nem Szent István alatt, hanem csak később lett az udvarnokok főbírája.

¹¹⁵ MonStrig I. 231–232.: *Licet ad nostrum pertineret officium oduornicorum regis terram quocunque iniusto distractam in statum debitum reformare, de mandato tamen domini regis nobis ad praemissa intendentibus...*

¹¹⁶ ChAH 44.

¹¹⁷ Uo. 57.

¹¹⁸ Uo. 86.

hagyni azt sem, hogy itt nem udvarnokok egymás közti peréről, hanem egyes monostorokat érintő, udvarnokok (királyi szolgák) részvételével zajló státuszperéről van szó.

A Váradi Regestrum bejegyzéseiben 1219-ben Miklós nádor előtt emelnek panaszt tolvajok ellen a kemeji királyi népek (*ministri regis*).¹¹⁹ A perbefogottak jogállását nem említi a kivonat, alighanem a kisbirtokos közsabad–királyi szerviensi rétegbe tartozhattak.¹²⁰ Az 1221-es évnél, két alkalommal szintén státuszperek kapcsán fordulnak együtt elő az udvarnokok és a nádor, ahol világi birtokos, Nána ispán fiai és Ehellős ispán fia Aladár népeit vádolták a királyi udvarnokok.¹²¹ Sajnos e két személyt nem tudjuk megnyugtatóan azonosítani, de nem lehet kizárni, hogy az előkelők közé tartoztak.¹²² Ebben az esetben ismét nehezen eldönthető, hogy itt a nádor a király legfőbb bírói helyetteseként vagy az udvarnokai főbírájaként szerepel.

A váradi káptalan protokollumának alább tárgyalandó további adatai alapján kimutathatók összefüggések az egyes szolgálónépi kategóriák, az ügyeik és az ezekben eljáró személy tisztsége között, és az is megállapítható, hogy az udvari népek egyes csoportjain belüli kevésbé jelentős vitákat, illetve az őket érintő lopás miatti pereket e népek kisebb tisztségviselői, a komolyabb ügyeket pedig, pl. ha közsabad birtokának hovatartozása vagy szolgájának jogállása volt a tárgy, a király udvari tisztségviselői bonyolították le.

A Váradi Regestrum kora után is, ha szórtabban és egyre csökkenő számban találhatunk hasonló példákat. 1236-ban Dénes nádor és bihari ispán — más bárókkal együtt — igazolták, hogy a III. István király óta a Pozsony megyei Abonyban élő cseh eredetű udvarnokjobbágyokat ezzel a

¹¹⁹ VárReg 226. sz. Az eredeti szövegben alighanem hibásan szerepel: *minister regis... vociferati sunt* (vö. 238. 1. jegyz. a kiadók kommentárját).

¹²⁰ BOLLA: Társadalmi mozgalmak 92–96.

¹²¹ VárReg 285. és 288. sz.

¹²² Nána ispán fiaira: 1222-ben Nána fia Pósa *curialis comes* (ZW I. 18.). Aladár: Béla királyfi okleveleinek méltóságsorában 1224-ben szerepel Aladár mester (Smič. III. 238.), 1225-ben pedig Aladár szlavón bán (Smič. III. 245., 247.), majd tárnokmester. (Smič. III. 250.) Még bizonytalanabb Aladár apjának, Ehellősnek (*Achilleus*) az azonosítása, mindenesetre ismerünk e néven 1201-ből egy *curialis comest* és kevei ispánt (ZW I. 6.), aki talán azonos a nádor bírótársaként 1184-ben említett személlyel (ChAH 86.).

kiváltsággal II. András ruházta fel.¹²³ 1237 körül kelt diploma arról tájékoztat bennünket, hogy ugyanezen Dénes nádor színe előtt — aki emellett ekkor a szolnoki ispán volt — adta el Tibor ispán és fivére, Márton Süly nevű öröklött birtokukat Latusnak, a csallóközi ispánnak és nyolc társának.¹²⁴ Nádori ítélekezésről tudósít egy további, 1261-ben kelt diploma is, amikor Örsi Tamás fia Miklós udvarnokjobbágy négy falujabeli udvarnoktól követelt egy földdarabot és kaszálót, amit a perbe fogottak a veszprémi káptalan határjárását tartalmazó oklevelével utasítottak el.¹²⁵

Az 1250-es évek elején Roland nádor és pozsonyi ispán több olyan perben hozott ítéletet, amelyeket udvarnokok kezdeményeztek. 1250-ben csallóközi udvarnokok századosai Nádasdi Mihály szabad jogállású fiait vádolták meg azzal, hogy ők is udvarnokok.¹²⁶ 1251-ben Gala-i udvarnokok keresetét utasította el, akik miután ispánjaik által bitorolt földjeit már visszakapták a nádortól, ezek öröklött birtokából is részt követeltek.¹²⁷ Egy évvel később Udvarnok falubeliek és egy szolgagyőri várjobbágy perében ez utóbbi javára döntött.¹²⁸ Nem egyértelmű Roland nádor szerepe abban az ügyben, amikor a veszprémi káptalan embere mellé a poroszlóját küldte, akik a szomszédos birtokosok, közöttük királyi udvarnokok és szőlőművesek (*vinitores*) jelenlétében megújították Jolat bán és Vid nevű fivére nemesektől vásárolt, Nyevigben lévő földjének határait.¹²⁹ Itt ugyanis nem kizárólag a királyi szolgálónépek földjeinek érintettsége, hanem az iktatást kérők személye is szerepet játszhatott.¹³⁰ Fontos körülmény, hogy az itt felhozott eseteknek csak felében mutatkozik összefüggés a nádorok által viselt ispáni tisztséghez kapcsolódó területi illetékességgel, Dénes nádor szolnoki és bihari ispánként van jelen Pozsony megyei udvarnokok

¹²³ F. IV. 1. 58–60.

¹²⁴ CDSlov II. 21.

¹²⁵ HO VIII. 86–87.

¹²⁶ CDSlov II. 246–247.

¹²⁷ Uo. 265.

¹²⁸ Uo. 286.

¹²⁹ SÖRÖS: Guary-levéltár 162–1263. Sörös Pongrác az oklevél keltét 1252. június 2-a elé tette.

¹³⁰ Bár sem Jolat, sem Vid személyét nem sikerült azonosítanunk, Jolat báni címe miatt az előkelők közé sorolhatjuk őket.

ügyében, Roland nádor pedig pozsonyi ispánként vesz részt Zala megyei — esetleg udvarnokokat érintő — ügy elintézésében.

Ugyanebben az időszakban megfigyelhető a nádori ítélezéseknek másik csoportja is olyan perekben, amelyekben udvarnokok valamelyik tekintélyes egyházi intézménnyel vagy világi előkelővel keveredtek vitába egyes földek hovatartozása miatt. Ezek között legtöbbször a pannonhalmi apát szerepel,¹³¹ egy-egy alkalommal a veszprémi püspök¹³² és a bakonybéli apát,¹³³ valamint a Monoszló nembeliek¹³⁴ és egy nemzetségbe nem sorolható Vas megyei birtokos család.¹³⁵ Ezekben az esetekben joggal feltehető, hogy a nádor nem mint az udvarnokok főbírája, hanem — a velük perben álló fél fontossága miatt — mint a király legfőbb bírói helyettese ítélezett.

A nádor és az udvarnokok tényleges kapcsolatát világítja meg Csák nembeli Máté nádor 1278 körüli a vépi és szöllösi népeknek, továbbá valamennyi Vas megyében lévő udvarnoknak szóló parancslevele, amelyben meghagyta, hogy István ispánt az ő kapitányának és bírójának kell elfogadniuk, aki az ő javukat keresi és feladata a földjeik visszavétele és újjászervezése (*reformatiója*). Ugyanebben az oklevélben nyoma maradt egy sajátos hatásköri összeütközésnek, ugyanis a nádor hozzátette, hogyha Rubin vajda — aki ekkor talán a vasi ispánságot töltötte be — magát a

¹³¹ PRT II. 291–292. (1254): somogyi udvarnokok egy, a megyében fekvő malom és föld miatt pereskednek; CDSlov II. 17–18. és PRT I. 754–755. (1237): somogyi udvarnokok egy Sár nevű föld és a rajta lévő két malom miatt pereskednek, illetve Jakó udvarnokispán a Nyitra megyei Sala miatt pereskedik; PRT I. 647–649. (1220); uo. 675. (1226); uo. 753. (1237); uo. 290–291. (1254): a Veszprém megyei fényi udvarnokok (várnépekkel és királynéi népekkel együtt) egy ottani földdarab miatt pereskednek.

¹³² HO V. 26–28. (1255): Zala megyei ecséri udvarnokok (a lövői királyi íjászokkal együtt) három ekényi föld és egy bizonyos Szántóban lévő föld miatt pereskednek.

¹³³ PRT VIII. 288–289. (1245). Ozorsuka faluból való pápai udvarnokok 25 holdnyi kaszáló miatt pereskednek.

¹³⁴ HO VII. 15. (1229): a Bács megyei arnati udvarnokok egy Arnat és Szond közötti földdarab miatt pereskednek; W. XI. 218–230. (1230 k.): Somogy megyei kethelyi udvarnokok egy erdő miatt pereskednek.

¹³⁵ UBurg I. 231–232. (1253): Lőrinc fiával, Sándorral és Istvánnal, valamint fivéreikkel a borozdi udvarnokok két ekényi föld miatt pereskednek.

bírájukká nyilvánítaná, az nem érvényes, mivel ez nem az ő egyetértésével történt. A nádor megemlítette azt is, hogy megyésispánként (*parrochialiter*) azonban védelmezheti őket.¹³⁶

E rész értelmezését némileg megnehezíti, hogy Rubin vasvári ispán és fivérei 1280. augusztus 17. előtt nem sokkal Vép és Szöllös udvarnokföldeket kapják adományul IV. Lászlótól.¹³⁷ A további fennmaradt adatokból annyit tudunk Rubinról, hogy Vas megyében 1275-ben szerzett, illetve 1278-ban vásárolt birtokokat, majd 1283-ban már az országbírói méltóságot viselte. Mivel 1277 decembere és 1279 eleje között nem ismerünk vasi ispánokat, ezért feltehetjük, hogy ebben, az előbb említett Csák nembeli Máté és Ják nembeli Csépán közötti időszakban, ő töltötte be ezt a tisztséget.¹³⁸ Mint láthatjuk, a nádor figyelmeztetése nem volt alaptalan, mert Rubin — sikerrel járó — törekvése éppen az volt, hogy ezeket az udvarnokföldeket megszerezze királyi adományként.

Az udvarnokok igazgatására vonatkozóan két fontos adat található Máté nádor mandátumában. Az egyik, hogy *valamennyi* Vas megyei udvarnokhoz írta és hogy számukra felettesül ő állít kapitányt, azaz bírát. A másik pedig az, hogy világosan megkülönbözteti ennek joghatóságát az *illetékes megyésispánétól*. Amennyiben a tisztségviselő nem csak speciális, eseti megbízást teljesített, tehát a földek visszavételét és újjászervezését, akkor ez világosan bizonyítja, hogy az 1270-es évek végéig érvényesült a nádor különleges fennhatósága az udvari népek felett, jóllehet erre kevés egyéb forrásunk van.

Ugyanezt a kapcsolatot találjuk meg egy 1282-ben, ugyancsak Csák nembeli Máté nádor által kiadott oklevélben is. Ebben az előtte megjelent udvarnokispán-fiak kérésére visszaállítja az [V.] István király halála után többször megsértett kiváltságaikat. A kiváltságlevél azonban csak az

¹³⁶ UBurg II. 125–126.

¹³⁷ Uo. 142–143.

¹³⁸ Uo. 77. (1275); uo. 124. (1278). A vasi ispánok 13. század végi archontológiájára l. REISZIG: Vas megye. Rubin 1280-ban viselt vasi ispánságára további adat: Smič. V. 354. Mivel tudjuk, hogy Rubin apja Herman ispán volt, és Hermány-iaktól vettek földet 1278-ban, nem zárható ki, hogy ők is a Hermány nembeliek Vas megyében birtokolt ágához tartoztak (a Hermány nemzetségre l. KARÁCSONYI: Magyar nemzetségek 617–634.).

udvarnokok egy — a szervezetükön belül előkelőnek számító — csoportjára vonatkozik, ezért elvileg nem zárható ki, hogy ekkor csak ez a réteg tartozott szorosan a nádor alá. Ebben szerepel az is, hogy őket a nádor elé hiteles helyek és nem az általános poroszló által lehet megidézni.¹³⁹ A privilegium szövege szerint az udvarnokoknak vagy az udvarnokispánok fiainak idézése más nem nemes, illetve nem teljes szabadsággal rendelkező személyhez hasonlóan, „általános poroszlóval” történt.

Feltűnő jelenség, hogy az 1220-as évektől kezdve újra meg újra meginduló birtokvisszavételeknél az udvarnokokat érintő akciók kapcsán forrásaink kifejezetten ritkán említik a nádorokat. Ez azért is érdemel figyelmet, mert — ahogy fentebb már láttuk — 1221-ben Miklós nádor az oklevelében elvként fogalmazta meg, hogy a királyi udvarnokok jogtalanul elvett földjének a megfelelő állapotba való visszaállítása a nádori hivatalhoz tartozó feladat.¹⁴⁰ Ennek ellenére csak nádori ember részvételéről tudunk 1272-ben, valamint 1279-ben, amikor két ízben a király embere és a káptalan embere mellett harmadikként szerepelt.¹⁴¹

A nádor és az udvarnokok közti kapcsolat egyre lazult, a 13. század utolsó évtizedeiben még találhatunk erre példát, a 14. században azonban már közvetlenül nem mutatható ki.

2. 1. 2. Udvari tisztségviselők és udvari népek

Az udvari tisztségviselők rendszerének kialakítása II. András nevéhez köthető, aki az „új intézkedések” bevezetésével párhuzamosan, tehát valószínűleg az 1208 utáni években hozta létre ezeket a méltóságokat, amelyeket az uralkodó tanácsadói kaptak meg. Mivel mind az „új intézkedések” mind pedig az udvari tisztségek meghonosítása esetében is megfigyelhető kortársa, II. Fülöp Ágost francia király (1180–1223) reformjainak hatása, feltehető, hogy ezek új funkciókat is kaptak ahogy pl.

¹³⁹ W. IV. 243.: ... *debuissent et ad presentiam palatini sub testimonio capitulorum [...]* *aliorum locorum conventualium... et non per generales prestaldos evocari.*

¹⁴⁰ MonStrig I. 231–232.

¹⁴¹ F. VII. 4. 146–147. és EszterházyO 9–11. (1272); W. IV. 213–214., UBurg II. 129–130. és 130–131. (1279)

az istállómester (*connétable*) katonai, a pohárnokmester (*bouteiller*) pénzügyi jellegűeket.¹⁴² 1218 előtt a bárói hierarchiában a negyedik csoportba tartoztak a nádor–bán–vajda, a királyi és királynéi udvarispán, illetve a tárnokmester, valamint a fontosabb megyék ispánjai után.¹⁴³

Udvari méltóságok és hivatalaiknak megfeleltethető királyi szolgálónépi kategóriák közötti kapcsolatra, igazgatási–bíráskodási viszonyáról csak szórványos adatok szólnak. A nádor és az udvarnokok kapcsolatánál is használt Váradi Regestrum bejegyzéseiből rendszert nem lehet kimutatni. 1219-ben tálhordó (vagy táladó) királyi *ministerialisok* ispánjuk elleni perében Dénes tárnokmester hozott ítéletet, 1220-ban a Székely falubeli királyi lovászok és királyi tárnokok közti ügyben döntő Csák nembeli Demeter az asztalnokmesteri tisztséget viselte.¹⁴⁴ A tárnokoknál maradván: 1220-ban Móric alnádort látjuk bíróként, amikor egy közszabad királyi tárnokot perelt be; Gyula királyi udvarbíráat pedig akkor, amikor borsodi várnépek vádoltak királyi tárnokokat.¹⁴⁵

Alighanem csak a véletlen az oka annak, hogy a Győr megyei lovászokra és a lovászmester kapcsolatára vonatkozóan van a legtöbb forráshelyünk. II. András 1234-ben Farkas ispán, valamint a pakosi és haraszti királyi lovászok kérésére meghagyta Tamás fia Márton mesternek, hogy Farkas Rábéj nevű birtokának határait járja be. A határjelek felállításánál megjelent Mihály, a lovászok mestere és ispánja, továbbá jelen voltak a lovászok jobbágysai és maguk a lovászok is.¹⁴⁶ A következő ide vágó forrásunk több mint száz évvel későbbi: 1347-ben a Győr megyei Táp faluból való királyi harcoló lovász-jobbágyok tettek panaszt I. Lajos

¹⁴² KRISTÓ: Új intézkedések 282–284.

¹⁴³ NÓGRÁDY: II. András 179–180.

¹⁴⁴ VárReg 198. sz. (1219); 268. sz. (1220). Demeter azonosítására és tisztségeire l. WERTNER: Udvari tisztviselők 653–660.

¹⁴⁵ VárReg 271., 272. sz. További példák: 1208-ban a bölényvadászok és közszabadok ügyében Miklós királyi udvarispán hozott ítéletet (1. sz.), 1235-ben királyi kádárok/bocsárok (*tunnarios regis*) és a kürii apát közti perben Dénes nádor poroszlója járt el (387. sz.). A királyi udvarispánnak az Aranybulla előtti években, a vidéki bíráskodásban vitt szerepére l. ZSOLDOS: Kehidai oklevél 9–11.

¹⁴⁶ W. VI. 552–553.: ... *agazones nostri de villa Pakus et de Haraszthy... in presentia Michaelis magistri et comitis agazonum ac iobagionum ipsorum et populorum...*

királynál és Erzsébet királynénál, hogy a „Szent István király által nekik adományozott” szabadságaik ellenére Dénes lovászmester jogtalan adókkal terhelte meg őket. Ezért az uralkodó meghagyta neki és hivatali utódainak, továbbá azok helyetteseinek, hogy tartsák meg azokat a kiváltságokat, amelyeket I. Károlynak a lovászok által bemutatott oklevelében írtak le.¹⁴⁷

Van még két oklevél, amely részben a fentiekhez kapcsolható. 1270-ben István ifjabb király hívének egy Sajón lévő révvám felét adományozta és kikötötte, hogy a király vagy királyné *stabularius*ainak nem kell a vám után fizetni „a királyi vagy királynéi asztalnokmester tisztsége címén”.¹⁴⁸ 1294-ben III. András a Máté lovászmestert és pozsonyi ispánt helyettesítő István mester, királyi lovász (*stabularius noster*) és a margitszigeti apácák közötti perben úgy rendelkezett korábbi királyi privilégiumlevelek alapján, hogy az apácák budavári és pesti adószedői évente csak egy márkát fizessenek az éppen oda állított (*pro tempore constitutis*) királyi lovászoknak.¹⁴⁹ Ez a forráshely felveti azt a lehetőséget, hogy itt esetleg az udvari szervezet népeinek jogállásától eltérő csoportot találunk a lovászokban–istállószolgákban. Ezt egyrészt alátámaszthatja a 13–14. századi terminológiában szokatlan kifejezés (*agazo* helyett *stabularius*), másrészt pedig az a tény, hogy ezek részesednek a király által eladományozott vámokból, amire más királyi népek esetében nem találunk

¹⁴⁷ DL 87209. (1347): *Lodovicus... rex Hungarie fideli suo Dyonisio magistro agasonum suorum nunc constituto et in futurum constituendis eorumque vices gerentibus... Conqueruntur nobis et domine regine... fideles iobagiones nostri agasones exercitiales de Thaph, quod vos ipsos ultra eorum libertatem tempore Sanctissimi regis Stephani ipsis concessam molestaretis et in exactionibus collectarum et debitorum contra eorum libertatem vexaretis petentes collectas indebitas ab eisdem... I. Károly oklevele a tápi harcos lovászok kiváltságairól: DL 87116. (1324), reg. Anjou VIII. 20. sz.*

¹⁴⁸ W. VIII. 291–292.: ... *concessimus... eidem ac successoribus... quod ratione magistratus agazonum nostrorum seu domine regine... de mediatate predicti tributi, stabulario nostro seu domine regine nichil prorsus dare vel solvere teneantur ...*

¹⁴⁹ BpO I. 284–285.: ... *licet inter magistrum Stephanum stabularium nostrum fungentem vice Mathei magistri agazonum nostrorum... ex una parte ezért a király elrendelte, hogy ... nonnisi unam marcam per anni circulum tributarii dictarum sororum in castro Budensi et in Pest existentes ac pertinentes ad eosdem solvere teneatur stabulariis nostris pro tempore constitutis...*

példát. Az oklevél megfogalmazásából egyértelmű, hogy az említett *stabularius*ok nem szolgálai jogállású lovászok voltak, hanem az ekkor már az egyik legfontosabb királyi székhelyet jelentő Budán az udvartartásnak és személyzetének egyes — minden bizonnyal a királyi család és közvetlen kíséretének utazásával összefüggő — feladatait ellátó tagjai, akik ellentételezésül járadékot húztak uralkodói és — mint a forrásunkból kitűnik — egyéb jövedelmekből. Erre utal a perben szereplő István *stabularius* neve mellé kitett mester titulus, valamint az is, hogy őket az uralkodó meghatározott időre helyezte állásukba. Mindenesetre, ha nem is az udvari szervezet népeiről van szó, egyértelműen igazolja az oklevél, hogy a lovászmesternek köze volt a királyi aula istállóihoz és lovaihoz, azaz a terminus és a funkció között lehetett megfelelés.

Feltételezésként meg lehet említeni, hogy hasonló igazgatási viszonyt ki lehet mutatni az asztalnokmester és az udvarnokok között is. „Balog” Miklós asztalnokmester 1254–1255. évi megbízatása mögött, amely alapján elidegenített és vitatott helyzetű udvarnokföldröket keresett fel és döntött sorsukról.¹⁵⁰ E feltevést azt támogathatja, hogy a tisztség megnevezése szerinti funkció (a királyi udvartartás élelmiszerrel való ellátása) és a vele a birtokrendezések kapcsán előforduló udvarnokok (akiknek a 13. századi adataink egy része szerint speciális *servitiuma* az élelmiszerrel való adózás volt) végső soron összetartozhattak.¹⁵¹

2. 2. Az udvari népek „helyi” szervezete

2. 2. 1. Az ispánságok szervezete

A rendelkezésre álló forrásanyag nagyobb részéből nem állapítható meg, az udvari népek ispánjainak területi illetékessége. A királyi és királynéi birtokokhoz és népekhez képest nyilvánvalóan sokkal kisebb hercegi

¹⁵⁰ PRT II. 292–293.; HO V. 26–28.

¹⁵¹ Erre utalhat talán, hogy 1266-ban az uzsaji udvarnokföldön egykor élt „udvarnoki táladókat” említenek, I. F. IV. 3. 313–315.: ... *in quedam terra nostra vduornicali Usal dicta, super qua olim datores scutellarum vduornicalium dicebantur residere*. Kora újkori adat szerint a *dapifer* egyik magyar megfelelője a tálnok vagy étekgó volt. L. GYÖRFFY: Szolgálónépek 291.

birtokok élén egy ispán állhatott, akinek jogköre az egész országra kiterjedt: 1263-ból ismerjük Béla szlavón herceg népeinek ispánját, Pok nembeli Jánost.¹⁵² Az udvarnokispáni joghatóság kiterjedésére utaló oklevélszövegek két alkalommal, egy-egy településsel határozzák meg ezt, a Veszprém megyei Pápa¹⁵³ és Vas megyei Ság esetében.¹⁵⁴ Ez utóbbival kapcsolatban Sixtus esztergomi olvasókanonok 1272-ben úgy fogalmazott, hogy ő az udvarnokföldek vizsgálatánál a királyi utasításra a sági udvarnokok ispánságába ment.¹⁵⁵ Valószínűnek látszik, hogy a pápaihoz és a sághihoz hasonlóan Esztergom központtal is létezett egy udvarnokispánság. Ezt az is támogatja, hogy a város királyi székhely is volt egyben, ezért kézenfekvő az udvartartást ellátó birtokok és népek komplexumának feltételezése. 1184-ben az Esztergom-Váralján élő udvarnokok, akiknek ismerjük ispánját, Nánát, és egy századosát, Pongrácot is, a tihanyi apátság úrkutai szolgálait igyekeztek maguk közé vonni. Ebből úgy tűnik, hogy nem csak Esztergom körüli udvarnokok és földjeik tartoztak ide, hanem a viszonylag távoli, Veszprém melletti Úrkuta is az illetékességi területük része volt.¹⁵⁶

Sok adatunk viszont egy-egy vármegyét (vagy azon belül elkülönülő igazgatási egységet) említ az udvarnokispánok tisztsége mellett. Így tudomásunk van csallóközi,¹⁵⁷ Zala,¹⁵⁸ Somogy¹⁵⁹ és Veszprém megyei¹⁶⁰

¹⁵² HO VII. 85.

¹⁵³ F. IV. 3. 313–315. (1266): *Farcasium comitem vduornicorum nostrorum de Papa...*

¹⁵⁴ UBurg II. 87. (1254–1275): *Chentrig comitem udvornicorum de Saag ac alios udvarnicos de eadem...*

¹⁵⁵ Uo. 21–22.: ... *quod nobis pro exequendo mandato regio in comitatum vdworkorum de Sag venientibus...*

¹⁵⁶ ChAH 86. (1184): ... *quidam vduornicorum regis de suburbio Strigoniensi, Seraphin videlicet et Pancracius centurio cum quibusdam sibi subditis udvarnicis Nana comite suffragante, quosdam de villa, ue vulgo Vrcuta dicitur, servos... ab eiusdem ecclesie [ti. a tihanyi apátság] servicio subtrahere et honeri sue servitutis subponere conati...* Úrkuta lokalizációjához I. Csánki III. 258. Az Esztergom-váralji „udvarnoknegyed” elhelyezkedésére I. ÁMTF II. 259.

¹⁵⁷ CDSlov II. 246–247. (1250): ... *centuriones uduornicorum in Chollokuz... inquisita veritate a Paca comite uduarnicorum de Chollokuz...*; uo. 286. (1252): ... *comite vduornicorum de Chollokuz...*; AO II. 319–320. (1327): ... *capitaneus Posoniensis et comes universonum udvornicorum de Chollokuz...* Csallóközre mint közigazgatási egységre („kisebbik Pozsony megyére”) I. KMTL 145. (PÜSPÖKI NAGY PÉTER szócikke)

udvarnokispánokról. Ezekhez a forráshelyekhez csatlakozik a Szepes megyei vagy szepességi darócok ispánját említő oklevél 1263-ból.¹⁶¹ Egyszer az udvarnokjobbágyoknál is megjelenik a megyei keret: 1226 körül a somogyi udvarnokok és a pannonhalmi apát közti perben a megegyezésnél az összes somogyi udvarnokjobbágy is jelen volt.¹⁶²

Ahol forrásaink az udvari népek ispánjainak titulását településsel kötik össze, ott a vármegyétől igazgatásilag valamilyen fokon eltérő szervezetről van szó. Ezek az ispánságok feltehetően meghatározott számú birtokot és a rajtuk élő népeket foglalták magukba, amelyek a kora Árpád-korban feltehetően az ország nagy részét behálózó királyi udvarok (*curtis* vagy *curia*) köré csoportosultak.¹⁶³

A már idézett két oklevélben egy-egy ilyen udvarnokföld fordul elő, a pápai udvarnokispán(ság)hoz a központ, Pápa közelében lévő Uzsaj tartozott, a ságihoz pedig Borozd.¹⁶⁴ Pápával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az udvarház és ebből következően a hozzá kapcsolódó udvari szervezet valószínűleg Szent István korában is létezett.¹⁶⁵ Ez alapján

¹⁵⁸ HO V. 26–28. (1255): *Chyprianus comes uduornicorum de comitatu Zaladiensi...*; RegArp 2208. sz. (1272): *Georgius comes udvornicorum de Zala et multi alii udvornici...*

¹⁵⁹ W. IV. 213–214. (1279): *Clemens comes vduornicorum de Symigio...*

¹⁶⁰ RegArp 3027. sz. (1279). A IV. László oklevelében, tartalmi átírásként fennmaradó szöveg ugyan nem teszi ki Mikola udvarnokbíró tisztsége mellé a megye nevét, azonban mivel egyrészt a bizottság, amelynek tagja volt, feladatul a Veszprém megyei összes udvarnokföld visszaállítását kapta, másrészt a bizottság másik két tagja azonos az előbb tárgyalt, Somogy megyében működő bizottságéval, ahol Kelemen somogyi udvarnokispán volt a harmadik tag, ezért nagy valószínűséggel feltehető, hogy esetében a megyében illetékes udvarnokispánról van szó.

¹⁶¹ F. IV. 3. 137.: ... *et draucarii nostri cum Michaele comite eorum de Scepus...*

¹⁶² PRT I. 677.: ... *et istam commutationem fecerunt omnes iobagiones udvarnicorum de Simigio...*

¹⁶³ LEDERER: Feudalizmus 150–155.; MOLNÁR: Királyi megye 224.

¹⁶⁴ F. IV. 3. 313–315. (1266); UBurg II. 87. (1254–1275). A települések lokalizálására I. Csánki II. 738., III. 256., 258. Pápai udvarnokispán — Pozsony megyében és nem hivatali ügyben — előfordul még 1272-ben, I. W. VIII. 409–410: *Bulchu de Potun comes vduornicorum de Papa...*

¹⁶⁵ KRISTÓ: Pápa korai középkoráról 19–20.; SOLYMOSSI: Pápa középkori történetéhez 32–34.

megkockáztatható a feltevés, hogy a pápai–sági típusú udvarnokispánsággal modellezni lehet a korai, 11. századi udvari szervezet alapegységeit, amelyek a forrásainkból egyébként nem ismerhetők meg.

E modellnek három fontos eleme figyelhető meg. Ezek egyike volt a királyi kápolna. A korábbi kutatások tisztázták, hogy a kora Árpád-korban az uralkodói magánbirtokon alapított kápolnák később kiváltságos helyzetű, ún. *exempt* plébániákként jelentek meg és az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak.¹⁶⁶ A másik jellegzetes összetevőnek a királyi udvarház tekinthető. Az udvarházak (*domus regalis, curia* stb.) nemcsak az uralkodó által időről-időre igénybe vett szálláshelyek voltak, hanem az ellátásukra rendelt földek és népek szervezeti központjai is.¹⁶⁷ Végül pedig harmadikként a speciális szolgáltatásokra kötelezett királyi népek egészítik ki a képet.

Ezt az archaikus egységet mutatja a garamszentbenedeki apátságnak szóló 1075. évi adománylevél is. Ebben I. Géza a monostornak adta a Komárom megyei Udvardon a besenyők földjét, valamint egy másik, 40 ekényi földet 20 háznépnyi szolgálóval, ahol a király udvarháza (*curia*) és Szent Márton tiszteletére emelt kápolnája volt.¹⁶⁸

Természetesen az egyes királyi *curtisok* méretben különbözőek voltak. A pannonhalmi apát 1228 körül keletkezett oklevele felsorolja azokat a somogyi falvakat, ahol a veszprémi káptalan jogtalanul szedett tizedeket. Ezek élén szerepel Csernyec falu, amely királyi udvarház (*curia*) volt eredetileg, de később nemeseknek adományozták az uralkodók. Csernyechez a környéken tíz falu tartozott, ahol az 1220-as években összesen 298 *mansio* élt.¹⁶⁹ A tíz településből négyet, a mai Somogyszobot,

¹⁶⁶ JANKOVICH: Királyi kápolnák.

¹⁶⁷ LEDERER: Feudalizmus 105–107.

¹⁶⁸ DHA I. 212–218.: *Hudwordiensium aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum... ubi et curiam et capellam meam, que in honore Sancti Martini est, dedi... A lokalizálásra l. ÁMTF III. 461.*

¹⁶⁹ PRT I. 691–692.: *... de villa Chernech, que curia regalis fuit, sed modo donata est nobilibus et decem villarum pertinentium ad eandem curiam et circumadiacentium, quarum villarum nomina sunt hec... A felsorolt falvak: Morad, egyik Scub, másik Scub, Kariag, Bolchas, Chychou, Sycoua, villa Sancte Marie, Burzence, Baratala, Zunug.*

Bolhást, Somogyicsót és Berzencét lehet egyértelműen azonosítani. Ezek Segesdtől a Drávaig elhúzódó néhány kilométeres sávban található. Nem lehet véletlen, hogy a királyi kúriának egykor helyet adó Csernec település nyoma dűlőnevekben (Csörnec, Csrnyec, Csernaz) a Berzencével határos mai Somogyudvarhely déli határában található, talán a helynév az egykori udvarház létével hozható összefüggésbe. Ugyanitt megtalálható, szintén dűlőnév formájában, Szunyog is. (A Somogyudvarhellyel délkeleti részen határos Bélavár déli részén előforduló mai Zsitva-sarok, Zsitvai-dűlő alapján Zsitva is lokalizálható.)¹⁷⁰ A cserneci udvarhely és a hozzá tartozó falvak elhelyezkedése arra is példa lehet, hogy a *curtisszervezetek* közül voltak, amelyek földrajzi egységet is képeztek. Az udvarszervezet két eleme, a királyi kápolna és a szolgálónépek említése hiányzik. A kápolna kérdése, ha nem is tisztázható megnyugtatóan, áthidalható azzal, hogy a (Somogy-)Szobbal és (Somogy-)Csicsóval észak felé határos Segesden¹⁷¹ viszont a plébánost 1250-ben IV. Béla a káplánjának nevezi és 1269-ig az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.¹⁷²

Adatokkal nem támasztható alá, ezért csak hipotézisként vethető fel, hogy esetleg a cserneci *curia* talán egy nagyobb, Segesd központú birtokkomplexumból vált ki vagy annak része volt. Ismerünk olyan — igaz, nem korai szervezésű — királyi uradalmat is, ahol a kápolna (Torna) és az udvarház (Görgő) nem egymás közelében feküdtek.¹⁷³ Az udvari népek hiánya a Csernechez tartozó településeken azzal magyarázható, hogy ezek

¹⁷⁰ Somogy megye 602–603. (Csicsó), 638–645. (Berzence); 645–648. (Somogyudvarhely—Csernec, Szúnyog); 669–675. (Szob); 684–688. (Bolhás) A lokalizációhoz felhasznált térképek: Somogy megye 588. (Csurgói járás); 650. (Nagyatádi járás); 754. (Bárcsi járás) A Somogyszobbal déli irányban határos Szentábrahám északi részén található egy Baláta helynév (Somogy megye 629–630.), kérdéses azonban, hogy azonosítható az oklevélben szereplő Baratalával. Marcali és Nagyszakácsi között van Somogyzsitfa, azonban ez távol van Csernec-től–Somogyudvarhelytől, ezért célszerűbb a kérdéses Zsikvát a mai Bélavár és Vízvár közé helyezni. Egyelőre ismeretlennek tekinthető Morad, Kariag és Szent Mária-falva (*villa Sancte Marie*).

¹⁷¹ MonStrig III. 155–156. Eszerint Segesd 1330-ban elvégzett határjárása az előbb említett helynevek közül Szobot és Csicsót, valamint Balatafő (*Balata feu*) nevű mocsarat említi.

¹⁷² JANKOVICH: Királyi kápolnák 73.

¹⁷³ SZŰCS: Sárospatak 17. és 91. jegyz.

az eladományozás után (amelynek részletei egyébként ismeretlenek) betagozódtak az új földesurak birtokszervezetébe.

Adatok hiányában eldönthetetlen az a kérdés, hogyha az egyes királyi *curtisok* alá kötelezettségeiket tekintve többféle szolgálónép tartozhatott, és ezeknek külön ispánjuk volt, akkor az ilyen uradalmi (*curtis*)-szervezet élén melyik ispán állt. A pápai udvarszervezet élén valószínűsíthetően az udvarnokispán állt.¹⁷⁴ Az udvarnokispán által irányított „udvarokhoz” lehet sorolni a speciális feladatokat ellátó erdőispánságokat is, amely élén *procurator* vagy ispán állt, és amelyre sajátos szolgálónépi csoport megléte volt jellemző, az erdőóvók.¹⁷⁵

A 13. század közepétől új elnevezések, mint a *predium*, a *mensa*, a *clidium* és a *pastus* alatt is felbukkannak ezek az egységek. Az utóbbi kettő jelentése is „asztal” vagy „asztaltartás” a témánkat érintő szövegösszefüggésben.¹⁷⁶ 1249-ben IV. Béla oklevele az Esztergom megyei Örsön élő, *officium* szerint nem kategorizált királyi nép (*homines*) kötelezettségéről mondta, hogy a királyi asztal számára kell takarmányt adniuk.¹⁷⁷ 1274-ben a szintén Esztergom megyei Epöllel kapcsolatban fordult elő hasonló, hogy az a budai asztaltartáshoz tartozott, a földhöz kötött szőlőművesekkel együtt, akik régtől fogva meghatározott mennyiségű bort adnak a királynak.¹⁷⁸ 1266-ban a pápai udvarnokispánnal kapcsolatban fordul elő a király „udvarnoki asztalai” kifejezés.¹⁷⁹ IV. Béla 1267 körül a

¹⁷⁴ SOLYMOSI: Pápa középkori történetéhez 34.

¹⁷⁵ MÁLYUSZ: Turóc megye 1–16.; SZÜCS: Sárospatak 23–24.; ZSOLDOS: Szepes megye 22–23.

¹⁷⁶ MKLSz II. 153.

¹⁷⁷ MonStrig I. 376–377.: ... *quatuor quoque homines, qui ad klicium nostrum pabulum dare tenentur...*

¹⁷⁸ Uo. II. 31–32.: *Epel... ad mensam regiam seu clicium regale de Buda pertinentem cum vinitoribus, ipsi terre ascriptis, qui regibus Hungarie... certam vini quantitatem annuatim ratione servitutis ab antiquo eis composite consueverant ministrare...* Év nélkül kibocsátott oklevél szerint IV. László Epelt a boradónak állíttatta vissza, mivel nem tudta, hogy atyja adományozta az esztergomi érseknek. Uo. 261–265. (Borsa Iván 1274-re datálta, vö. RegArp 2544. sz.): ... *villam Epel... cum vineis... datoribus vini ad nostrum clicium pertinentibus...*

¹⁷⁹ F. IV. 3. 313–315.: ... *pastus nostros vdvornicales...*

budai asztaltartáshoz rendelt, a Csepel-sziget és Esztergom között hajón szolgáló *libertinus*okat adományozott a Margit-szigeti apácáknak.¹⁸⁰

A tatárjárás előtt a hercegi birtokokhoz tartozó, majd királyi, végül (1244 és 1276 között) királynéi kézre került segesdi uradalomról tudósító forrásokban szinte valamennyi kifejezés előkerül. 1244-ben IV. Béla diplomája az öccse, Kálmán által Segesd *predium*hoz csatolt birtokokat említi. Izabella királyné oklevele egyenlőségjelet tett a két fogalom, az ispánság (*comitatus*) és az asztaltartás (*clidium*) közé a segesdi királynéi uradalom esetében, a Kál-völgyi *vinidatorok* eladományozásakor. 1284-ben kelt oklevél a királyné segesdi udvarházához (*curtis*) tartozó birtokokról szól.¹⁸¹ Ez a terminológiai változatosság mutatja, hogy az újonnan megjelenő kifejezések mögött ugyanazt a jelentést kell keresni.

A pápai–sági típusú udvarnokispánságok úgy kapcsolhatók össze a velük egy időszakban, a tatárjárás után, egy-egy megye nevével jelölt udvarnokispánok megjelenésével, ha feltételezzük, hogy azok az udvari szervezet fejlődésének két különböző fázisát mutatják. A korai, némiképpen archaikus állapotokat tükröző fázisban, a felbomlás előtti vagy felbomlás alatt lévő stádiumában láthatjuk az egykori udvarszervezet pápai és sági egységeit. Az ország nagy részén a 13. században az eladományozások következtében a birtokok és népek, valamint a különféle kötelezettségek és szolgáltatások eredetileg szerves összefüggése megszűnhetett, ezzel az egy-egy település körzetében összpontosuló korai egységek is szétestek. Ezeken a területeken — példáulinkban Somogy és Zala megyében — a maradék földeket és a rajtuk élő, *condiciókkal* terhelt népességet megyei keretbe fogták össze. Erre több adatot is fel tudunk hozni. 1275-ben IV. László egy olyan malmot adományozott el, amelyben a somogyi udvarnokok szoktak lisztet őrölni.¹⁸² 1279-ben egy bizonyos Kelemen a somogyi

¹⁸⁰ BpO I. 95.

¹⁸¹ Smič. IV. 249-250. (1244); RegArp 2723. sz. (1276): ... *contulimus populos vinidatorum nostrorum in valle Kaal existentium... sicut ad comitatum seu clycium nostrum Segusdiense...*; MonStrig II. 284. (1284). Összefoglalóan: KRISTÓ: Vármegyék 255–257.

¹⁸² F. V. 2. 257–258.: ... *molendinum nostrum... in quo vduornci nostri de Simigio farinam similam molere consueverant...*

udvarnokispán,¹⁸³ de ismerünk zalai, illetve Zala megyei udvarnokispánt is.¹⁸⁴ 1254-ben Somogy „provincia” valamennyi udvarnoka jobbágyaik vezetésével közösen lépett fel a pannonthalmi apáttal szemben.¹⁸⁵

Feltűnő jelenség, hogy csak az udvarnokokkal kapcsolatban lehet kimutatni a 14. század elejéig, hogy egy időben több ispán is működött, mégpedig az ország különböző területein, akár egy-egy megye, akár egy-egy udvarház szervezetének népeit összefogva.¹⁸⁶ Ez arra utalhat, hogy a többi szolgálónépi csoport (pohárnokok, tárnokok, lovászok, solymárok, agarászok, pecérek, fegyvernökök stb.) ispánjai elsősorban a királyi udvarban, az uralkodó környezetében működtek, legalábbis II. András uralkodásának utolsó éveitől kezdve.¹⁸⁷ Ezt mutatja, hogy többen egyszerre viselték a *magisteri* és a *comesi* címet, így Miklós 1228-ban és 1229-ben, Mihály pedig 1234-ben lovászmester és lovászispán volt.¹⁸⁸ A feltételezések szintjén említhető meg az a lehetőség, hogy e jelenségek mögött egyes szolgálónépek „országos” szervezetbe való sorolása és egy-egy „udvari” ispán fennhatósága alá helyezése kereshető. Ez akkor történhetett, amikor az udvari szervezet népeinek szolgálat szerinti differenciálódása is végbement.¹⁸⁹ Bizonytalan, hogy a tihanyi apátság alapítólevelében szereplő

¹⁸³ W. IV. 213–214.: *Clemens comes vduornicorum de Symigio...*

¹⁸⁴ HO V. 26–28. (1255): *Chyprianus comes uduornicorum de comitatu Zaladiensi...*; RegArp 2208. sz. (1272): *Georgius comes udvornicorum de Zala et multi alii udvornici...*

¹⁸⁵ PRT II. 291–292.

¹⁸⁶ PI. 1272-ben György Zala megyei udvarnokok élén (RegArp 2208. sz.), András a sági (UBurg II. 21–22.), a patonyi Bulcsú pedig a pápai (W. VIII. 409–410.) udvarnokszervezet élén állt. 1279-ben Kelemen Somogy megyében (uo. IV. 213–241.), Mikola Veszprém megyében (RegArp 3027. sz.) volt udvarnokispán.

¹⁸⁷ Hóman Bálint ezeknél is feltételezi az ország területén több helyen egyszerre létezett ispánságot, I. HÓMAN: Pénzügyek 33–34.

¹⁸⁸ Smič. IV. 318–320. (1228); uo. 458–459. (1229): *magistro et comite agazonum* a méltóságsorban; W. VI. 552–553. (1234): *... in presentia Michaelis magistri et comitis agazonum...*

¹⁸⁹ A királyi *servusok* hierarchizálódását Szent István kora utáni időszakra tette BOLLA: Jobbágyság 30.

Nána lovász és Preca *infertor* olyan tisztségeket töltöttek be mint a 13. századi lovászispánok vagy asztalnokispánok.¹⁹⁰

1270-ben Basztély nembeli Rénold a szabolcsi ispánságot és László herceg mellett az asztalnokmesteri tisztséget töltötte be, ezenkívül a királyi lovászok ispánságáét is. Egy — kivételszámba menő — pohárnokispáni ítéletével segítségével igazolhatjuk azt, hogy az udvari népek e típusának élén álló tisztségviselők illetékessége az ország egész területére kiterjedt. 1253-ban ugyanis, miután Mihály pohárnokispán nem tudta eldönteni a patonai pohárnokjobbágyok két nemzetsége közti birtokvitát a szomszédos birtokosok és más tanúk meghallgatásával, udvarispánjával (*curialis comes*) Szent István napjára, Fehérvárra hívatta össze valamennyi királyi pohárnokjobbágyot, akik közölték vele a kérdéssel kapcsolatos jogszokást.¹⁹¹

Fontos változást jelent, hogy az Anjouk korában — az Árpád-korhoz képest sokkal jobb forrásadottságok mellett — egy adott évben csak egy udvarnokispánt lehet kimutatni. Ez azt valószínűsíti, hogy ezek nem egy-egy megyében vagy kisebb területen tevékenykedtek, hanem az ország egész területén. Egy alkalommal fordul elő a királynéi népek „ispánja vagy bírása” megnevezés, ez alatt is országos illetékességet érthetünk.¹⁹² Két törvényszöveg alapján — legalábbis a 13. század végére és 14. század első felére szóló érvennyel — körvonalazható az udvarnokispán szerepe, helye. Az 1290. szeptember 1. körül kibocsátott országgyűlési dekrétumok 4. pontja a IV. László által jogtalanul eladományozott birtokok közül a királyi

¹⁹⁰ DAH I. 149–152. (1055): ... *signum Nane agazonis*... ...*signum Preca infertoris*... Váczy Péter lovász- és asztalnokmesternek tartja e személyeket, l. VÁCZY: Központi kormányzat 277–278. Valószínűbbnek látszik, hogy az udvari tisztségeket II. András hozta létre, vö. KRISTÓ: Új intézkedések 282–284. és NÓGRÁDY: II. András 179–180. Mivel az alapítólevélen szereple a *signumuk*, ezért kétségkívül a király környezetéhez tartoznak, de azt nem tudjuk eldönteni, hogy egyes szolgálónépek (lovászok, asztalnokok) felett *iurisdictio*juk lett volna a 11. század közepén.

¹⁹¹ F. VII. 1. 298–299.: ... *universi iobbagiones buccariorum domini regis in die solemnitatis Sancti regis Stephani Albe congregati per fidelem nostrum curialem comitem Gregorium nomine, ut iustitia et veritas pateret*...

¹⁹² DF 258544. (1323), reg. Anjou VII. 627. sz.: ... *comite sive iudice populorum reginalium*...

joghoz tartozók, tehát a várak, uradalmak (*prediis*), városok, hospesek és udvarnokok királyi kézre való visszajuttatását rendelte el.¹⁹³ Az 1351. évi törvény kilenced-fizetésről szóló cikkelye pedig a király (és a királyné) fennhatósága alatt állókat lakóhelyük szerint a következőképpen osztályozza. Mentések a fallal körülvett városok a kilenced alól, fizetik azonban a király szántóvető és szőlőt birtokló jobbágysai, akik szabad falvakban (*libera villa*), udvarnoki falvakban vagy a királyné falvaiban élnek.¹⁹⁴ Ezek szerint III. András korában a király földesurasága alatt hospesek és udvarnokok éltek, vagy városokban, vagy (vár- és egyéb) uradalmak területén. A 14. század közepén pedig a királyi (és királynéi) jobbágysok egy része olyan településen lakik, amely bizonyos fokú autonómiával rendelkezett, tehát úgynevezett szabad falvakban, egy része pedig olyanban, amely ezt nélkülözte, azaz udvarnoki és királynéi falvakban.

A fenti forráshelyek nem szólnak ugyan az udvarnokok ispánjairól, de feltételezhetjük, hogy a királyi népek egy — minden bizonnyal egyre kisebb — részét, az archaikus állapotokat is őrző udvari szolgálónépeket és ezek *valamennyi* megmaradt települését a király, mint földesúr *egy* tisztviselőjére bízta, akit az udvarnokok ispánjában kereshetünk.

¹⁹³ DRMH I/1. 44–45.: ... *iuribus regalibus, videlicet castris, prediis, civitatibus, hospitibus et udvornicis...*

¹⁹⁴ DRH 1301–1457. 127–140.: *Preterea ab omnibus iobagionibus nostris aratoribus et vineas habentibus in quibuslibet villis liberis ac etiam udvornicalibus villis quocunque nomine vocitatis ac reginalibus constitutis, exceptis civitatibus muratis, nonam partem omnium frugum suarum et vinorum ipsorum exigi faciemus et domina regina exigi faciet...*

A szövegből látszik, hogy az összes, a kilenced szempontjából megkülönböztethető települést számba veszi, ezért biztosnak vehetjük, hogy udvarnokok itt az összes királyi szolgálónépet (lovász, pohárnok stb.) is jelenti. Kérdés ezután, hogy az udvarnoki falvak alatt egyéb királyi kondicionáriusok (pl. várnépek) lakhelyét is érthetjük-e?

2. 3. Az udvari népek ispánjai

2. 3. 1. Az udvari népek ispánjainak jogállása, társadalmi helyzete az Árpád-korban

Az ispánságok szervezeténél láthattuk a különbséget, ami az udvarnokok és egyéb udvari népek (pohárnokok, asztalnokok, lovászok) ispáni szervezetében megfigyelhető. Ez jelentkezik akkor is, ha ezeknek az ispánoknak a társadalmi helyzetét vesszük vizsgálat alá. Egyes csoportok, így a tárnokok, fegyvernökök, csőszök, agarászok ispánjai között megtalálhatóak a legelőkelőbb nemzetségek tagjai.¹⁹⁵ Hontpázmány nembeli Ivánka fia András 1255–1256 folyamán tárnokok ispánja,¹⁹⁶ Hahót nembeli Buzád bán fia Terestyén a királyi csőszöké 1255-ben,¹⁹⁷ Pok nembeli János Béla szlavón herceg népeié 1263-ban,¹⁹⁸ Baksa nembeli Tamás 1271-ben,¹⁹⁹ Szalók nembeli Hém pedig 1279-ben a királyi agarászok ispánja,²⁰⁰ Nádasd nembeli Csapó fia András 1286-ban a fegyvernökök ispánja volt.²⁰¹ Talán itt említhető Banai Imre fia Mihály is, aki 1273-ban IV. László asztalnok- és lovászmestere (*magister bacchiniferorum et agazonum*), 1284-ben pedig a királyi lovászok és tálnokok/asztalnokok ispánja (*comes agazonum et bacciniferorum*) volt. III. András alatt pedig a király tárnokainak ispánjaként bukkan fel.²⁰² Őt a szakirodalom egy része a Komárom megyében birtokos Katapán/Koppány nemzetségbe sorolja.²⁰³

¹⁹⁵ BOLLA: Jobbágyság 44. és 67. jegyz.

¹⁹⁶ CDSlov II. 337., 361., 364–365.

¹⁹⁷ W. XI. 422.

¹⁹⁸ HO VII. 85.

¹⁹⁹ W. VIII. 341–343. Wertner Mór a *comes liciscariorum* kifejezést *agarászispán* helyett *mosómesternek* értelmezi, I. WERTNER: Udvari tisztviselők 672. A *liciscarius* szó vélhető *agaras* jelentésére I. GYÖRFFY: SZOLGÁLÓNÉPEK 290.

²⁰⁰ HOKI 80–81.

²⁰¹ UBurg II. 199.; W. IX. 353.; RegArp 3407. sz.

²⁰² HO VI. 190–192. (1273); W. IX. 380–381. (1284); uo. X. 4–5. (1297); UBurg II. 170. és 310. (1297)

²⁰³ Így WERTNER: Udvari tisztviselők 644–645. Wertner Mór azt is hozzáteszi, hogy tőle származik az ugyancsak Komárom megyében birtokos vasi Zsidó család. Karácsonyi János nem szerepelteti a Koppány/Katapán nemzetség tagjainál (KARÁCSONYI: Magyar

Ugyanebben az időszakban előfordulnak hasonló tisztségekben szerényebb egzisztenciák is. Közülük a legjobban Basztély nembeli Rénoldot ismerhetjük. 1270-ben azon túl, hogy Szabolcs megye ispánságát viselte, László herceg mellett az asztalnokmesteri, valamint V. István mellett a lovászispáni tisztségeket töltötte be. 1273-ban IV. Lászlónak volt asztalnokmestere, lovászispánja, ezenkívül a szolagyőri ispánság élén is állt.²⁰⁴ Rénold egy jelentéktelen Esztergom megyei nemzetség sarjaként, eredeti társadalmi közegéből mint az István herceg udvarában tevékenykedő „ifjú” emelkedett ki és IV. László trónra lépése után hamarosan a bárók közé emelkedett: az ifjú király uralkodásának első öt évében többször asztalnokmester volt, majd 1278-ban a morvamezei ütközetben a királyi zászlót őrizte, 1289-ben pedig nádor lett. Rénold származását, presztízst jól mutatja, hogy Hahót nembeli Panyit leányával csak pártfogója, István ifjabb király támogatásával léphetett frigyre, mivel az após tiltakozott a rangon aluli házasság ellen.²⁰⁵ Lehetséges, hogy az előbb említett Banai Mihályt társadalmi helyzete szerint Basztély nembeli Rénold mellé vehetjük.

A vizsgált ispáni tisztséget betöltők másik csoportjában, az udvarnokispánokéban nem találunk olyan személyeket, akiket egyéb adatok alapján megnyugtatóan azonosítani tudnánk, akár mint előkelő nemzetségbe, akár mint a kismemesi–közmemesi rétegbe tartozókat. Talán kivételt jelenthet az 1252-ben sárosi ispáni méltóságban szereplő Ciprián, aki esetleg azonos lehet az 1255-ben zalai udvarnokispánként felbukkanó Cipriánnal,²⁰⁶ azonban itt azonnal le kell szögezni, hogy a név egyezésén és hasonló működési időszakon túl nincsen egyéb támpont. Hasonlóan lehetne elvileg az 1184-ben az esztergom-váraljai udvarnokok ispánját, Nánát a Nánabeszter nemzetség tagjai közé illeszteni, mint a királyi lovakra

nemzetségek 784–793.). Györffy György szintén Koppány/Katapán nembelinek veszi őket, de megemlíti, hogy 1276-ban a Banaiak Koppány nembeli Paulin *fraterei*, 1290-ben viszont az az oklevél, amelyet a Banaiak és a Koppány nembeliek birtokadásvételét tárgyalja, nem nevezi rokonoknak a két felet (ÁMTF III. 406.).

²⁰⁴ W. XII. 12–14. (1270); RegArp 2367. sz. (1273)

²⁰⁵ BOLLA: Jobbágyság 45.; ZSOLDOS: Árpádok 131–132.

²⁰⁶ CDSlov II. 276–282. (1252); HO V. 26–28. (1255)

felügyelő [II.] Nána apját.²⁰⁷ Mivel a Nánabeszter nemzetség birtokai Esztergom és Buda környékén terültek el, maga Nána település is Esztergommal szemben, a Duna bal partján feküdt, ezért itt azt láthatjuk, hogy egy helybeli, szerényebb vagyonú és tekintélyű család tagja vállalt szolgálatot a királyi udvarszervezetben.²⁰⁸ Egy adománylevél arról tájékoztat, hogy Bodó udvarnokispán az uralkodó udvarában ifjúkorától a királynak tett értékes szolgálatokat.²⁰⁹ Ez királyi szerviensi létre is utalhat, bár számos esetben hasonló érdemeket szereztek szolgálónépek is uralkodójuk mellett, példaként meg lehet említeni a királyi család gyermekeinek dajkáit, akik leginkább az alacsonyabb társadalmi csoportból, így a várnépek, a királynéi hospesek közül kerültek ki,²¹⁰ valamint felhozhatjuk a királyi kápolnavivők (*sanctiferi*) esetét, akik István ifjabb királyt Feketehalom várának ostromakor is hűségesen szolgálták.²¹¹ Mindenesetre feltűnően kevesebb udvarnokispánt tudunk — főleg a többi szolgálónépi kategória ispánjaihoz hasonlítva — előkelő vagy kevésbé előkelő nemzetségekkel összefüggésbe hozni az Árpád-korban.

Feltételezhető az is, hogy a *curtisok* tisztségeit, így az ispáni posztot elsősorban az udvari népekből kiemelt, kötött szabadsággal rendelkező *liberek* és jobbágyok viselték.²¹² Ez a tény magyarázhatja Szent István II. törvénykönyvének 16. cikkelyét, amely úgy rendelkezett, hogy a királyi udvar vagy vármegye élére állított szolgák tanúskodását az ispánok között el kell fogadni.²¹³

²⁰⁷ ZSOLDOS: Várjobbágyság 116.

²⁰⁸ KARÁCSONYI: Magyar nemzetségek 1095–1097. Karácsonyi a várjobbágy-nemzetségek között tárgyalja a Nánabeszter-genus történetét, ezzel szemben I. ZSOLDOS: Várjobbágyság 116. Nána lokalizációjára I. ÁMTF II. 301–302.

²⁰⁹ HO VII. 117–119.

²¹⁰ ZSOLDOS: Királyné 290–291.

²¹¹ W. VIII. 287–288. (1270)

²¹² BOLLA: Jobbágyság 43.

²¹³ ZÁVODSZKY: Törvények 155.: *Si quis servorum curtis regali aut civitati proficitur, testimonium eius inter comites recipiatur.* Értelmezésére I. JÁNOSI: Törvényalkotás 73–77. Bizonytalan IV. László a kérdést érintő, 1275-ben kiadott oklevelének értelmezése (HO V. 52–53.) Ebben az uralkodó Fajszon és Vámoson királyi, királynéi és hercegi népeket, fegyvernekeket, tárnokjobbágyokat, szakácsokat, egy fegyvernök-jobbágyot és egyéb

Mind a két csoport, tehát a tekintélyesebb nemzetségek, illetve a nem azonosítható, „névtelen”, minden bizonnyal szerényebb egzisztenciájú nemesi családok ilyen ispáni tisztséget betöltő tagjai közös jellemzője, hogy mindannyian az „udvari ifjak” körébe tartozhattak. E fogalom alatt nem elsősorban — lovaggá még nem ütött — harcosokat kell értenünk, hanem olyan személyeket, akik nem bárói tisztségük miatt kötődtek a király vagy a királyné udvartartásához.²¹⁴ Az „udvari ifjak” intézménye az Anjouk korában differenciálódott és nyert határozott struktúrát,²¹⁵ megtartva azt a jellegzetességet, hogy a királyi birtokok és népek tisztségviselői közülük kerültek ki.

Az első csoportba tartozó ispánoknak a királyi–királynéi udvarhoz kötődését konkrét adatokkal támaszthatjuk alá. A már említett Szalók nembeli Hém esetében tudható, hogy tisztségének nevével összefüggő feladatot látott el, 1278-ban azokért a szolgálatokért nyert adományba egy birtokot IV. Lászlótól, amelyeket akkor teljesített királyának, amikor az a vadászatok során pihente ki magát.²¹⁶ I. Károly egy 1304-ben kiadott adománylevelében a birtokot elnyerő Györgyről azt mondta, hogy IV. László hitvese, Erzsébet királyné „asztalánál szolgáló” királynéi asztalnokispán volt.²¹⁷

jobbágyokat adományozott el földjeikkel együtt a veszprémi káptalannak. Szempontunkból az oklevél záradéka érdekes, amely megtiltotta, hogy az előbbi jogállásba tartozó ispánok és *curialis comes*ek bármit is tegyenek az adománnyal szemben (*ita, ut nullus comitum vel curialium comitum condicionum prescriptarum contra huius nostre donationis tenorem audeant... attemptare*). Kérdés, hogy a *condicio* itt a tisztségviselők jogállására vagy az általuk igazgatott népekre vonatkozik. (Esetleg elírás a *condicionarius* vagy a *condicionalis* helyett, az oklevél mindkét kifejezést más helyen is használja.) Amennyiben a második értelmezés a helyes, akkor ez azt jelenti, hogy minden kategóriának külön szervezete volt. Fegyvernökök, tárnokok és szakácsok ispánja (illetve ez utóbbinál *rectora*) előfordul okleveleinkben, l. az alfejezet elején felsorolt adatokat, illetve HO VI. 194–196. (1283); ZSOLDOS: Királyné 278. 113. jegyz.

²¹⁴ Uo. 295–298.

²¹⁵ ENGEL: Társadalom 313–315.

²¹⁶ HOKI 80–81.: ... *que nobis in solationis venationibus nostris exhibuit et impendit...*

²¹⁷ SMIČ. VIII. 91.: ... *comes dapiferorum reginalium serviens ad mensam domine Elisabeth condam regine Hungarie consortis regis Ladislai...*

Néha ez a viszony igen szoros, mondhatni bensőséges volt az ilyen ispánok és a királyi család között.²¹⁸ Egyes tisztségviselőknél azt is megfigyelhetjük, hogy gyermekeik tagjai lehettek az uralkodó közvetlen környezetének. 1263-ban István ifjabb király a solymászok ispánja leányának, Jolantának három fertót és egy darab finom vásznat ajándékozott, mert a király leányát egy futásban és ugrásban legyőzte.²¹⁹

Bodót, a királyi udvarnokok ispánját azért részesíti birtokadományban IV. Béla, mert zsenge gyermekkorra óta neki fontos szolgálatokat tett.²²⁰ Amennyiben nem az oklevélnarráció sztereotip fogalmazásával állunk szemben, ez arra utal, és ezt a fentebb idézett források is alátámaszthatják, hogy az udvari népek ispánjai közül többen is lehettek, akik a királyi udvarban apródként kezdték pályájukat, amelynek során kisebb, de valamilyen ranggal és jövedelemmel járó tisztségeket töltöttek be. Ezek az esetek azonban, ahogy fentebb láttuk, nem utalnak közvetlenül az udvari népek ispánjainak jogállására.

2. 3. 2. A csallóközi udvarnokok ispánjai

Az udvarnokispánok jogállásának, társadalmi helyzetének vizsgálatánál mindenképpen szükséges kitérőt tenni és részletesebben elemezni egy jól körülhatárolt térség, a Csallóköz udvarnokainak mikrotársadalmát. Erre lehetőséget nyújt az, hogy a szerencsés forrásadottság következtében néhány

²¹⁸ Erre a viszonyra találunk példát a kora Árpád-korban is. A 14. századi krónikakompozíciónak a — nagy részében a 11. században megfogalmazott — 92. fejezetében leírt úgynevezett várkonyi jelenetben Béla herceget bátyja cselvetésére a királyi csószok ispánja, Miklós figyelmeztette. A szövegből kitűnik, hogy Miklós, aki a királyi szállás bejáratát őrizte, valóban I. András közelében volt, ugyanis ki tudta hallgatni az uralkodó és két híve tanácskozását, I. SRH I. 354.: ... *comes preconum Nicolaus tenens hostium pallacii de foris hec omnia audivit*. A fejezet keletkezésének korára I. MÁLYUSZ–KRISTÓ: *Commentarii* 333–339.

²¹⁹ F. IV. 3. 158.: ... *donat Jolantae, filiae comitis falconariorum tres fertones veluti et unam peciam finni panni de insula regia Danubii, quod filiam suam cursu et saltu superasset*. Szentpétery Imre (RegArp 1815. sz.) a *veluti* szót 'bársony'-nak értelmezte, ha kérdőjellel is. Valószínűbb jelentése 'valamint', ami összekapcsolja a jutalom készpénzbeli és természetbeli részét.

személy pályafutása is felvázolható. Ezzel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet egy érdekes jelenségre: 1279 és 1327 között a forrásokban csak olyan udvarnokispánt találunk, aki Pozsony megyéhez, közelebbről a Csallóközhöz kötődött.

A 13. század utolsó három és a 14. század első évtizedében három udvarnokispánt ismerünk. Elsőként Bodóval és fiával, Mihállyal találkozunk. Bodó 1269-ben IV. Bélától egy Pozsony megyei várföldet, Bárt kapja meg az ifjúkorától a királynak tett szolgálatai fejében. Egy 1283-as oklevél Mihályról azt írta, hogy Bodó egykori vagy néhai csallóközi udvarnokispán fia. Kérdéses, hogy 1295-ben a lúcei udvarnokok birtokperében a fogott bírák között említett Mihály udvarnokispán azonos-e Bodó fiával,²²¹ ebben az esetben feltételezhető, hogy ha nem is öröklődött a tisztség, egy viszonylag szűk körből kerültek ki annak viselői. Mihály 1301-ben kezességet vállal egy, többek között Benedek udvarnokispánt érintő ügyben.²²²

A 14. század első éveiben tudunk Mancha fia Benedek működéséről. 1301-ben udvarnokispánként átíratja Rinekker János pozsonyi *curialis comesszel* annak egy ítéletlevelét, amelyben négyen, köztük Bodó fia Mihály kezességet vállaltak, hogy Pál nem fogja felelősségre vonni Patonyi Jánost, aki az ő famulusát lopás miatt kivégeztette, valamint a mellette álló Benedek ispánt, Andrást és más királyi népeket (*regales*).²²³ 1303-ban a pozsonyi káptalan előtt részt vesz negyedmagával Udvarnok és Szolgagyőr birtokok határainak megállapításánál, mégpedig Roland nádor 1252-ben kiadott oklevele alapján. A pozsonyi káptalan diplomája Benedek neve mellé kitette, hogy az eladományozáskor Benedek volt az udvarnokispán (*Benedictus tunc comes vduornicorum*), mivel azonban két társa, Csugud fia András és Légi Húsvét ugyanebben az évben, két héttel később, a már említett Rinekker János előtti perben Mancha fia Benedek udvarnokispánnal

²²⁰ W. VIII. 227–228.

²²¹ HO VII. 117–119. (1269): ... *Budou comes uduornicorum nostrorum*...; W. IV. 260. (1283): ... *Michael filius Bodow quondam comitis vduornicorum de Chollokuz*...; uo. V. 144–145. (1295): ... *per arbitrium... comitis Michael wduornicorum*...

²²² RegSlov I. 32–33.

²²³ Uo.

együtt mint fogott bírák vettek részt,²²⁴ ezért ez a kitétel valószínűleg nem a IV. Béla-féle adomány idejére, vagyis mintegy 50 évvel korábban történt eseményre vonatkozik.²²⁵ Különösnek mondható az is, hogy május 4-én korábbi udvarnokispánnak titulálja a káptalan oklevele, május 18-án a pozsonyi *curialis comes*é viszont hivatalban lévő udvarnokispánnak nevezi. Ezt az ellentmondást — amennyiben nem csúszott hiba a szóban forgó oklevél datálásába — úgy lehet feloldani, hogy feltesszük Benedek egy korábbi, 1303. május 4. előtti tisztségviselését, amikor maga az egyezkedés Udvarnok és Szolgagyőr tartozékairól és határaitól megkezdődött. Azt sem lehet teljesen kizárni, habár eléggé valószínűtlennek látszik, hogy két személyről van szó, ti. az első két (1301-ben és 1303. május 4-én kiadott) oklevél nem nevezi meg Benedek apját.

Benedek 1307-ben a Bekőpaka falubeli udvarnokokat képviseli egy Beke nevű föld határjárásakor, 1309-ben és 1311-ben egyaránt pert veszít Urocs fia Lászlóval szemben (aki egyébként a „hivatali utóda”) 1308-ban és 1309-ben, előbb Torcs, majd Fél birtokok ügyében.²²⁶ 1310-ben fiaival és Jakab nevű *frater*ével közösen eladják Gelle és Óbár nevű földjeiket, az ügyben az keltheti fel az érdeklődést, hogy ezek Bodó fiainak földjével közös határon belül helyezkednek el,²²⁷ mint arról már volt szó Bodó udvarnokispán 1269-ben a Bár nevű várföldet kapta IV. Bélától.²²⁸

A harmadik csallóközi udvarnokispánról, a már emlegetett Urocs fia Lászlóról van a legtöbb adatunk, ezek egy része segítségével jogállását, társadalmi státusát is megkísérelhetjük definiálni. 1309-ben mint a csallóközi udvarnokok ispánja nyert a fentebb tárgyalt Mancha fiával Benedekkel szemben a Torcsról folyó birtokperben.²²⁹ Ezt megelőzően több alkalommal fogott bíróként szerepelt helyi ügyekben történt egyezségeken,

²²⁴ F. VIII. 1. 149–151. (1303)

²²⁵ 245–246. CDSlov II. 282.(1252). Csugud fia Andrásra 1295 és között 1323 között több adatunk is van (W. V. 144–145.; uo. X. 258–260.; MonStrig II. 575–576.; uo. III. 17.; uo. III. 80–81.).

²²⁶ MonStrig II. 598–599. (1309); uo. II. 654. (1311)

²²⁷ Uo. II. 630.

²²⁸ HO VII. 117–119.

²²⁹ MonStrig II. 598–599.

így 1308-ban névrokona megölése, 1302-ben gellei Pál fia Péter és padányi Puchur fia Saul közötti hitbér és hozomány, 1303-ban pedig Lúcese föld birtoklása miatti perekben.²³⁰ Ez utóbbiról tudósító oklevél Lászlót az udvarnokjobbágyok (*jobbagyones udvarnicorum*) között sorolja fel. 1322-ben Kyusfeuldi birtokról zajló perben szintén az udvarnokjobbágyok sorában a pozsonyi *curialis comes*, Detre bírótársai mellett látjuk viszont.²³¹ 1320-ban hasonló funkcióban mint csallóközi nemes (*nobiles de Challokuz*), ispáni titulussal (*comes*) járt el egy birtokperben.²³²

Egyfelől e kifejezés mögött minden bizonnyal az országos nemességgel nem azonos partikuláris nemesség értendő, amit az ország peremterületein, főleg Liptóban, Turócbán (jobbágyfiúk), illetve a Szepességben (lándzsások) figyelhetünk meg, mindezt közös vagy egyéni *condiciók* alapján létrejövő nemesség, valamint a nemes várjobbágyok mintájára kell elképzelni.²³³ A háttérben egyrészt az áll, hogy a Csallóköz fejlődése — minden bizonnyal nem függetlenül attól a tényről, hogy itt túlnyomó többségben voltak a királyi birtokok — a 13. század közepén Pozsony megyén belül való elkülönülés felé mutatott. Nevezték kisebb Pozsony megyének, illetve a Csallóköz tájnevet, amellyel nemeseket és udvarnokokat egyaránt jelöltek (*nobiles de Chollokuz, udvarnici de Chollokuz*) a 13–14. század fordulóján egyre gyakrabban mondták kerületnek, tartománynak (*districtus, provincia*). Ezt az is mutatja, hogy Csallóközt külön *curialis comes* irányított és önálló törvényszékkel rendelkezett.²³⁴ 1301-ben a pozsonyi káptalan Pozsony megye ispánja kérésére, amit Benedek udvarnokispán és mások közvetítettek, a tartomány szokásjoga szerint (*secundum consuetudinem provincie*) írta át Rinekker János pozsonyi *curialis comes*-nek a négy szolgabíróval együtt kiadott, valószínűleg ugyanabban az évben kelt ítéletlevelét.²³⁵

²³⁰ Uo. 512–513. (1302); AO I. 153–154. (1308); F. VIII. 1. 149–151. (1303)

²³¹ MonStrig III. 17–18.

²³² AO I. 577–579.

²³³ FEKETE NAGY: Partikuláris 161–166.; ZSOLDOS: Nemesség.

²³⁴ KRISTÓ: Vármegyék 344–345. Kisebb és nagyobb Pozsony vármegyére I. F. VIII. 3. 641–643.: ... *maior et minor comitatus Poson...*

²³⁵ RegSlov I. 32–33.

Másfelől azzal magyarázható a *nobilis* terminus felbukkanása, hogy a királyi várszervezetben azzal a folyamattal párhuzamosan, amely révén a királyi szerviens kitétel mellett állandósult a „nemes” jelző, a várjobbágyok felső kategóriájával kapcsolatban is használni kezdték, valószínűleg azért mert életmódjuk, vagyonuk és társadalmi tekintélyük hasonló lehetett azokéhoz. Ez azonban csak egy kisebb közösség, a várszervezet hierarchiáján belül számító viszonylagos szabadságot, „nemességet” jelentett, fontosságuk is csak a királyi népek között volt.²³⁶ Ez vezetett az ország egyes peremterületein, a már említett Turócbán, Liptóban és a Szepességben „helyi”, csak egy szűkebb területen, megyében érvényesülő nemesi jogállás kialakulásához. Tehát Urocs fia László az udvarnokok előkelő *jobagio* rétegéhez tartozott, ezt fejezhette ki a csallóközi szűkebb *patriában* érvényes *nobilis* megjelölés, ami nem tartalmazott az országos nemesekkel azonos jogállást.

Vannak azonban olyan adataink is, amelyek azt mutatják, a nemesített udvarnokokat továbbra is az udvarnokok közé számították. 1297-ben III. András Lúcei Csupud fiát Andrást és lúcei rokonait (országos) nemessé tette, fiait azonban mint alább látni fogjuk, 1309-ben az „udvarnokok nemzetségébe” számították. Ez arra utal, hogy korábbi közegekből nem szakadtak ki.²³⁷

Ugyancsak Pozsony megyében, illetve közelebről a Csallóközben fordul elő az udvarnokispán-fiak (*filii comitum udvarnicorum*) csoportja. Egy 1322. évi ítéletlevél²³⁸ szerencsés módon a fogott bírák felsorolásánál az udvarnokok többi rétegét is megemlíti, ezért lehetségesnek tűnik az „udvarnokfiak” elhelyezése az udvarnokok társadalmában. A pert kezdeményező Pál fiát, Petőt és Kozma fiát, Jánost az oklevél az udvarnokok közül valóknak (*de numero udvornicorum*) nevezi. A curialis comes és a négy szolgabíró után következő bírótársak élén Máté és Marcell áll, akik az udvarnokispánok fiai (*filii comitum uduornicorum*). Marcell talán azonos azzal a Tiba fia Marcellel, aki 1309-ben, Bodó fia Mihállyal és

²³⁶ BOLLA: Jobbágyság 177.; ZSOLDOS: Várjobbágyság 170–172.

²³⁷ W. X. 258–260. (1297); MonStrig II. 598–599. (1309)

²³⁸ MonStrig III. 17–18.

még két másik személlyel együtt *arbiter* az Urocs fia László és Mancha fia Benedek közti, Torcsról folyó perben.²³⁹ Őket követi a négy udvarnokjobbágy (*iobagiones uduornicorum*), közöttük Urocs fia László, majd öt személy, akik a diploma szóhasználata szerint az udvarnokok öregei (*seniores uduornicorum*). Végül négy olyan ember zárja a sort, akik egyszerűen mint az udvarnokok nemzetségéből (*de genere uduornicorum*) valók szerepelnek, közöttük a már szintén említett Csugud fia András két (nemes) fia.

Ehhez hasonló képet kapunk Csugud fia András és a szilaslúcseiek perében, ahol Rinekker János pozsonyi *curialis comes* melletti bírótársak a következők: Mancha fia Benedek udvarnokispán (*comitem ipsorum* [ti. a peres feleké]), öt udvarnokjobbágy (köztük megint ismét Urocs fia László), valamint három személy, akiket forrásunk a királyi [népek] öregeinek (*seniores regalium*) titulál.²⁴⁰ Tehát ebben a struktúrában az udvarnokispán és az „udvarnokispán fiai” egy szinten helyezkednek el. Találkozunk ez utóbbi fogalom rövidült alakjával is: 1309-ben a Romungus pozsonyi *curialis comes* Mancha fiával, Benedekkel szemben a négy szolgabíróval, „az udvarnokok fiaival, rokonságukkal és társaikkal” együtt hozott elmarasztaló ítéletet.²⁴¹

IV. László egy 1274. évi — jöllehet hamis — nemesítő privilégiumából megtudjuk, hogy az udvarnokispán elnevezés másik változata volt az „udvarnokok ispánjainak fia” elnevezés.²⁴² Az oklevél hamis volta ellenére nem elképzelhetetlen, hogy a két kifejezés valóban

²³⁹ Uo. II. 598–599.

²⁴⁰ F. VIII. 1. 149–151.

²⁴¹ MonStrig II. 598–599.: ... *unacum quattuor iudicibus et cum filiis uduornicorum et generationibus et sociis suis in iudicio decrevimus remansisse*. Ugyanebben az oklevélben alább kissé félreérthetően arról ír, hogy a per második tárgyalásán Romungus a négy szolgabíróval és rokonságukkal (*cum suis generationibus et cognatis*) — köztük Bodó fiát, Mihályt és Tiba fiát, Marcellt említi — hozott ítéletet. Minden bizonnyal nem a szolgabírók rokonairól, hanem a peres felek (Urocs fia László csallóközi udvarnokispánról és Mancha fia Benedek) rokonairól van itt szó.

²⁴² W. IX. 75–77.: ... *a condicione et numero comitum vduornicorum, qui filii comitum vduornicorum dicuntur...*

egymás szinonimája volt.²⁴³ Az adat szintén a csallóközi udvarnokokra vonatkozik, ezt a kiváltságban részesülő személy Becer fia Péter predikatívuma (*de Budafalwa*) mutatja. Történetesen azt is tudjuk, hogy mi volt az „udvarnokispánok fiainak” jogállása. 1282-ben Máté nádor, pozsonyi, soproni és somogyi ispán a Fehérváron tartott Szent István-napi törvényt napokon előtte megjelent „udvarnokispán-fiak” kiváltságait, amelyeket V. István halála után többször megsértettek (*nunc post mortem regis Stephani... in suis libertatibus plurimum essent contra iustitiam aggregati*), visszaállította, azaz a királyi szerviensek módjára a király által vezetett seregben kötelesek harcolni, a nádor elé csak hiteles helyek oklevelével és nem az udvarnokok általános poroszlója által lehet őket megidézni.²⁴⁴ Az oklevélből nem derül ki, hogy az ország melyik részéből

²⁴³ A keltezése szerint 1274. évi oklevél hamis mivoltát mutatja, hogy a királyi kegyben részesülő érdemei között említi, hogy a morvamezei ütközetben sebesült meg, ahol Otakár cseh uralkodó elesett, ez az esemény pedig 1278. évi. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy a hamisítás előképe egy hasonló tartalmú oklevél volt, erre utal (azon túl, hogy a méltóságsor megfelel a dátumának, vö. RegArp 2542., 2551., 2556. sz.), hogy a Becer fia Péterrel együtt nemesített rokonai: Márton fiai, Bechus fiai, Andocs fiai és Márk fiai közül hármat hiteles diplomák segítségével azonosítani lehet. 1237-ben Tibor ispán és *fratere* Márton Süly nevű öröklött birtokukat eladják Latus udvarnokispánnak, Mártonnak, Márknak és négy további személynek (CDSlov II. 21., 27a). 1251-ben Roland nádor és pozsonyi ispán előtt a galai udvarnokok Buda fiait, Mártont és Andocsot vádolják meg, hogy elfoglalta földjüket (uo. 265.). Mindenesetre az oklevelet 1333-ban László kalocsai érsek, királyi kancellár, Tamás erdélyi vajda és szolnoki ispán átírták Budafalvai Vermesnek nevezett Simon mester kérésére. (F. VIII. 3. 703., az átíró oklevél hiteles, l. Anjou XVII. 397. sz.) A IV. László nevére hamisított oklevél az érdemszerzőről azt emeli ki, hogy a király különleges bajnoka volt, aki 11 győzelmet aratott (*noster pugil specialis undecies se in area certaminis nostro ex mandato... preliando triumphum obtinuisse*). I. Lajos 1356-ban Vermes fiainak, Mátyás deáknak és Miklós különleges királyi bajnoknak, valamint négy, a Csallóköz kerületben lévő Budafalváról való társuknak nemességét megerősítette, akiket a nemesítés során a Pozsony megyei udvarnokispánok sorából (*a condicione et numero comitum udvarnicorum comitatus Posoniensis*) emeltek ki (F. IX. 2. 467–471.). Valószínűleg IV. László hamis oklevelében szereplő nemesítő aktusról van itt szó. Nem elképzelhetetlen, hogy a Budafalvaiak családjának speciális szolgálata volt a királyi bajnok tisztének ellátása.

²⁴⁴ W. IV. 243.: ... *iuxta antiquam et approbatam libertatem eorum sub vexillo regio, tanquam regales servientes exercituare debuissent et ad presentiam palatini sub testimonio*

valók a kérelmezők, az eddigi kutatások különösebb megjegyzés nélkül csallóközieknek tekintették őket.²⁴⁵

Mindezek alapján kézenfekvő lenne az „udvarnokispán fiai”-ban azt a réteget keresni, melynek egy rokonságot, „nemzetséget” alkotó tagjai — nyilván valamilyen rendszer szerint váltogatva egymást — töltötték be a csallóközi udvarnokok ispáni tisztségét, azonban nem tudunk olyan személyről, akit hol az egyik, hol a másik kategóriába tartozónak mondanak forrásaink, vagy akinek rokonságával kapcsolatban ez igazolható. Mint alább látni fogjuk az elnevezés párhuzamát az udvarnokjobbágyságok „fiai”-ban megtalálhatjuk.

Urocs fia Lászlóval kapcsolatban azt állapíthattuk meg, hogy a Pozsony megyei udvarnokok lokális társadalmának elitjébe tartozott, erre utal — a jóllehet csak egy ízben előforduló — (csallóközi) nemesi címe, a — csak rövid ideig viselt — udvarnokispáni tisztsége. Példája azt mutatja, hogy az „átjárás” az udvarnokjobbágyságok rétegéből az eggyel magasabb szintre, az udvarnokispánok vagy udvarnokispán-fiak közé nem volt elképzelhetetlen. A Budafalvaiak története pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy ez utóbbi csoport nem számított nemesnek, igaz azt sem tudjuk, hogy milyen mértékben érvényesült felettük a király tulajdonosi (*propriusi*) hatalma.

A források egy része azt mutatja, hogy az udvarnokispánok életmódja nem tért el a köznemességétől, így említik földvásárlásukat, leánynegyedről való megegyezésüket.²⁴⁶ 1323-ban a tejadi udvarnokok vettek bérbe egy földet a pozsonyi Szent Megváltó konvent apátjától azon feltételek szerint, ahogy azt korábban a tejadi nemesek bérelték.²⁴⁷ Ezek a

capitulorum [...] aliorum locorum conventualium [...] in omnibus causis [...] et non per generales prestaldos udvarnicorum evocari... Az oklevél és az augusztus 20-i törvényt napok kapcsolatára I. az értekezés bevezető részében írtakat, illetve S. KISS: Generális kongregáció 39.; ZSOLDOS: Hód-tó 95. 176. jegyzet.

²⁴⁵ BOLLA: Jobbágyság 178.

²⁴⁶ Patonyi Bulcsú és Latus csallóközi udvarnokispánok földet vásároltak: W. VIII. 409–410. (1272); CDSlov II. 21. (1273 k.). Bodó fia Mihály, szintén csallóközi udvarnokispán jegyajándékról egyezett meg: W. IV. 260. (1283)

²⁴⁷ DL 38863., DL 95188., reg. Anjou VIII. 52. sz.

birtokügyletek azonban kimutathatóan léteztek a várjobbágyok körében, tehát ez sem perdöntő a csallóközi udvarnokispánok jogállásának megítélésékor.²⁴⁸ Van olyan adatunk is, amelyből arra következtethetünk, hogy az ország Csallóközön kívüli részében lévő udvarnokszervezetben is betölthettek ispáni tisztséget, így Patonyi Bulcsú 1271-ben pápai udvarnokispán volt.²⁴⁹

2. 3. 3. *Az udvari népek ispánjainak társadalmi helyzete az Anjou-korban*

Az Anjou-korban megfigyelhető változásnál éles határvonalat jelent egy korábban nem ismert tisztség-kombináció: 1327-ben Treutel Miklós a pozsonyi vár kapitányaként, pozsonyi ispánként és a csallóközi udvarnokok ispánjaként látott neki a pozsonyi várhoz tartozó kondicionáriusok visszaszerzéséhez.²⁵⁰ 1327 után nem mutatható ki presztízskülönbség az udvarnokok ispánja és egyéb királyi népek ispánjai között. Mindkét típust többnyire köznemesek, udvari ifjak, olykor tekintélyes Árpád-kori nemzetségek sarjai töltik be. Ez mutatja a tisztség rangjának emelkedését. Ezzel összefüggésben megfigyelhetjük, hogy udvarnokispánok bírótársként szerepeltek az ország rendes bírái mellett.²⁵¹

A királyi népek ispánjai közül néhányuk társadalmi helyzetét és pályáját fel is tudjuk vázolni. Ennek alapján az e tisztséget viselők társadalmi helyzetük szerint három rétegbe sorolhatók. E személyek előkelőbb csoportjához tartozik a már említett Treutel Miklós, aki 1318 és 1322 között temesi, majd nyitrai ispán volt, 1323-tól 1349-ig pozsonyi ispán, emellett pozsonyi, éleskői és korlátkői várnagy.²⁵²

A kevésbé tekintélyes tisztségviselők közé tartozók sorából jól ismert Szegi Mihály, akit 1379-ben mint egykori udvarnokispánt említi

²⁴⁸ ZSOLDOS: Várjobbágyság 112–113., 129., 142–157.

²⁴⁹ W. VIII. 409–410.

²⁵⁰ AO II. 319–320.

²⁵¹ Uo. VI. 401–406. (1355) Böldrei Fülöp udvarnokispán az országbíróval ítélkezik.

²⁵² ENGEL: Archontológia I. 247.

Garai Miklós nádor ítéletlevele.²⁵³ Családja a Hontpázmány nemzetség egyik ágából származott és Nyitra megyei birtokos volt, valószínűleg Mihály építtette Surány várát is. Pályáját mint a királyné „udvari ifja” kezdte 1356 és 1378 között, majd 1376-ban a királyné réesei, bédi és elefánti officiálisa, 1381-ben a Moson megyei Óvár várnagya volt.²⁵⁴

Az 1382 és 1383 között hivatalban lévő udvarnokispánt,²⁵⁵ Szántai Kolos fiát, Jakabot 1381-ben udvari ifjúként, 1385-ben és 1386-ban pedig udvari lovagként említik az oklevelek. Az 1380-as éveket megelőzően, 1369-től 1376-ig Lackfi István lovászmester allovászmestere volt.²⁵⁶ A család predikativumát adó birtoka a Csepel-szigethez közel eső mai Kiskunlacházával azonosítható,²⁵⁷ de birtokolhattak Tolna megyében is.²⁵⁸

A Gyálon és környékén birtokos Tyúk Tamás 1344-ben a királyi asztalnokok és bocsárok ispánja volt.²⁵⁹ A királyhoz való kapcsolatát mutatja, hogy ritka kegyként leányát fiúsította és örökösévé tette 1353-ban, ekkor Tamás már a királyi udvar familiárisa címet viselte.²⁶⁰ 1336-ban már előfordult a király ügyvédjeként.²⁶¹

Tisztsége miatt ide vehető a Győr megyében birtokos Nagycsi Nagy Pál, aki 1351-ben a királyi kulcsárok mestereként bukkan fel, apja is hasonló hivatalt töltött be, az asztalnokok és bocsárok ispánságát.²⁶² Pál

²⁵³ KárolyiO I. 390. (1382): ... *magister Michael de Zeg condam comes udvarnicorum regalium*...

²⁵⁴ ENGEL: Archontológia I. 386., 417., 481. A bédi officiálisi tisztségére: DL 6341. (1376), a réeseire: ORTVAY: Pozsony II/3. 327.

²⁵⁵ F. X. 1. 125–126.

²⁵⁶ ENGEL: Archontológia I. 41., 487.

²⁵⁷ ÁMTF II. 439.

²⁵⁸ Erre abból lehet következtetni, hogy a vránai perjel Tolna megyei Gerényes nevű birtokáról hatalmaskodva egy jobbágyot elhurcolt, I. F. X. 1. 124–125. (1383)

²⁵⁹ KárolyiO I. 161–162.: ... *comes cliciorum nostrorum et bochariorum*... Birtokaira: uo. 158–159., 161–162.

²⁶⁰ Uo. 332–336. A fiúsításra mint királyi kegyre I. KMTL 519–520. (FÜGEDI ERIK szócikke)

²⁶¹ AO II. 622.

²⁶² ENGEL: Archontológia II. 477. Engel Pál ugyanakkor helytelenül Pálra vonatkoztatja az asztalnok- és pohárnokispáni tisztséget, jóllehet I. Lajos oklevele Pál apját titulálja így, I. F.

1344-ben mint a király Győr megyei birtokainak tarjáni officiálisja volt. Az aula tagjaként a király környezetében: 1352-ben udvari familiáris, 1353 és 1362 között mint Paksi Leusták familiárisa Somogy megye alispánja, 1356 és 1362 között Körös megye ispánja, 1356-ban és 1357-ben kiskemléki várnagy.²⁶³

A további személyekről a tisztség betöltésén túl nem tudunk sokkal többet, ezért őket a fenti két csoport alatt helyezhetjük el. Nevnai István 1335-ben és 1337-ben,²⁶⁴ Kutasi András fia, István 1339-ben,²⁶⁵ Nagy Cseke 1349-ben,²⁶⁶ Böldrei Fülöp pedig 1355-ben volt udvarnokispán.²⁶⁷ Két személyről rendelkezünk még egy-egy információval. 1336-ban István mester az udvarnokok ispánja, hatodmagával letett esküvel tisztázta magát a hatalmaskodás vádja alól.²⁶⁸ Ő valószínűleg Nevnai Istvánnal azonos. Kutasi András fiáról, Istvánról még annyit árul el az őt említő oklevél, hogy 26 márkáért szerzett meg egy olyan Somogy megyei földet, Gyümölcsényt, amely az egykor udvarnokok lakta Edde mellett terült el.

A vázolt életpályák közös elemeiből kell kiemelni azt a tény, hogy a második csoportba soroltakkal kapcsolatban rendszeresen előfordul az „udvari ifjú”, udvari lovag, illetve az udvari familiáris kifejezés. Az e terminusok mögött meghúzódó intézmény Anjou-kori funkciója és szerkezete a címet viselő személyek adatai segítségével jól körvonalazható. I. Károly uralkodása végére a király híveinek csoportja, az udvari nemesség rétege kettévált. Az elitbe a bárók (főméltóságok, bárók, királyi várnagyok) tartoztak, ezek száma a 14. század közepéig hatvanra tehető. A másik kört az említett udvari ifjak alkották, akik az uralkodó személyes szolgálatában álltak, ők a testőri feladatok mellett a döntések végrehajtását, a kormányzás rutinfeladatait végezték. I. Károly 1323 után e csoportot kettéválasztotta, és

IX. 3. 304.: ... *magister Paulus Magnus, filius Petri comitis cliciorum et buchariorum nostrorum...*

²⁶³ ENGEL: Archontológia I. 176., 253., 341.

²⁶⁴ DL 29285. (1335); ZichyO I. 516. (1337)

²⁶⁵ F. VIII. 4. 401–402.

²⁶⁶ Uo. X. 7. 148–168.

²⁶⁷ AO VI. 401–406.

²⁶⁸ DL 40718.

ettől fogva az előkelő származásúakat udvari lovagnak, illetve közülük a fiatalabbakat udvari apródnak nevezték az oklevelek. Számukra az emelkedés sokkal könnyebb volt, mint a kevésbé tekintélyes nemesi családok sarjainak, akik akár nemzedékeken át ugyanazon a szinten maradtak.²⁶⁹ Mint korábban láthattuk ennek az intézményei az Árpád-korban is kimutathatók.

Az udvari népek ispánjai, vagy legalábbis egy részük — ahogy azt az Árpád-korban néhány példán bemutattuk — ténylegesen a király mellett teljesítettek szolgálatot. 1344-ben I. Lajos előtt Tyúk Tamás, a királyi asztalnokok és pohárnokok ispánja (*comes cliciorum et bochariorum*) a testvérei nevében is tiltakozott, mert birtokaiból szomszédai tudtuk nélkül eladtak és elzálogosítottak kihasználva azt, hogy állandóan a királyi udvarban tartózkodik fivéreivel együtt.²⁷⁰ Azt is megfigyelhetjük egy esetben, hogy 14. század első felében öröklődhetett az udvari szolgálatban viselt tisztség. Nagyécsi Nagy Pál 1351-ben a királyi kulcsárok mestere, a következő évben I. Lajos oklevele megnevezi apját, Pétert is, a királyi asztalnokok és pohárnokok ispánját.²⁷¹

Az udvarnokok és egyéb királyi népek ispánjainak második csoportjába tartozó személyeknél nemcsak az udvarhoz való kötődés szembeötlő, hanem a birtokaik elhelyezkedése is. Ahol ki tudjuk ezt mutatni, általában nagyobb királyi–királynéi birtoktestekhez, illetve az uralkodói székhelyekhez közel terültek el. Ez legjobban Tyúk Tamás és Szántai Kolos fia Jakab esetében látható, akik Pest megyében voltak birtokosok (esetleg ez utóbbi Tolna megyében is).²⁷² Nagyécsi Nagy Pál a Győr megyei, Sokoró mellett fekvő Nagyécsen birtokolt, az uralkodó

²⁶⁹ ENGEL: Társadalom 313–315.

²⁷⁰ KárolyiO I. 161–162.: ... *in sui preiudicium, pro eo, quia in nostra curia continuam facerent residentiam absque ipsorum scitu de terris et possessionibus suis venderent et impignorarent.*

²⁷¹ F. IX. 2. 115–116. (1351), uo. IX. 3. 303–304. (1352 — Engel Pál datálása, l. ENGEL: Archontológia I. 477.)

²⁷² Tyúk Tamás birtokai: DL 2747. (1336); KárolyiO I. 158–159. (1344); uo. 161–162. (1344); Szántai Kolos Jakabé: ÁMTF II. 439.; F. X. 1. 124–125. (1383) A Pest megyei királyi–királynéi birtokokra l. ÁMTF IV. 502.

sokorói földjeinek szomszédságában.²⁷³ Hontpázmány nembeli Szegi Mihály uradalmi környékén pedig királyi és királynéi birtokok voltak.²⁷⁴

Ez azt mutatja, hogy elsősorban a királyi udvartartás „vonzáskörzetében” élő közép- és kisnemesek számára volt adott a lehetőség a királyi szolgálat e típusára, ezzel bekerülni a királyi ifjak közé, ami szerencsés esetben egy karrier megindulását is jelenthette.

2. 3. 4. Az udvari népek ispánjainak feladata az Árpád- és az Anjou-korban

A ránk maradt adatok tanúsága szerint az udvari szervezet ispánjainak feladatköre szerteágazó volt. Ezek közül csak néhány esetben tudjuk, hogy kifejezetten a rájuk bízott népek szolgáltatásaihoz kapcsolódott, mint a már említett Szalók nembeli Hém agarászispán esetében, aki a király vadászatain működött közre.²⁷⁵

Az ispánok szedték be az udvari népek *servitium*ához kapcsolódó adókat. A Várad Regestrumban található, 1219-ből származó eset szerint a tálhordozó királyi szolgák hamisan vádolták meg ispánjukat azzal, hogy a megállapított kötelezettségeiket meghaladó adókat szedett be tőlük 100 márka értékben, a feleket Dénes tárnokmester a király parancsára küldte Váradra az istenítélet elvégzésére.²⁷⁶

Az ispánok tiszttségéhez tartozott az alájuk rendelt népek feletti bíraskodás. A várad káptalan jegyzőkönyvének bejegyzései alapján a következő összefüggéseket találjuk az egyes szolgálónépi kategóriák, az ügyeik és az ezekben eljáró személy tisztse között. Királyi tárnok státusperében előfordult bíróként az alnádor is, ha a másik fél birtokos

²⁷³ Csánki III. 553.

²⁷⁴ DL 6341. (1376): I. Lajos Szegi Mihálynak az Elefánt birtokhoz tartozó bédi officialisnak adott ki parancsot (*magistro Mycheali filio Johannis de Zegy inter ceteris honorum officiali de Bed ad possessionem Elephant pertinente [!] nunc constituto*). Személyére I. KARÁCSONYI: Magyar nemzetségek 661–663.

²⁷⁵ HOKI 80–81. (1278)

²⁷⁶ VárReg 198. sz.: ... *ministeriales regis, quorum officium est baccinia portare conquesti sunt super comitem eorum... quod institutum debitum eorum excedens indebitam super eos fecisset exactionem, scilicet ad aestimationem centum marcarum...*

közszabad volt, illetve királyi udvarispán (*curialis comes*) is, várjobbágyokkal szemben. Tárnokok között, tolvajlás miatti perben a tárnokok *curialis comese* járt el, aki az ispán helyettesének tekinthető, ahogy azt alább látni fogjuk.²⁷⁷ Ipp faluból való bölényvadászok birtokos szabadokat idéztek egy bizonyos föld elfoglalása miatt a király elé, aki udvarispánjára (*curialis comes*) és pozsonyi ispánjára, Miklósrá bízta az ügyet. 1213-ban szabad jogállású személy tolvajlásért vádolt meg bölényvadászt, ekkor a bölényvadászok ispánja, Pál volt a bíró.²⁷⁸

Ezekből az adatokból is látható, hogy, amint arról fentebb már szó volt, az udvari népek ispánjainak a népeik feletti bíraskodásáról csak az ippi bölényvadászoknál tudunk, a többi szolgálónép esetében ez nem mutatható ki. A kisebb jelentőségű ügyekben talán *curialis comes*ük feladata volt eljárni, amennyiben a tárnokok esetét általánosíthatjuk. Az ippi bölényvadászok ispánjának szereplésére az lehet a magyarázat, hogy ezek esetleg erdőispánsághoz hasonló szervezetbe tartoztak, és nem az udvarhoz kötődő tárnok-, pohárnok- stb. ispánságokba.²⁷⁹ A nagyobb horderejű perekben, ha közszabad birtokának hovatartozása vagy szolgájának jogállását vitatták, a király udvari tisztségviselői bíraskodtak.

A Váradi Regestrumból nyert adatokat kiegészíthetjük további három oklevéllel, amelyekben azt láthatjuk, hogy az ispánok népeik bizonyos ügyeiben részt vettek. 1238-ban Gil fia Péter, a királynéi tárnokok ispánja fejezi be azt a Miklós alországbíró előtt megkezdett pert, amelyben két Gypolt falubeli királynéi tárnok a zirci apátság Meneka falusi népeitől

²⁷⁷ Uo. 271., 312. sz. és 130. sz. Ez utóbbi esetben a falu nevéből (*Tavarnuc*) és a bíróként említett Izsép tisztségéből következtethetünk a pereskedők státusára, azon belül kategóriájára.

²⁷⁸ Uo. 1. és 44. sz.

²⁷⁹ Ebben az esetben a Kraszna–Bihar megyék határán elhelyezkedő, Ipp közelében lévő szilágyi vagy erdői erdőispánságra gondolhatunk. Vö. KRISTÓ: Vármegyék 488–489. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a ippi bölényvadászok perének, valamint Pál bölényvadász-ispán említésének időpontjában (1208, illetve 1213) még nem létezett az „udvari” ispánoknak–ispánságoknak az előbbieken lehetőségként felvetett rendszere. Az általunk feltételezett átszervezés kronológiájára nézve perdöntő, hogy az udvari tisztségeket mikor hozta létre II. András. Kristó Gyula szerint ez valószínűleg az 1208 utáni évekre tehető, l. KRISTÓ: Új intézkedések 282–284.

követelt kilenc hold földet.²⁸⁰ 1253-ban Mihály, a királyi pohárnokok ispánja a két különböző rokonságból való patonai pohárnokjobbágyok birtokaik megosztása miatt kiobbant perben volt bíró.²⁸¹ Egy 1323-ban kiadott oklevél pedig azért vonható ide, mert azonosítja István fia Miklós esetében a királynéi népek ispánjának és bírójának tisztségét.²⁸²

A középkori forrásanyag természetéből fakadóan az ispánok tevékenységét a gondjaikra bízott földek és a rajta élő népek birtoklása körüli perekkel, eljárásokkal kapcsolatban mutatja be legtöbb adatunk. Ezt jogelvként csak néhány 14. századi oklevél fogalmazza meg az udvarnokispánok esetében. 1349-ben, miután Somogy megye közgyűlésén a Nyulak-szigeti apácák tiszttartója vissza akarta foglalni a jogtalanul idegen kézre jutott Telkit, az iktatás során „Nagy” Cseke, a királyi udvarnokok ispánja ellentmondott és a Telkiben élők azt mondták, hogy a kérdéses föld az apácákat illeti, „hacsak nem volt akkor az udvarnokispán alá vetve, hogy azt megvédelmezze”.²⁸³ 1358-ban Kont Miklós nádor ítéletlevelében azt olvashatjuk, hogy Szenyér és Edde birtokokról az egyik peres fél, Miklós fia, László azt állította, hogy azokat két királyi kondicionárius elvesztette párbajban, ezért az mint kondicionáriusi föld a király kezére szállt és azokat „a királyi udvarnokok ispánjai hosszú ideig királyi jogcímen őrizték, hogy az a királyi udvarnak szolgáljon”, majd az uralkodó e földeket eladományozta.²⁸⁴

Az udvarnokok szinte minden alkalommal ispánjuk vezetésével indítottak pert egy-egy földért, illetve az udvarnokispán képviselte az

²⁸⁰ HOKI 7–8.

²⁸¹ F. VII. 1. 298–299.

²⁸² DF 258544., reg. Anjou VII. 627. sz.: ... *specialius coram Nicolao filio Stephani de T. comite sive iudice populorum reginalium*...

²⁸³ F. X. 7. 148–168.: ... *populi autem in facie dicte possessionis Telky commorantes, eandem dictis religiosus dominabus attribuissent et earum fuisse et esse, nisi pro tunc ad comitem vduornicorum causa protectionis subiectas fuisse, iudicasset*...

²⁸⁴ DF 236488. : ...[Szenyért és Eddét] *ut terre regales condicionarie in ipsius regias manus devenissent et easque comites odvarnicorum regalium pro multa tempora nomine regio conservassent regie curie amministrari faciendo*...

udvarnokokat a bíróság előtt.²⁸⁵ Előfordult az is, hogy az udvarnokispánok az alájuk rendelt népektől vettek el földet, mint a galai udvarnokok esetében, akik valószínűleg a tatárjárás során menekültek el. Ezt udvarnokispánjaik kihasználták, és rátették kezüket birtokaikra, amelyeket Roland nádor állított vissza nekik.²⁸⁶ Az udvarnokispánok természetesen felbukkannak az udvarnokok egymás közti birtokügyeiben is. 1303-ban a (csallóközi) udvarnokoknak a Pozsony megyei Lúce miatt indult perében fogott bírák: ispánjuk, jobbágyaik és „véneik” (*seniores*) hoztak ítéletet.²⁸⁷ 1252-ben az Udvarnok faluból való királyi udvarnokok és egy szolgagyőri várjobbágy Udvarnokban lévő földdarab miatti viszályában Roland nádor és pozsonyi ispán által engedélyezett fogott bírák között ott volt a csallóközi udvarnokok ispánja is.²⁸⁸

Ha a király udvarnokföldet adományozott el, akkor az iktatásnál, illetve a határjárásnál többször szerepelt a jelenlévők között az udvarnokispán is. 1263-ban a szepesi darócok és ispánjuk, Mihály, valamint az Örsi faluból való szászok osztottak meg a király előtt egy vitatott földdarabot, három évvel később pedig Farkas pápai udvarnokispán a századosaival együtt mérte fel Uzsaj udvarnokföldet, amelyet IV. Béla adott Pős mesternek és fivérének.²⁸⁹ 1303-ban a pozsonyi káptalan előtt az udvarnokiak azt állították, hogy az akkori udvarnokispán Roland nádor 1252-ben kiadott okleveléből értesült a király által eladományozott az Udvarnokkal határos Szolgagyőr birtok kiterjedéséről és tartozékairól.²⁹⁰ Az udvarnokispán jelenlétére minden bizonnyal azért volt szükség, hogy

²⁸⁵ 1229-ben az arnóti udvarnokok Pál nevű ispánjuk emberével egyeztek meg Monoszló nembeli Tamás emberével a közöttük a király és a nádorispán(ok) előtt zaljó perben (HO VII. 15.). 1237-ben a pannonhalmi apát Jákó udvarnokispánt fogta perbe, mert az Sala nevű birtokát elfoglalta, arra hivatkozva, hogy a nyitrai várjobbágyok azt az udvarnokoknak iktatták (PRT I. 754–755., CDSlov II. 17–18.). 1254 és 1275 között Herrandus mester, valamint Chentrig sági udvarnokispán és más udvarnokok pereskedtek (UBurg II. 87., a datálásra l. uo.).

²⁸⁶ CDSlov II. 265. (1251)

²⁸⁷ F. VIII. 1. 149–151.

²⁸⁸ CDSlov II. 286.

²⁸⁹ F. IV. 3. 137. (1263); uo. 313–315. (1266)

²⁹⁰ F. VIII. 1. 149–151. Roland nádor oklevele: CDSlov II. 286. (1252)

tudomásul vegye a donáció tényét, illetve megismerje az ily módon elidegenített birtok kiterjedését, ezzel elejét véve az esetleges későbbi pereknek. Ugyanezen okból tiltotta meg 1274-ben IV. László az illetékes bíróknak és az udvarnokispánnak, hogy László honti főesperest zaklassák a neki adományozott udvarnokföld miatt.²⁹¹ Mindez a királynéi birtokokra is igaz. 1323-ban a Somogy megyei Dombó határjárásakor és iktatásakor az oklevél hangsúlyozza, hogy a királyi és a káptalani ember, valamint a szomszédos birtokosok mellett jelen volt István fia Miklós is, a királynéi népek ispánja vagy bírása.²⁹²

Az udvarnokispánok figyelme nemcsak a földek, hanem a rajta élő népekre is kiterjedt, akiket pontosan nyilvántartott. 1250-ben csallóközi udvarnokszázadosok vádoltak három szabad embert, hogy azok közéjük tartoznak. Roland nádor és pozsonyi ispán előtt, aki Pakától, a csallóközi udvarnokok ispánjától tudta meg, hogy a megtámadottak nem udvarnokok.²⁹³

A 12. században két olyan ügyet találunk, ahol az udvarnokispánok eladományozott népeket kíséreltek meg visszaszerezni az udvari szervezet számára. Az 1131 körüli években „egy bizonyos Opos nevű udvarnokispán parancsára” álltak át a bakonybéli apátság sószállításra kötelezett népei az udvarnokokhoz. Hasonló esetre került sor 1184-ben is, amikor az esztergomi *suburbiumban* élő udvarnokok a tihanyi apátság úrkutai szolgálait igyekeztek maguk közé áthelyezni Nána ispán utasítására. Az oklevél egyszerűen *comesnek* nevezi Nánát, de valószínűsíthetően — az ügy hasonlósága miatt — ő az udvarnokok ispánja lehetett.²⁹⁴ Nem véletlen, hogy IV. László a fajszi és vámosi királyi, királynéi és hercegi népeket a

²⁹¹ MonStrig II. 41.

²⁹² DF 258544., reg. Anjou VII. 627. sz.: ... *specialius coram Nicolao filio Stephani de T. comite sive iudice populorum reginalium*... Az oklevélből kiderül az is, hogy Dombóval egyéb királynéi földek is határosak voltak.

²⁹³ CDSlov II. 246-247 (1250)

²⁹⁴ ChAH 44. (1131 k.); uo. 86. (1184)

veszprémi káptalannak átengedő oklevele megtiltotta az eladományozott népek ispánjainak és *curialis comeseinek*, hogy a donációt megtámadják.²⁹⁵

Megtaláljuk e népek ispánjait a különféle, udvari népeket érintő birtokvisszavételeknél is, ezek között azonban szinte kizárólag az udvarnokispánok fordulnak elő. Az udvari szervezet földjeinek és népeinek visszaszerzéséért folytatott akciókban az udvarnokispáni funkció jelentőségének változását figyelhetjük meg. Az 1270-es évek elejéig az udvarnokispánok a visszavételekkel megbízott tisztviselő elé járultak és ott nyújtottak be igényt egy-egy földre.²⁹⁶ 1279-ben Menző fia Pál ispán és a nádori ember, Barcs ispán mellett udvarnokispánok is tagjai a király és a nádor által kijelölt nyomozó-bizottságnak.²⁹⁷ Igaz ugyan, hogy jóval korábban, 1236-ban is megtalálhatjuk a királyi tárnokok ispánját a Zala megyébe kinevezett bizottság tagjai között, de ezeket nem tárnokokkal kapcsolatos ügyekben adták ki,²⁹⁸ ráadásul — ahogy arról fentebb már szó volt — a tárnokispán udvari tisztségviselőnek tekinthető. A két adat azonban elszigetelten áll a viszonylag jól dokumentált 1230-as évek második felében lezajlott akciókban, éppen ezért feltételezhetjük, hogy szerepe más volt, talán az udvarhoz az udvarnokispánoknál sokkal jobban kötődő tisztségviselő *ad hoc* részvételéről volt szó ebben az esetben. Az Anjou-korban az udvarnokispánok egyedül végzik a földek és népek

²⁹⁵ HO V. 52–53. (1275): ... *nullus comitum vel curialium comitum condicionum prescriptarum contra... donationis tenorem audeant... attemptare...* Az értelmezés esetleges problémáira l. az udvari népek ispánjainak Árpád-kori jogállásáról és társadalmi helyzetéről leírtakat.

²⁹⁶ 1237-ben Gergely győri püspök elé idéz a borozdi udvarnokok ispánja: UBurg I. 174.; 1255-ben Miklós asztalnokmester elé a zalai udvarnokok ispánja: HO V. 26–28.; 1272-ben Sixtus esztergomi olvasókanonok elé szintén a zalai udvarnokok ispánja: RegArp 2208. sz.

²⁹⁷ Kelemen a somogyi udvarnokok ispánja szerepel a bizottság által kiadott oklevél *intitulatiójában*: W. IV. 213–214.; Mikola udvarnokispánt is említi IV. László oklevele a Veszprém megyében lévő udvarnokföldek utáni nyomozást végző testületben: RegArp 3027. sz.

²⁹⁸ Mihály tárnokispánra l. ZalaO I. 9–10. 11. Udvarnokispánok az Árpád-kori birtokvisszavételekben: UBurg I. 174. (1237); HO V. 26–28. (1255); UBurg II. 21–22.

felkutatását.²⁹⁹ Kuriózumot jelent, hogy 1327-ben Treutel Miklós pozsonyi kapitányként és a csallóközi udvarnokok ispánjaként látott neki királyi utasításra a Pozsony várához tartozó kondicionáriusok és földjeik felkutatásához.³⁰⁰

1274-ben Apsa fia Tiborc, a Tóti faluból való egykori udvarnokispán a Salamon-rokonságból való Miklós fia Lászlóval együtt erősítette meg IV. Lászlóval Sixtus esztergomi olvasókanonokkal két évvel korábban, az ország területén lévő udvarnokföldök bírájaként kiadott oklevelét. Az átírt oklevél szerint a Salamon nembeli (*de cognatione Salamon*) nemesek, hercegi népek, udvarnokok, valamint a győri káptalan felosztották a Tótiban lévő földjeiket.³⁰¹

Az Anjou-korban a királyi szolgálónépek rendszerének fokozatos elhalásával az udvarnokispán tevékenysége általában a királyi birtokokkal és népekkel kapcsolódott össze. 1347-ben I. Lajos Gyugy nevű birtokán megtelepedni szándékozó szabad jogállású (*libere condicionis*) személyek kiváltságait és kötelezettségét szabályozó oklevelét Beke udvarnokispán jelentése alapján bocsátotta ki.³⁰² Szerepét itt világosan mutatja, hogy ez eredetileg udvarnokbirtok volt, mivel 1338-ban a birtok egyik harmada kelet felől királyi udvarnokok endrédi földjével volt határos.³⁰³ 1359-ben Darói István udvarnokispán az ardóiak, valamint a Szöllös királyi mezőváros „polgárai” közötti birtokosztásról tett jelentést I. Lajosnak.³⁰⁴ Nem világos Böldreai Fülöp udvarnokispán szerepe Szécsi Miklós országbíró ülnöktársaként, amikor az a király két udvari lovagjának eladományozott Valkó megyei birtokból a fiúörökös leányainak járó leánynegyed

²⁹⁹ 1329-ben a Baranya megyei Geredejti Miklós mester (KOSZTA: Pécsi káptalan 13.); 1335-ben a Somogy megyei Sárkömetest (DL 2880.) és 1337-ben a Tolna megyei Görbő királynéi birtokot Nevnai István mester (ZichyO I. 516.) „recaptiválta”.

³⁰⁰ AO II. 319–320.: ... *capitaneus Posoniensis et comes universorum udvornicorum de Chollokuz...*

³⁰¹ EszterházyO 9–11.

³⁰² AO V. 24. Az oklevelet közlő Kovács Nándor megjegyzése szerint a diploma „... belső alsó részén... Relatio Beke comitis udvornicorum”.

³⁰³ Uo. III. 445–452.: ... *tertia vero eandem a parte orientis... distingunt et separant possessionem udvornicorum domini regis de Endrid...*

³⁰⁴ Uo. VII. 534–537.

megítélte. Az oklevél *narratiós* részének megfogalmazásából az tűnik ki, hogy a Kisboldogasszony utáni ülészak állandó tagjai között volt az udvarnokok (és a Nagysziget) ispánja az országbíróval, a nádorral, annak fivérével, az aula két tagjával, a nádor ítélőmesterével, valamint más nemesekkel együtt.³⁰⁵ Vagyis itt Böldrei Fülöp nem a hatásköre, hanem az udvarban viselt hivatala alapján vett részt.

Abból a tényből, hogy egyszerre csak egy udvarnokispán működött az 1320-as éveket követő évtizedekben, arra lehet következtetni, hogy ebben az időszakban az udvarnokispánok általában az összes királyi birtokok élére állított tisztviselők voltak. Ilyen módon kapcsolódhatott össze az udvarnokispáni funkció egyéb tisztségekkel. 1355-ben Böldrei Fülöp egyszerre volt a királyi udvarnokok ispánja és nagyszigeti (Csepel-szigeti) ispán.³⁰⁶ Ezt a két hivatal hasonló feladata indokolta, mivel a Csepel-sziget a középkorban mindvégig a király, de főként a királyné kezén lévő uradalom volt, ebből következően ispánja nem tartozott a megyésispánok közé, hanem a (nemcsak Csepel-szigeti birtokokat magába foglaló) dominium officialisa volt.³⁰⁷ A királyi birtokok igazgatásában vitt szerepüket mutatja az is, hogy gyakran viselték egy-egy királyi/királynéi birtoktest tisztartói (*officialis*) hivatalát is, így a Hontpázmány nembeli Szegi Mihályt, aki 1382 vagy 1379

³⁰⁵ Uo. VI. 401–406.: ... *cum nos sabbato proximo post festum Nativitatis Virginis Gloriose nunc proxime preteritum una cum... Nicolao... palatino... ac magistris Johane filio Gyeleti... Philippo Beldre comite udvarnicorum regalium et de Insula Magna, Lachk fratre Balus ac Leukus filio Abrahe de Cheklisz et Nicolao protonotario... et aliis nobilibus regni in nostra sede iudiciaria sedissemus...* A Fülöp melletti két személy közül csak csekliszi „Veres” Ábrahám fiát, Lököst tudjuk azonosítani, Balus fiát, Lackot nem. Lökös a Pozsony megyei Cseklész várának ura volt, fia, Miklós pedig 1357-től több nádornak a familiárisa, viselte a soproni majd pozsonyi alispán, illetve 1378-ban a detrekői várnagyi címet, 1383-ban udvari lovagként említették. (ENGEL: Archontológia I. 292., 482.; II. 50–51.) Balus fia Lackot Engel Pál nem vette fel az aula 1355. évi tagjai közé (uo. I. 481.).

³⁰⁶ AO VI. 401–406.: *Philippo de Beldre comite udvarnicorum regalium et de Insula Magna...* Talán az 1347-ben a Somogy megyei Gyúgyon letelepedő hospesek kiváltáságainak meghatározásával kapcsolatban említett Beke udvarnokispán is azonos volt azzal a Besenyő Bekével (ENGEL: Archontológia II. 123.), aki 1342-ben nagyszigeti ispán volt.

³⁰⁷ Csánki III. 296–297., különösen a 3. jegyz.; ÁMTF IV. 183–193., 200.; ENGEL: Archontológia II. 123.

előtt volt valamikor udvarnokispán, 1376-ban a királyné récsei, bédi és elefánti officiálisaként említik oklevelek,³⁰⁸ Nagyécsi Nagy Pál pedig, aki 1351-ben a királyi kulcsárok mestere volt, 1344-ben mint a király tarjáni tiszttartója, keveredett vitába a bakonybéli apáttal.³⁰⁹

Az egyes kategóriákat a királyi udvarhoz fűződő viszony a királyi kápolna- vagy oltárhordozók (*sanctiferi*) esetében szintén kimutatható. Ezek élén ugyanis a megszokott rendszer alapján várt kápolnahordozók ispánja helyett a királyi kápolna ispánja (*comes capelle regie*), ritkábban a királyi kápolna mestere (*magister capelle regie*) állt, aki éppen azért viselt — klerikusok esetében Magyarországon egyedülálló módon — ispáni címet, mert nemcsak a királyi káplánok testületének volt a feje, és vett részt a királyi oklevéladásban, valamint diplomáciai tevékenységekben, hanem feladatai közé tartozott az országot járó királyi udvarnak liturgikus szolgálatokat ellátó szolgálónépek és birtokaik igazgatása is.³¹⁰ Két esetben támasztják ezt alá források. 1270-ben V. István királyi szervienssé tette Joachim fia Mihályt apjával és fivérével együtt, akik származásuk szerint e kápolnahordozók jobbágyai közé tartoztak, mivel őt ifjabb király korában, főleg Feketehalom várának ostromakor, hűségesen szolgálták. A királyi kegy mellett az oklevél megemlíti András mosoni főesperes és királyi kápolnaispán közbenjárását is.³¹¹

1327-ben a peszjei kápolnahordozók és egy berencsi nemes, Dezső, a közöttük lévő perben Dörögdi Miklós pozsonyi prépost és királyi kápolnaispán előtt egyeztek meg. Az erről minket tudósító oklevél sajnos csonka, ezért nem teljesen világos az ügy értelmezése. Annyi megállapítható belőle, hogy egy kápolnahordozó testvérpár, Pétörke fiai, Caliphar és

³⁰⁸ ENGEL: Archontológia I. 386., 417., 481. A bédi officiálisi tisztségére: DL 6341. (1376), a récseire: ORTVAY: Pozsony II/3. 327.

³⁰⁹ PRT VIII. 318–320.

³¹⁰ SOLYMOSI: Középlatin szótár 83.; SOLYMOSI: Szakrális 5. Solymosi László a középkori magyarországi latin terminológia egyes sajátosságai kapcsán hívta fel a figyelmet erre a jelenségre, forrásokra való utalás nélkül. A királyi kápolna ispánjának a királyi írásbeliségben és diplomáciában a 14. század közepéig betöltött szerepére l. KUMOROVITZ: Kápolnaispán.

³¹¹ W. VIII. 287–288.: ... *ad instantiam... magistri Andree archidiaconi Mosoniensis et comitis capelle sue* [ti. V. Istváné]...

Barnabás Peszje nevű birtokán volt része Dezsőnek is, a köztük nyilvánvalóan emiatt kirobbant viszály során az utóbbi megölte az előbbieket apját. A megállapodás szerint a berencsi nemes kártérítést fizet Pétörke fiainak, akik viszont elköltöznek a vitatott birtokról. Ez az oklevél lehetne a kápolnaispán 1320-as években induló királyi hiteles helyi működésének a terméke is, azonban a peszjei kápolnavivőkkel való ennél szorosabb kapcsolatára utal egyrészt az is, hogy ezeknek ígéretet kellett tenni Dörögdi Miklósnak, hogy elköltözésük után egy másik kápolnahordozói birtokon telepednek le.³¹²

2. 3. 5. A 13. század második felében megjelenő tisztségek

A 13. század utolsó három évtizedében új udvari tisztségek bukkannak fel forrásainkban. Ezek: a királyi/királynéi asztalnokok kancellárja (*cancellarius dapiferorum*), a királyi pohárnokok kancellárja, királyi/királynéi szekérnagy (*maior plaustrorum*), a királyi szakácsok rektora (*rector cocorum nostrorum*).

1259 és 1283 között a királyi asztalnokok kancellárjával négy ízben találkozunk, két ízben pedig a királynéi asztalnokokéval. Ezekhez kapcsolódik a mindössze egy alkalommal, az 1270-ben előforduló királyi pohárnokok kancellárja.³¹³ Az asztalnok-kancellárok közül a legkorábban felbukkanó Zsámbéki Kozmát oklevelünk a „királynéi asztalnokmester kancellárjaként” említi,³¹⁴ ez arra utalhat, hogy a tisztség az asztalnokmesteri hivatalhoz tartozhatott,³¹⁵ esetleg ennek beosztottja volt, aki a királyi udvar élelmezésének ügyeiben helyettesítette őt. A tisztséget viselő hat személyből kettő, Aba nembeli Kompolt fia Péter és Gutkeled

³¹² DL 99909., reg. Anjou XI. 402. sz. A királyi kápolnaispán udvari hiteleshelyi működésére l. KUMOROVITZ: Osztályok, címek 294.

³¹³ Királyi asztalnokok kancellárjai: 1263-ban Miklós mester, kemléki ispán (Smič. V. 257.); 1269-ben (F. VII. 1. 356.); 1273-ban és 1274-ben Kompolt fia Péter (W. IX. 22–23. és 56–57.), ehhez l. ZSOLDOS: Királyné 298. 316. jegyz. Királynéi asztalnokok kancellárjai: 1259-ben Zsámbéki Kozma fia Kozma (CDSlov II. 438–439.); 1283-ban Csépan fia Lőrinc mester (F. V. 3. 213.). Királyi pohárnokok kancellárja: Dénes (Smič. V. 559–567.).

³¹⁴ CDSlov II. 438–439. (1259)

³¹⁵ ZSOLDOS: Királyné 299.

nembeli István fia Miklós (vagy Győr nembeli szerdahelyi Derzs/Dezső fia Györggyel három) előkelő nemzetségbe tartozott, közülük az első kettő később a bárók sorába emelkedett.³¹⁶ Az oklevelekből sajnos nem derül ki a tisztség tartalma, két esetben királyi, illetve királynéi emberként járnak el birtokhatárok megállapításánál és iktatásnál.³¹⁷

Hasonlóan újonnan jelennek meg a forrásokban a királyi és királynéi szekérnagyok. Feladatukra az oklevelek — az asztalnokok és pohárnokok kancellárjához hasonlóan — nem utalnak, feltehetően az ország részeit járó udvar utazásának megszervezéséért és irányításáért voltak felelősek³¹⁸ és a királyi szekeresek tartozhattak (*currifer*) alájuk. A tisztséget betöltő személyeket vizsgálva egyértelmű, hogy ezek nem tartoztak a bárók közé,³¹⁹ hanem az előkelőknél kisebb presztízsű és vagyonú (köz)nemesi családokból kerülhettek ki, adott esetben azonban igen szoros kapcsolatban a királyi udvarral, pl. György királynéi szekérnagy anyja IV. László és Margit hercegnő dajkája volt.³²⁰ Több adat szól amellett, hogy a királynéi szekérnagy tisztsége nagy valószínűséggel azonos a királynéi kamaramesterével (*magister camere [regine]*) vagy udvarmesterével (*magister curie domine regine*), aki a királyné udvartartását vezette, funkciójához tartozott az ajtónállók felügyelete és a királynéi jövedelmek kezelése is.³²¹ Itt kell megemlíteni a tárnoknagy tisztségét (*maior tavernicorum*), amellyel csak az Anjou-korban lehet találkozni. A megszokott *comes* vagy *magister* helyett alkalmazott *maior* elnevezés talán arra utal, hogy az udvartartás hierarchiájában az ispánok után következtek.

1273-ban IV. László Simon fiának, Jób mesternek, a királyi szakácsok rektorának ad birtokot, többek között a Győr ostromakor végzett

³¹⁶ A személyek azonosítását l. uo. 289–299.

³¹⁷ F. V. 3. 213.; uo. VII. 1. 356. Esetleg közülük lehetett a szolgálónépek által beszolgáltatott adók, termények adminisztrációjához.

³¹⁸ ZSOLDOS: Királyné 292.

³¹⁹ Királyi szekérnagyok: 1268-ban Miklós fia Domonkos (RegArp 2350. sz.); 1273–1275-ben Tekus fia István mester (uo. 2415. sz.; HO VIII. 175–176.); 1283-ban Miklós mester (RegArp 3267. sz.). Királynéi szekérnagyok: 1282-ben és 1284-ben Bágyon fia Kozma mester (HO VI. 276–277. és 306–308.).

³²⁰ ZSOLDOS: Királyné 291.

³²¹ Uo. 292–293.

szolgálatiért.³²² Ezt a tisztséget más források segítségével az ispánival lehet azonosítani. Zsadányi Besenyő Gergely magát 1346-ban az egyik oklevélben a besenyők *rectorának* vagyis kapitányának nevezi, egy másikban pedig a besenyők ispánjának.³²³ Tehát a pohárnok-, lovász-, asztalnok- stb. ispánok közé helyezhetjük a szakácsok rektorát.

A csak néhány adatból ismert *stabularius*okat nem lehet egyértelműen az újonnan megjelent tisztségek sorában elhelyezni. Ahogy korábban már említettük, az egyikük a lovászmestert helyettesítette, és egyéb körülmények, pl. különböző király által eladományozott vámokból való részesedésük miatt,³²⁴ talán ők is tisztségviselőknek tekinthetők.

Tárnoknagyra és szekérenagyra vannak adatok a 14. század első feléből, pontosabban az 1316 és 1326 közötti időszakból. Becsei Csata fia Imre lévai várnagy 1316-ban királyi szekérenagy, 1321-ben királyi tárnoknagy volt.³²⁵ Magyar Pál gimesi várnagy 1324 és 1326 között viselte ezt a tisztséget,³²⁶ mégpedig karrierje első szakaszában, hiszen 1340-ben elnyerte a kincstartói hivatalt is.³²⁷

A fentiekben ismertetett adataink alapján az figyelhető meg, hogy a tárnok- és szekérenagyok, valamint az asztalnokok kancellárjai abból a társadalmi körből kerültek ki, mint az asztalnokok, tárnokok, csöszök, agarászok, lovászok ispánjai, tehát a király személyes környezetében tartózkodtak és ott az udvartartás ügyeinek — minden bizonnyal tényleges — intézésében vállaltak szolgálatot.

Azt azonban nem lehet eldönteni, hogy az újonnan megjelenő tisztségnevek mögött kereshetünk-e a királyaink részéről az udvari szervezet átszervezésére irányuló törekvést, vagy az Árpád-kor utolsó évtizedeire

³²² HO VI. 194–196.

³²³ ÓMO 169–170.: *Nos magister Gregorius Bissenus rector seu capitaneus Bissenorum...*; DF 249097.: *Nos magister Gregorius comes Byssenorum...* L. GYÖRFFY: Besenyők 146–147. További adatok: ENGEL: Archontológia II. 477.

³²⁴ BpO I. 284–285.; W. VIII. 291–292.

³²⁵ ZichyO I. 152. (1316); uo. 200. (1321); ENGEL: Archontológia I. 358.

³²⁶ ZichyO I. 262–268. (1324); uo. VIII. 219. (1325); DF 201137., reg. VeszprReg 161. sz. és Anjou X. 82. sz. (1326)

³²⁷ ENGEL: Archontológia I. 472., II. 152.

vonatkozó, a korábbiaknál nagyobb számú oklevélnek lehet tulajdonítani felbukkanásukat. Az elsőként említett — jóllehet a forrásokban nem jelentkező — átalakítás mellett annyi érv szólhatna, hogy az eladományozások miatt megroppant és az agrártársadalomban bekövetkezett fejlődés miatt az archaikus struktúra újjászervezés éppen időszerű lehetett a tatárjárást követő évtizedekben.³²⁸

2. 4. Az udvari népek kisebb tisztségviselői

A kisebb tisztségviselők hierarchiájának élén minden bizonnyal az udvarispán (*curialis comes*) állt. Ezekre többnyire a Váradi Regestrumból vannak adataink. 1208-ban a királyi csószók *curialis comese*, miután a Septely falubeli Simon a szomszédos Bojt faluból többeket megvádolt, hogy több állatát erőszakkal elhajtották, előbb megbecsülte az elvesztett jószágok értékét, majd a feleket poroszlójával Váradra küldte tüzesvas-próbára. A kivonat nem közli a perlekedők jogállását, így nem tudni, hogy csószók felett gyakorolta-e joghatóságát.³²⁹ Egy 1215. évi bejegyzés szerint Farkas lopásért falubelijét, Sukát megvádolta, az ügynek a bírója Izsép a tárnokok *curialis comese* volt.³³⁰ Itt sem derül ki a peres felek státusa, azonban mivel mindkét fél Tárnok (*Tavarnuc*) faluból volt való, valószínűsíthető, hogy személyükben tárnokokról van szó. 1221-ben fanciesali királyi udvarnokok

³²⁸ Kérdés, hogy a 13. század utolsó évtizedeiben felbukkanó kulcsárok (*claviger*) udvari tisztségviselőknek tekinthetők-e, vagy esetleg szolgálónépnek. IV. Béla 1269-ben az esztergomi káptalan előtt oklevelével igazolta Urkát, a király lipthói kulcsárát, hogy azért nem tudott megjelenni a káptalan előtt, mert a király szolgálatában volt éppen (MonStrig I. 565.: ... *quia in servitio nostro est...*) Ugyanezen Urka később tárnokként fordul elő, s bár ezen oklevelekből jogállása egyértelműen nem dönthető el, a király szűkebb környezetére utal az, hogy 1298-ban Bodó fia Bakator III. András kulcsára, valamint ruháinak és edényeinek őrzője volt (RegArp 4208. sz.: *Bakathor filio Bodo, clavigero et custodi vestium suarum et vasorum...*). 1279-ben Hete, szintén a király kulcsára *clavigeri* címen akart az uralkodónál egy földet visszaszerezni (RegArp 2940. sz.: ... *terram Tapla... nomine terre clavigerorum nostrorum repetiisset...*) A kulcsárok és a boradó–szőlőműves népek közti kapcsolatra l. Kis: Megjegyzések 45–46.

³²⁹ VárReg 2. sz.

³³⁰ Uo. 130. sz.: *Forcos de villa Tavarnuc impetiit convillanum suum, Suka pro furto iudice Iseph tavarnicorum curiali comite...*

Nána ispán fiainak gyűrűsi (*Geureus*) prédián élőkrol állították, hogy közjük tartoztak. Miután a nádor Váradra küldte őket a tüzesvaspróba elvégzésére, az udvarnokok a *curialis comes*ük előtt „magukba szálltak” és elálltak a vádtól.³³¹ 1253-ban a patonai pohárnokjobbágyok egymás közti birtokperében dönteni nem tudó Mihály, a királyi pohárnokok ispánja a *curialis comes*ével hívatta össze Szent István napján Fehérvárra az összes pohárnokjobbágyot a követendő jogszokás megállapítására.³³² További információ hiányában azt lehet feltételezni, hogy ők az egyes kategóriák ispánjainak a helyettesei voltak. Erre analógiát a királyi várszervezet hasonló tisztsége nyújthat.³³³ Jogállásukat megvilágító adatok hiányában az e tisztségek betöltőit, vagy az ispánjuk szerviensei, vagy az egyes kategóriák felső rétegébe tartozók között kereshetjük.

Az udvarnokispán udvarispánjához (*curialis comes*) hasonló tisztségre a 14. század első feléből egy adatunk van, amikor Nevnai István udvarnokispánnak a Méreiekkal szemben indított perében a vitatott földdarab határjárásakor az ügyben érdekelt szennai, dadai, szendi királyi népek Karácsony fia János vezetésével támadták meg a királyi embert és a pécsi káptalan emberét. János pedig Vendég fia Jánosnak, az udvarnokok alispánjának (*vicecomes*) volt a szerviense, ez utóbbi ugyanebben a perben, az egyik tárgyaláson Nevnai Istvánt képviselte. További adatok híján nem tudjuk sajnos megállapítani, hogy illetékessége csak az érintett térségre (Somogy és Tolna megyék egymással szomszédos vidékére) terjedt-e ki vagy István általános helyettese volt-e.³³⁴ Az oklevélben megfogalmazott,

³³¹ Uo. 285. sz.: ... *ubi praedicti uduornici seipsos recognescentes coram curiali comite ipsorum...*

³³² F. VII. 1. 298–299.

³³³ ZSOLDOS: Udvarispán 22–23. Itt fontos megemlíteni, hogy a vár- (megyés-)ispán udvarispánja a várszervezeten kívül álló elemek felett bíraskodott, míg az ispán várjobbágyok és várnépek ügyeiben. Az udvari népek esetében efféle „munkamegosztásról” nyilván nem lehet beszélni, a kétféle intézmény alapvető különbsége miatt, ezért valamiféle „általános” helyettesnek tekinthetjük az udvarnokok, tárnokok, Csőszök *curialis comeseit*.

³³⁴ DL 49285., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: *Johannes filius Karachini serviens predicti Johannis filii Wendegh vicecomitis odvornicorum... et populis villarum Scenna, Dada et Scend vocatarum contra hominem regium et testimonium... capituli armatis manibus...*

az udvarnokispánnak szóló királyi parancs szerint tekinthető a birtokvisszavételben közreműködő különleges megbízottnak is,³³⁵ de *vicecomesi* címe alapján lehetett természetes helyettese az udvarnokispánnak.

A Váradi Regestrumban egy ízben a királyi bölényvadászok ispánjának, Lászlónak a „helynökével”, Joachimmal is találkozunk, az eset mögött egyaránt kereshetjük a *curialis comes* másik megnevezését és az alkalmi bírói helyettesét is.³³⁶ A kérdés eldöntését megnehezíti, hogy az ügyben érintett perlekedőknél a bejegyzés nem közli a jogállásukat, tehát — a jegyzőkönyv szóhasználatát ismerve — a közszabadok, illetve a nemesek rétegébe sorolhatjuk őket,³³⁷ ezért nincs összefüggés az ítélkező tisztsége és a felek (Péter és Volura) között.

Joachim személyéhez további három, esetleg öt, szintén Váradi Regesztrumbeli adatot kapcsolhatunk. Az említett szolgálónépekkel való kapcsolatát mutatja egy 1213. évi bejegyzés, ebben ugyanis egy Ipp falubeli kishemes vádolt meg lopással két kaznaci jobbágyot, a fogott bírák között pedig Joachim ippi falunagy (*villicus*) is szerepel.³³⁸ Egyéb forrásból tudjuk, hogy e településen királyi bölényvadászok éltek.³³⁹ 1214-ben a fogott bírák (*arbiter*) egyike egy Szabolcs megyei ügyben,³⁴⁰ a következő évben egy

veniendo... affugasse... et interfecere voluisse denotabantur. A pert először elhalasztották bőjtközép nyolcadára, amikor Vendég fia János ügyvédvalló oklevéllel jelent meg *pro eodem Stephano comite odwornicorum requisitore iurium regalium premissorum...* A három falu egyikének, Dadának közös határa volt 1252-ben a királyi udvarnokokkal, l. DL 47410., reg. BORSA: Somogyi konvent 2. sz. Egyébként maga az oklevél is említi a Mérei István fiai, valamint Mérei Dezső felmenői és a dadai udvarnokok közötti pert IV. Béla előtt (*cum inter wdwornicos de Dada, item... avum... Deseu ac avum filiorum Stephani super terram Tholkey... coram Bela rege questio exorta...*).

³³⁵ DL 49285., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: [I. Károly Nevnai Istvánt utasította] *iura condicionaria... homine suo speciali... eiusdem magistri Stephani adiuncto manibus ipsius magistri Stephani applicari... contradictores... per eundem hominem suum... citari...*

³³⁶ VárReg 107. sz. (1214): *Joachin, vicarius iudex Ladislai comitis venatorum babulinorum...*

³³⁷ BOLLA: Társadalmi mozgalmak 93–95.

³³⁸ VárReg 60. sz. (1213)

³³⁹ Uo. 1. sz. (1208): *venatores bubalorum de villa Ypu...*

³⁴⁰ Uo. 105. sz.

helyhez nem köthető gyilkossági ügyben ő volt a bíró (*iudex*).³⁴¹ Nem azonosítható egyértelműen azzal a Lazdi/Lazdu-i Joachimmal, aki 1213-ban lopás miatt emel vádat,³⁴² illetve akit 1217-ben mint megyebelit a bihari ispán esküre kötelezett a gáborjáni apát és Salamon fia Sol perében.³⁴³ Ez a Joachim bizonyos adatok szerint a tekintélyesebb Bihar megyei birtokosok közé tartozhatott,³⁴⁴ ez viszont ellentmondásban van a falunagyi, illetve az udvari népek ispánját helyettesítő tisztségével. Predikatívuma alapján azonban feltehető valamilyen kapcsolat, ugyanis Lazdi vagy Lazdu nevű falu ismeretlen helyen feküdt, valószínűleg a Berettyó vidékén,³⁴⁵ ami viszont azt jelenti, hogy a Kraszna megyei Ippától nem messze terülhetett el, legalábbis egy része a Berettyó mellett volt és Bihar megye határáig terjedt.³⁴⁶

Mindenesetre, ha az ippi falunagyot és a bőlényvadászok ispánjának bírói helyettesét egy személynek tekinthetjük, akkor az állapítható meg ebből, hogy ez esetben az ispán nem az alá beosztott népek felső rétegéhez tartozó személyt választott ki erre feladatra, mert a falunagy a közszabad, esetleg földesúri parasztok előjárója volt, erre a funkcióra a királyi birtokon nem volt szükség az alább ismertetendő *centurionatusi* és *decurionatusi* szervezet miatt.³⁴⁷

Az udvarispáni (*curialis comes*) szint után a századosoké következik. A királyi birtokszervezet népeinek alsó fokú igazgatásának kerete a századokra és a tizedekre való beosztás volt. Ennek az intézménynek a kezdetei Szent István korára tehetőek, az elhalása pedig a 13. század második felében következett be. A tízes és százás szervezet legfőbb funkciója az adóztatásban nyilvánult meg, ezek alapján kellett teljesíteni az előírt

³⁴¹ Uo. 147. sz. A kivonatban említett Hertueg nem lokalizálható, l. K. FÁBIÁN: Várad Regesztrum 75.

³⁴² VárReg 64. sz.

³⁴³ Uo. 166. sz.

³⁴⁴ BOLLA: Társadalmi mozgalmak 93.

³⁴⁵ K. FÁBIÁN: Várad Regesztrum 89.

³⁴⁶ ÁMTF III. 514.

³⁴⁷ Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a századosi fennhatóság helyett esetleg a király engedélyezte a falunagy választását, ahogy 1240-ben, tehát az ippi *villicus* említése után bő negyedszázaddal a győri szőlőműves-várnépek esetében: HO III. 5–7.

szolgáltatásokat.³⁴⁸ A dömösi társaskáptalan 1138-as adományleveléből némi fény derül erre. Koppányban és a környékén lévő hét faluban összesen 116 ember alkotott egy *centuriát*, a kötelezettségek részletezésekor az oklevél úgy rendelkezett, hogy Tah, Kölesér, és Hidegkút falvak, valamint azok a szolgák, akik Koppány környéki falvakban laknak, 60 köből méhsört adjanak évente, kivéve a szőlőkben dolgozókat.³⁴⁹ A dömösi összeírás jól tükrözi a száznagyságok szervezetét.³⁵⁰ Ezek létszáma 74 és 112 között volt, átlagosan kereken 100. Az egyes századok népessége több falu között oszlott meg, itt a legkisebb érték három, a legnagyobb pedig 12 volt, átlagosan 7–8 településen élt az egy *centurio* alá beosztott nép. A száznagyságokat alkotó falvak egy része egymáshoz közel helyezkedett el, más része pedig kisebb–nagyobb mértékű földrajzi szórásban. Ebből az is következik, hogy eredetileg ez nem területi egység volt, hanem személyeket fogott össze.³⁵¹ A már tárgyalt, a 13. század elején nemeseknek eladományozott a csernyeci–udvarhelyi királyi *curtishoz* tartozó tíz faluban 1228 körül 298 *mansiót* írtak össze, mivel itt nincs szó századosokról vagy századokról, kérdéses, hogy ez a szám az eredetileg három századnyi szolgálónép meglétére utal-e.³⁵² Hasonlóan lehet gyanítani, hogy az 1252-

³⁴⁸ GYÖRFFY: Százás szervezet 62–64. Az intézmény külföldi mintákat alapul vevő magyarországi meghonosításában az idegen eredetű egyháziaknak lehetett szerepe, l. BOLLA: Jobbágyság 145. Györffy György a szervezet nomád eredetét hangsúlyozta, l. GYÖRFFY: Százás szervezet 62.

³⁴⁹ A koppányi száznagyságra l. SZABÓ: Dömösi oklevél 56–57., 130. A topográfiai elhelyezkedéshez hozzá kell tenni, hogy ezek közül jó néhány (Kinosti, Humul, Surány) azonosíthatatlan. A dömösi prépostság birtokaira még l. GYÖRFFY: Dömös 291–295. A Koppány környékiek adózására l. SZABÓ: Dömösi oklevél 133.: *Villa autem Tahu et villa Kalsare et villa Hedekcut et alii servi, qui habitant in villis circa Cuppan debent dare per annum LX cubulones marcii, sed qui laborant in vineis, marcium non dant...*

³⁵⁰ A dömösi adománylevelél a száznagyot általában *maiornak* nevezi, azonban minden kétséget kizáróan kiderül a szöveg egyéb helyeiből, hogy ez azonos a *centurio* tisztségével, l. LEDERER: Feudalizmus 198., illetve SZABÓ: Dömösi oklevél 56–57., 130–135., 203–204. passim, valamint 205.

³⁵¹ GYÖRFFY: Százás szervezet 62–64., SZABÓ: Dömösi oklevél 56–57., 130–135., 203–204. passim.

³⁵² PRT I. 691–692.

ben a turóci prépostságnak adományozott 104 szőlőművelő egy századot alkotott, akik hat Sokoró környéki faluban, illetve Győrben éltek.³⁵³

Valószínűleg a *centurionatus* intézményének eltűnése előtti fázisban megmutatkozó devalvációját mutatja az, hogy 1250-ben kilenc faluból való 13 udvarnokszázados emel vádat Roland nádor és pozsonyi ispán előtt. Bár demográfiai adatokkal nem rendelkezünk, 1300 *mansio*, azaz család kissé soknak tűnik.³⁵⁴ A várnépek szervezetét alapul véve feltételezhetjük, hogy a csekély súlyú ügyekben a százados bíraskodhatott,³⁵⁵ de az udvari népekre vonatkozó adatunk nem maradt fenn.

Az adó adminisztrációjából következően a termelés szervezete is ezen az intézményen nyugodott. A fejlődés útja a száznagyságok eltörlése és helyette a falunagy (*villicus*) választásának engedélyezése volt a 13. század második felében. 1240-ben IV. Béla a győri szőlőműves-várnépek számára tette ezt lehetővé.³⁵⁶ A 14. században is találkozunk falunaggal a királyi népek körében, így a már tárgyalt 1335. évi ítéletlevélben, ahol az udvarnoki földet a mérei nemesektől visszakövetelő udvarnokispánt helyettesítő udvarnokalispán szerviense, valamint Simon *villicus* három falu népével együtt üzte el fegyveresen a vitás földek elhatárolására érkező közegeket.³⁵⁷

³⁵³ CDSlov II. 276–282. Tarjánban 3, Szőlősmegyeren 43, Nagymegyeren 13, Écsen 9, Nyúlton 2, Barátiban 31 és Győrben 3 szőlőműves élt.

³⁵⁴ Mindez abban az esetben igaz, ha a kilenc falu mellé (Lég, Patony, Fél, Paka, Éte[j], Tejed, Lúcese, Gala, Szarva) számítjuk azokat, ahol a forrásokban Pozsony megyei (csallóközi) udvarnokokat említenek (Udvarnok, Torcs, Békási, esetleg Bős, ahol irélyi kondicionáriusok fordulnak elő). Tehát 13 faluban egyenként 100–100 *mansiót*/családot kellene feltételeznünk, ha egy százados alá ekkor ténylegesen egy század tartozott volna. Bár egy településnévhez több falu is tartozhatott (pl. 1268-ban öt Éte[j] nevű falu is volt, l. W. III. 180.: ... *udvornici nostri de quinque villis Ethey...*), tehát lehetne több, mint 13 helységgel számolni, de figyelembe kell venni azt is, hogy egy-egy településen nem csak udvarnokok éltek. Ráadásul a Csallóköz népsűrűsége nem lehetett túl magas, mert e táj nagy része az Árpád-korban árteres-mocsaras terület volt.

³⁵⁵ ZSOLDOS: Várjobbágyság 65.

³⁵⁶ SZÜCS: Parasztság 36–37. A győri várbéli *vinitor*-várnépekre: HO III. 5–6.

³⁵⁷ DL 49285., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: *Johannes... serviens... Johannis... vicecomitis odvornicorum et Symon villicus cum populis villarum Scenna, Dada et Scend vocatarum contra hominem regium et testimonium... capituli armatis manibus veniendo...* Ahogy

A századosok feladata nem merült ki a munka megszervezésében, a kötelezettségek ellenőrzésében, hanem ezek mellett nyilvántartották az alájuk beosztott népeket és birtokokat, megakadályozva az előbbieknél önkényes kiválását az udvari szervezetből, valamint az utóbbiak jogtalan elvételét. A *centuriókat* a működésükre utaló források az alájuk tartozó népek képviselőiben mutatják be. A századosuk alá tartozó Esztergomváraljai udvarnokokat már említettük korábban. Itt udvarnokok, századosuk vezetésével és Nána ispán (valószínűleg az esztergomi udvarnokok ispánja) beleegyezésével a tihanyi apátság népeit akarták maguk közé vonni.³⁵⁸ Szintén státusperről van szó egy 1250. évi ítéletlevélben, amikor Roland nádor és pozsonyi ispán előtt a csallóközi udvarnokok száznagyai azzal vádoltak meg nádasdi nemeseket, hogy azok közülük valók. A nádor a csallóközi udvarnokispán és száznagyok kihallgatása után alaptalannak találta az állítást.³⁵⁹

Oklevelek említik századosok jelenlétét a tardi udvarnokoknak,³⁶⁰ valamint a bakonyi erdőóvóknak³⁶¹ a pannonhalmi apáttal folytatott birtokperénél. Tanúként idézte meg 1268 körül Mihály királynéi udvarbíró és nyitrai ispán a Tárnok falubeli királynéi népek és Csom fia Mihály ispán közötti birtokperben a királyné jobbágyságait, valamint századosukat és billogosukat.³⁶²

Ugyanezt állapíthatjuk meg a különböző birtok-felülvizsgálatokkal kapcsolatban is. A borozdi udvarnokok élén ispánjuk és századosuk állt, amikor Sixtus esztergomi olvasókanonok és az udvarnokföldök után kutató bíró előtt Ják nembeliektől igényeltek vissza földet.³⁶³ 1237-ben a IV. Béla

fentebb említettük, Dada 1252. évi határjárásakor királyi udvarnokokat említenek, l. DL 47410., reg. BORSA: Somogyi konvent 2. sz.

³⁵⁸ ChAH 84. (1184): ... *Nana comite suffragante*...

³⁵⁹ CDSlov II. 246–247.

³⁶⁰ PRT II. 341–342. (1273)

³⁶¹ Uo. 300–301. (1258)

³⁶² BpO I. 70.

³⁶³ UBurg II. 21–22. (1272)

által kezdeményezett akciónál a birtok-felülvizsgáló bizottság poroszlója idézte meg a vinári udvarnokokat és *centuriójukat*, Amadét.³⁶⁴

A rájuk bízott népek földjeinek elidegenítésekor és egyéb birtokügyleteknél is a századosok feladata volt az udvari szervezet érdekeinek megjelenítése. 1290-ben a királynéi tárnokok eladományozott földjének iktatását egy százados végezte el.³⁶⁵ 1233-ban a királyi tálhordók ispánja és száznagya tiltakozott egy birtok eladása miatt, mert annak harmada szerintük őket illette.³⁶⁶ Ha udvari népek közül való idegenített el földet, akkor az illetékes *centurió* beleegyezése volt szükséges, mint amikor a királyné paloznaki népeiből Tamás a falu területén lévő, vásárlással szerzett szőlőjét adta el.³⁶⁷

A száznagyok más esetekben is képviselték a beosztott népeket. Egy perbeli megegyezésnél, amelynek tárgya egy királynéi jobbágy megölése volt, a székesfehérvári keresztes konvent előtt a királynéi népek századosa is részt vett egy fehérvári kanonok, több fehérvári polgár és Fejér megyei *comprovincialis* mellett.³⁶⁸

Adataink egy részében a királyi népeket az ispánjuk és századosuk együtt képviselte vagy vezette.³⁶⁹ Ez a szervezet tagolását mutatja: az ispán az alá tartozó udvarszervezet/udvarnokispánság egésze, míg a száznagy csak azon része nevében lép fel, ahol az illetékességébe tartozó kérdéses birtok

³⁶⁴ HO I. 37.

³⁶⁵ Uo. IV. 73–74.

³⁶⁶ W. VI. 530–532.

³⁶⁷ HO VI. 107–108. (1261)

³⁶⁸ Uo. 100–101. (1259)

³⁶⁹ A már említett királyi tálhordók esetében Budel ispán és egy százados mondott ellent Csanak föld eladása miatt. Az oklevél szövege úgy is értelmezhető, hogy az előbbi csak ispáni címet viselt, de nem volt e népek előljárója (... *quidam duo homines supervenientes Budel videlicet comes et centurio latorum bacciniorum regis... contradixerunt...*), de valószínűleg itt is a két tisztviselő közös fellépéséről van szó (W. VI. 530–532.). 1272-ben a sági udvarnokispánsághoz tartozó borozdi udvarnokok András ispán és Sámuel százados közreműködésével (*uduornici... regis de villa Buruzd, Andrea comite et Samuele centurione ipsorum eis assistentibus*) tettek panaszt Sixtus mester előtt (UBurg II. 21–22.). Az 1273 előtti években a tardi udvarnokok, valamint ispánjuk és száznagyuk állapodtak meg a pannonthalmi apáttal (PRT II. 341–342.).

feküdt vagy a pereskedő népek laktak. Nána (udvarnok-)ispán beleegyezését adta századosa az alá tartozó udvarnokok kezdeményezéséhez.³⁷⁰ 1273-ban a gamási százados jelent meg az udvarnokispán nevében is a veszprémi káptalan előtt, a pannonhalmi apát és a tardi udvarnokok között létrejött megegyezéskor.³⁷¹

Nem sokkal kevesebb azon esetek száma, ahol viszont a századosok egyedül, ispánjuk nélkül jelennek meg. Ezek egy része olyan ügy, amely nem érintette közvetlenül az egyes udvarnokispánságok nép és birtokállományát.³⁷² Más részük viszont olyan, amelynek súlya ezt megkívánná, és amelyekhez hasonlóknál láttuk már az ispán részvételét.³⁷³

Forrásaink egyebet a *centuriók* funkciójáról nem árulnak el. IV. Béla oklevele 1257-ben említi a csószök egy századosát, akinek kiskorú fiai a tatár támadáskor fogságba estek, majd sikeres szökésük után visszatértek a királyhoz.³⁷⁴ Ebből azonban nem következik részvételük a tatárjárás harcaiban. Ugyancsak IV. Béla 1256-ban zólyomi erdőóvójának, Bogyiszló századosnak földet adományozott a neki tett szolgálatokat viszonzva,³⁷⁵ valószínűleg a király vadászatai során szerzett érdemeket az adományt nyerő.

A századnál kisebb egység, a tíznagyság, forrásainkban csak ritkán fordul elő az udvari szolgálónépekre, illetve a várszervezet népeire vonatkozóan. Szent László III. dekrétumának 1. cikkelyében a várnépek (örök) tolvajlásainak felderítésekor a századosoknak és a tizedeseknek

³⁷⁰ ChAH 86. (1184)

³⁷¹ PRT II. 341–342.: ... *Andreas centurio de Gamas pro se et pro Peturne comite udvornicorum...*

³⁷² HO VI. 100–101. (1259): királynéi jobbágy megölése miatti *compositio*. Uo. IV. 73–74. (1290): eladományozott királynéi tárnokföld iktatása. Uo. VI. 107–108. (1261): királynéi nép földeladásához való hozzájárulás.

³⁷³ HO I. 19–20. (1237): a birtokvizsgálatok során egy korábban eladott föld visszakövetelésénél. BpO I. 70. (1268 k.): a királyné budai népeinek egy nemessel viselt birtokpere során. CDSlov II. 246–247. (1250): csallóközi udvarnokszázadosok mondanak nemeseket közülük valóknak, a vizsgálat során az ispánjukat is kikérdezi a nádor és pozsonyi ispán.

³⁷⁴ RegArp 1153. sz.

³⁷⁵ CDSlov II. 373.

(*decurio*) a király küldöttével kellett együttműködniük.³⁷⁶ 1208-ban az ippi vadászokat elmarasztaló ítéletet Miklós királyi udvarispán és pozsonyi ispán poroszlójával elküldte a váradi káptalanhoz, aki ott a vadászok tizedese előtt tanúsította az ügy lefolyását.³⁷⁷ Mivel egy-egy század népei topográfiailag megoszlottak, feltételezhető, hogy az egy településen vagy annak egy részén élő, azonos kategóriájába és *centurionatus*ba tartozó népek körülbelül tíz családnai (*mansio*) csoportja felett állt a tizedes.³⁷⁸

A száznagyok, akiknek egy részét a dömösi adománylevelél tanúsága szerint.³⁷⁹ a szolgálónépek közül emelheték ki, e népek előkelő rétegét képezték. Van adatunk arra, hogy az udvarnokok szabadjai és a századosok, legalábbis funkciójuk szerint, azonosnak vehetők. 1255-ben Miklós az udvarnokföldek ügyében eljáró asztalnokmester azzal adta ki a pápai udvarnokok és a bakonybéli apát közötti pert lezáró oklevelet, hogy a későbbiekben ezek az udvarnokok és az udvarnokok szabadjai vagy ispánjai ne támadhassák meg az ítéletet.³⁸⁰ Ahogy korábban már láthattuk, hasonló viszályokban az udvarnokokat az ispánjuk és/vagy századosaik képviselték. Más birtokokon élőkhez hasonlóan ezeket a szabadokat (*liberi*) jobbágnak nevezték.³⁸¹

A vár- és *curtisszervezetben* egyaránt előforduló „szabadok”, másképpen — a 13. századtól adatolható nevükön — jobbágyok, nem teljes, hanem kötött szabadsággal rendelkeztek. Eredetük szerint lehettek az udvari szervezetbe beállt közsabadok, esetleg olyan külföldi hospesek, akik földtulajdon nélkül is közsabadnak számítottak, azonban az udvari népek közé lépve beolvadtak ezek vezető rétegébe. A várjobbágyokhoz képest —

³⁷⁶ ZÁVODSZKY: Törvények 172–173.

³⁷⁷ VárReg I. sz.: ... *coram Mert, decurione illorum venatorum*...

³⁷⁸ A dömösi összeírás tanúsága szerint voltak olyan települések, ahol akár 70-nél több szolga lakott. L. GYÖRFFY: Dömös 292.

³⁷⁹ LEDERER: Feudalizmus 198. Lederer Emma az egyháznak tulajdonította ezt a fajta kiemelést, míg Bolla Ilona az udvari szervezetre általánosította, l. BOLLA: Jobbágyság 161. 32. jegyzet.

³⁸⁰ PRT VIII. 292–293.: ... *per eosdem udvornicos et liberos udvornicorum vel comites eorundem ullis unquam temporibus possint in irritum revocari*...

³⁸¹ Példának okáért 1285-ben udvarnokok szabadjait, vagyis jobbágyait tette nemessé IV. László, l. RegArp 3354. sz.: ... *liberi seu iobagiones vduornicorum nostrorum*...

mivel szegényebbek voltak és közhatalmi funkciót nem töltöttek be — az udvari népek jobbágyságai kevesebb tekintéllyel bírtak, mint a várjobbágyságok. A 12. század végén feltűnő „udvarnokok szabadjainak” nevezett (*liberi udvornicorum*) csoportba tartozóknál nem lehet minden esetben kimutatni a tisztségviselést.³⁸² A várjobbágyságokat véve ismét párhuzamnak, a *liberek*-jobbágyság csoportjába tartozó személyek lehettek a századosi tisztséget betöltők, illetve a *centuriák* felbomlása, megszűnése után azok leszármazottai.³⁸³

Néhány esetben előforduló jobbágysági elnevezésük is arra utal, hogy az udvari szerezet népein belül elkülönülő csoportba tartozó rokonságokból kerültek ki ezek a tisztségviselők. Udvarnokjobbágyságiakat említenek a források Vas megyében. 1283-ban IV. László a királyi szerviensek közé emelte Rőjtök négy fiát, akik a Vép falubeli udvarnokjobbágyságiak közé tartoztak.³⁸⁴

Az igazgatás legalsó, immár tisztségviselőkhöz nem köthető szintjét a *mansio* adták. A *mansio* a 11–12. században a munkajáradékkal terhelt szolgák nyilvántartására szolgált. E terminus egyaránt jelentett lakhelyet és háznépet (család), aminek oka abban keresendő, hogy a korabeli gazdálkodásban, földművelési módban a szolgák nagy részének nem volt állandó szállása. A 12. században figyelhető meg az az átalakulás, amely során előtűnnek, majd a 13. században általánossá válnak a forrásokban a terménnyel adózó *mansiók* is. E fejlődés következtében a szó jelentése is megváltozott, ekkor a család helyett házat fejezett ki, funkciója pedig úgy módosult, hogy adóztatási egységgé vált. A kirótt kötelezettségek behajtásának alapja a 12. században általában nem az egyes *mansio* volt, hanem legtöbbször több *mansióra* szabták ki azokat. A 13. század második felében jobbágyságsóságot (*curia*) is neveztek *mansió*nak.³⁸⁵

Legkorábban, valószínűleg a 11–12. század fordulójáig végbe ment ez a fejlődés a királyi birtokszervezeten belül, a prédiumon alapuló

³⁸² BOLLA: Jobbágyság 162–164. és 167. 38. jegyz.

³⁸³ ZSOLDOS: Várjobbágyság 63–66.

³⁸⁴ UBurg II. 167–168.: *Petrus, Nicolaus, Andreas et Petre fili [!] Rwhthwk de filiis iobagionum uduornicorum nostrorum de villa Weph trahentes originem...*

³⁸⁵ BOLLA: Jobbágyságok 223–227.

gazdálkodás felbomlásával. Ezt közvetetten a dömösi összeírás is tükrözi. Az eladományozott népek nagy része robottal már nem tartozott, az adomány II. Béla által 1131-ben történt kibővítése után is mindössze 3 %-ot tett ki a szolgák aránya birtokkomplexumon belül. Tehát az udvari szervezet népei önálló termelőknek tekinthetők, akiket a források „földjükkel együtt” említik.³⁸⁶ A folyamatot mutatja a Somogy megyei Csernyec tizedeiről szóló oklevél, amely úgy beszél a településről mint „falu, ahol királyi udvarház volt”, vagyis a 13. század elejére a királyi udvarhelyek legalábbis egy része faluvá alakult.³⁸⁷

Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy egyes esetekben az archaikus gazdálkodás még az Árpád-kor végén is fennmaradt. 1261-ben a győri káptalan Barátiban lakó királyi udvarnokoktól sikerrel követelt vissza a nádor előtt egy földet, az ügyet határjárással zárták le, ennek során megemlítettek egy Barátinak nevezett telket, ahol korábban Baráti falu tartózkodott.³⁸⁸ Ez a parlagváltó rendszerrel összefüggő — szűkebb határok közötti — lakóhely-változtatásra utal,³⁸⁹ ami jelentheti azt, hogy a baráti udvarnokok és a hozzájuk hasonló életformájú egyéb népek nyilvántartása még a családok, és nem az általuk használt földek, illetve azon létesült állandó lakhely szerint történt.

A 14. században egyre inkább elmosódnak az Árpád-korban az agrárnépesség rétegei között megfigyelhető különbségek, így a királyi birtokokon a szervezet alsó szintjein a (háromféle: szabad, udvarnoki, királynéi) falut³⁹⁰ és ezeken belül a jobbágytelket találjuk.

Igen nehezen körvonalazható a rokoni kapcsolatok helye a királyi népek szervezetében. Mind az egyházi, mind pedig a királyi birtokokon említene a 13. századi oklevelek egy nemzetségbe tartozó szolgálónépeket, ezekre ugyanazt a terminológiát — a *de genere* megjelölést — alkalmazza,

³⁸⁶ SZŰCS: Parasztság 17.

³⁸⁷ PRT I. 691–692.: ... *de villa Chernech, que curia regalis fuit, sed modo donata est nobilibus*... L. BOLLA: Jobbágytelek 214–215.; SZABÓ: Prédium 91–92.

³⁸⁸ HOKI 40.: ... *et venit ad locum Barati teluk vocatam, ubi prius villa Barath residebat*...

³⁸⁹ BOLLA: Jobbágyság 148–149.

³⁹⁰ L. I. Lajos 1351. évi törvényének 6. — már tárgyalt — cikkelyét: DRH 1301–1457. 127–140.

mint a főurakéra. Ezért feltehető, hogy az udvari szervezetbe tartozó népek esetében ez 'nagy családot' fejez ki.³⁹¹ Mindenesetre az egy *genus*ba sorolás egyaránt jelölt rokonságot és azonos szolgálatra való kötelezettséget is. A *servitium* öröklődése biztosította egy-egy birtokon ezek folyamatosságát és utánpótlását.

E „nemzetségeket” gyaníthatóan a királyi hatalom hozta létre, akár tényleges rokoni vagy szomszédsági csoportokból és ezek között egy idővel valódi vérségi kötelék is létrejöhetett. A kötelezettségek behajtásának keretei ezek a kényszerközösségek voltak.³⁹² Egy-egy birtok- vagy státusperben együttesen fellépő királyi népek a legtöbbször bizonyíthatóan egy rokonságba tartoztak,³⁹³ így 1273-ban Tord határjárása ügyében a veszprémi káptalan előtt a Peturne udvarnokispánt is képviselő András gamási száznagy, Poncozzal és Pállal három tordi udvarnok nevében jelent meg, akiket az oklevél társuknak és rokonuknak mondott.³⁹⁴

2. 5. Az udvari birtokok népeinek adózása és szolgálata

2. 5. 1. Állami (királyi) adózás

A legkorábbi általános adónem, a „szabadok dénárjai” (vagy másként füstpénz) volt, amelyet Könyves Kálmán intézkedéseit követően — az önálló földdel nem rendelkező hospesek és a birtokos közszabadok földjén élő népek mellett — a várnépbeliektől szedtek be, így 1240-ig a győri vár szőlőműves várnépeitől is.³⁹⁵ A törvény szövegéből (45. tc.) az állapítható meg, hogy ebben az esetben a várszervezet (kötött) *liberjeiről* van szó. Ez alapján az udvari szervezet *liberjeit* az adóalanyok közé sorolhatnánk,³⁹⁶ azonban ez az adófajta velük kapcsolatban nem merül fel forrásainkban, hasonlóan az udvarnokokhoz és a szolgálónépek többi rétegéhez, ezért azt

³⁹¹ KRISTÓ: Nemzetségek 26.

³⁹² BOLLA: Jobbágyság 147–148.

³⁹³ Uo. 148.

³⁹⁴ PRT II. 341–342.

³⁹⁵ ZSOLDOS: Várjobbágyság 73.; BOLLA: Jobbágyság 29–31.

³⁹⁶ BOLLA: Jobbágyság 30. és 45. jegyz., valamint 31.

lehet valószínűsíteni, hogy nem fizettek ilyet.³⁹⁷ Ezt megerősítik a kamarahasználattal (*lucrum camere*) kapcsolatban az Anjouk korából származó — az adózást is szabályozó — kamarabérleti szerződések, valamint Zsigmond király 1399-ből való rendelkezése is. Az előbbieken azt olvashatjuk, hogy ez alól mentességet élveznek — mások mellett — a király és a királyné szolgálói és kondicionáriusai.³⁹⁸ Zsigmond pedig a győr megyei Baráti faluról mondta, hogy mivel az egykor királyi udvarnokoké volt, ezért, miként a többi udvarnokfalunak, Szent István korától a kamarahasznát és a tizedet nem kell fizetnie.³⁹⁹ A Szent Istvánra való hivatkozás a kamara használatával kapcsolatban nyilván nem állja meg a helyét, de a szokás régiségét kifejezi.

A II. András által bevezetett rendkívüli adó (*collecta*) nemcsak pénzből, hanem élelmiszerből is állhatott. 1283-ban a királyné két tárnokot küldött Fejér megyébe az élelmiszeradó behajtására. Mivel ugyanitt együtt említi az oklevél a behajtóit és az adószedőket (*exactores victualium et*

³⁹⁷ ECKHART: Királyi adózás 22.

³⁹⁸ DRH 1301–1457. 90–94. (1336): ... *exceptis etiam servis et conditionariis nostris scilicet regalibus et reginalibus...* Ugyanezt ismétlik a későbbi szerződések is: uo. 106–117. (1342); 118–123. (1345), kivéve kamarahasznáról nem rendelkező 1338. évit (uo. 96–102.).

³⁹⁹ DL 8463., reg. ZsO I. 5983. sz. (1392): ... *eadem possessio seu villa eorum Baraty vocata olim nostra regalis wdvornicalis possessio extitit et fuit, ob hocque a decimarum et lucri camere solutione ad instar ceterorum villarum nostrarum regalium wduornicalium in tempore sanctissimi Stephani regis semper ab antiquo exempta fuit, libera et absoluta...* Ugynebben az évben Baráti mellett a Sopron megyei Szilről is ezt jelentette ki Zsigmond, l. DL 87620., reg. ZsO I. 2426. sz.: ... *ad instar ceterorum populorum vduarnicalium nostrorum dicatum ac dicata exactum et exacte ab olym cuius memoria minime extitit incipiens per cuncta successiva longiturna tempora retrolapsa hucusque nusquam et nunquam extitisse perhibentur...* A tizedfizetés nem tartozik szorosán az udvari szolgálonépek királyi adózásának kérdéséhez, inkább csak jogállásuk megvilágítására alkalmas. Az udvarnokok tizedfizetéséről még egy adatunk van: 1266-ban a turóci prépostnak eladományozott Sokoró környéki szőlőművesekkel kapcsolatban IV. Béla úgy rendelkezett, hogy a korábbi módon fizessék a tizedet, mivel neki az udvarnokok szokott szolgálatát teljesítették, l. F. VII. 5. 345–347.: ... *praedicti condicionarii seu udvornici circa solutionem decimarum eundem modum tenere debeant, quem hactenus tenuer[un]t, cum nobis udvornicorum consueta servitia exhiberent...* Az udvarnokok által fizetett (gabona-)tized mennyisége egy-két kepe volt, l. SZÜCS: Parasztság 264.

dicatores), valószínűleg nem a királynéi népek megszokott, terményben lerótt kötelezettségéről van szó.⁴⁰⁰ A rendkívüli adó mértéke lehetett egy vagy fél fertó, szedhették *mansionként* vagy portánként.⁴⁰¹ A *collecta* kivetésénél állandó elvnek tűnik, hogy a szolgálai jogállásúak, így az udvarnokok, vagy mentesek voltak, vagy csak a felét tartoztak fizetni.⁴⁰² Ezt világosan leszögezi IV. Béla 1266-ban kiadott oklevele, amely a király adószedőinek szólt és előadja, hogy az uralkodó a turóci prépostságnak szőlőműveseket és szekereseket adományozott, akik „... kondicionáriusaink, azaz udvarnokaink és szolgálatuk szerint csak fél *collectát* tartoznak fizetni.”⁴⁰³ Ezt tovább részletezve indokolja a diploma, hogy „...mivel ezek kondicionáriusok, vagyis udvarnokok és szolgálata ezt kívánja meg az országunk régi és jóváhagyott szokása szerint... és nem akarjuk, hogy ezek jogállását és szolgálatát megváltoztassák.”⁴⁰⁴

V. István egyik 1270-ben kelt okleveléből egyértelműen látszik, hogy ez érvényes volt az eladományozott, más földesúr hatalmába került királyi népekre is.⁴⁰⁵ Ekkor ugyanis a győri székesegyház kincstárnoka kérte, hogy a harangozókat vonja ki a *collecta* alól, mert szegénységük miatt ne tudják ellátni feladataikat. Az uralkodó teljesítette a kérést, többek között azt is figyelembe véve, hogy a harangozók egy részét elődei az udvarnokok közül helyezték át a győri egyház szolgálatára, más részét pedig nemesek

⁴⁰⁰ DF 200706.: ... *duos thavarnicos nostros ad exigenda victualia in comitatu Albensi per nos missos...*

⁴⁰¹ 1290-ben IV. László eladományozta a leleszi népekre kivetett, *mansionként* egy fertónyi *collectát*, l. W. IX. 549. (a datáláshoz vö. RegArp 3558. sz.): ... *collectam unius fertonis de singulis mansionibus...* 1323-ban I. Károly minden portára fél fertót vet ki az új pénz verésének költségeire, l. DRH 1301–1457. 77.: ... *prelati, barones et nobiles regni nostri de singulis portis iobagionum suorum et aliorum omnium populorum in regno nostro existentium... singulos dimidios fertones... nobis dari et persolvi ordinantes assumpserunt...*

⁴⁰² ECKHART: Királyi adózás 58–59.

⁴⁰³ F. VII. 5. 345–347.: ... *qui condicionarii sive udvornici sunt nostri et secundum suam condicionem dimidiam collectam et dimidium tributum solvere debent...*

⁴⁰⁴ Uo.: ... *cum condicionarii seu udvornici sint et ipsorum condicio id requirat ex antiqua consuetudine approbata, nec intentio nostra ad hoc feratur, quod ipsorum statum et condicionem velimus aliquid immutare...*

⁴⁰⁵ ECKHART: Királyi adózás 59.

adományozták szolgálai jogállású embereik közül, és őket a kérelem évében is szolgálakként tartották a győri egyháznál. Végül pedig azt is hangsúlyozta a király, hogy „... az udvarnokok és szolgák a *collecta* fizetése alól a szolgálatuk értelmében mentesek.”⁴⁰⁶

2. 5. 2. Adózás a tisztségviselőknek

Az udvari szervezet népeinek egyes kategóriái és az élükre kinevezett tisztségviselők kapcsolatának egyik lehetséges formája a szolgálónépek adóiból való részesedés volt. Több forrás szól arról, hogy az udvari méltóságok jövedelemmel jártak. 1217-ben Sándor lemondott a pohárnokmesteri tisztségről Lőrinc javára, ezért előbbit II. András *dignitasa* elvesztése miatt egy év alatt három részletben kifizetendő 300 márkával kárpótolta. 1265-ben István ifjabb király Rátót nembeli Domonkos érdemei között sorolta fel, hogy hűségét, többek között, az idősebb királyné udvarában betöltött, évi 500 márkával járó lovászmesteri és tárnokispáni hivatalának elhagyásával fejezte ki.⁴⁰⁷ Az összegek nagyságát érzékelteti egy 1269-ből való adat, amely szerint a veszprémi püspököt királynéi kancellárként 500 márká évi jövedelem illette meg a királynéi bevételekből.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ F. V. 1. 44–46.: ... *attendantes dictos pulsatores per pios progenitores nostros ad servitium Virginis Gloriose de uduarnicis deputatos et quosdam per nobiles regni de hominibus servilis condicionis esse collatos et quia nunc apud ecclesiam iugo servitutis detinentur, quia et udvornici et servi a solutione collecte per condicionem suam excusantur...*

⁴⁰⁷ F. IV. 3. 256. (1217): *Alexander in nostri pincernarum magistratu feliciter et prospere longo lapsu temporum nobis deserviisset, cum postmodum... memoratam... Alexandri magistri dignitatem, nihil in eius cogitantes preiudicium pro redditibus marcarum trecentarum commutavimus, eiusdem dignitatis officium et honorem... Laurentio... assignantes...; UBurg I. 111 (1278): ... dando eidem et conferendo iudicatum curie nostre et comitatum Musuniensem cum... promittimus etiam et ordinamus insuper eidem mille marcas pro stipendio annuali...*

⁴⁰⁸ BpO I. 103–107.: ... *Vesprimiensis ecclesia... reginarum... aule cancellaria annexa sibi realiter et possessa hactenus inconcusse cum quingentarum marcarum salario de reginalibus solvendo redditibus annuatim ...*

A forrásokból nem állapítható meg, hogy az udvari méltóságok illetménye milyen tételekből állt össze. Ez nemcsak szolgálónépek *servitium*ából, hanem egyéb királyi jövedelmekből, például vámokból is származhatott. 1270-ben V. István úgy adta vissza hívének egy vám felét, hogy utána semmit nem kell fizetnie a királyi vagy a királynéi lovászmesterség jogán a király vagy királyné *stabularius*ainak.⁴⁰⁹ Ez más típusú méltóságviselők esetében is kimutatható: 1276-ban IV. László a királynéi kancellárságot adta vissza a veszprémi püspökségnek évi 500 márká járandósággal, amit a püspök tetszése szerint a király győri harmincadából szedhet be vagy máshonnan.⁴¹⁰ Sajnos csak néhány és meglehetősen ellentmondásos adatunk van, amelyek arra utalnak, hogy az udvari népek adót fizettek az élükre helyezett tisztségviselőknek. Kézai Simon zavaros előadásából az derül ki, hogy szerinte Könyves Kálmán a nádornak udvarnokait „használatát” átengedte.⁴¹¹

Konkrétabb, de korántsem ellentmondásmentes adataink a szőlőműves–borral adozó csoporthoz kapcsolódnak. 1252-ben IV. Béla a turóci premontrei monostornak — többek között — több mint száz Győrben, valamint további hat sokorói faluban, Écsen, Szőlőmegyeren, Barátiban, Nyúlón, Tarjánban és Nagymegyeren élő szőlőművest adományozott földjeikkel, szőlőikkel és egyéb tartozékaikkal együtt. Az oklevél kitér arra, hogy a szerzetesek kapják azt a részt, amelyet a *vinitorok* a borból a nádornak, illetve a pohárnokok ispánjának fizettek, egyszersmind előírta, hogy ezek adót nem szedhetnek tőlük és felettük bírói joghatóságot nem gyakorolhatnak. Az eladományozott szőlőművesek azokat a

⁴⁰⁹ W. VIII. 291–292.: ... *concessimus... eidem ac successoribus... quod ratione magistratus agazonum nostrorum seu domine regine... de mediatate predicti tributi, stabulario nostro seu domine regine nichil prorsus dare vel solvere teneantur...* Még I. KIS: Ákos Ernye 286. és 77. jegyz.; ZSOLDOS: Királyné 279.

⁴¹⁰ F. V. 337–338.: ... *ipsam cancellariam reginalem cum predicto 500 marcarum stipendio annue de tricesima nostra, nominatim Iauriensi solvendo, vel aliunde undecunque acceptare voluerit...*

⁴¹¹ SRH I. 193.: ...*palatino regni ...rex suos udvornicos uti dedit.* Kézai udvarnokokról szóló függelékének értékeléséhez l. a korábban elmondottakat.

szolgáltatásokat kötelesek nyújtani a szerzeteseknek, amelyek a királyt, a nádort és a pohárnokispánt megillették.⁴¹²

Egy további oklevél szerint a várszervezet szőlőművesei a pohárnokispánnak is fizettek adót. Az adat ráadásul részben az előbb említett falvakra, Ságra, Nyúlra, Tarjánra és Écsre vonatkozik. Eszerint IV. Béla 1240-ben szabályozta a győri várnépek kötelezettségeit és az erről kiadott oklevelében mind a régi, mind pedig az új állapotot leírja. A rendezés előtt minden háznép az általa megművelt szőlők után a termés egyik felét megtartotta, a másik fele a királyt és a győri ispánt illette, kétharmad–egyharmad arányban. A terhek királyi kegyből történt enyhítése után *mansionként* a győri ispánnak 20 köböl bolgyáni (szerémi) bort kellett adni, a pohárnokok ispánjának pedig Szent Mihály ünnepén egy pondust tartoztak fizetni.⁴¹³ Itt tehát azt láthatjuk, hogy az uralkodó a szőlőművesektől a neki járó — nyilvánvalóan szintén erőteljesen csökkentett mértékű — jövedelméről lemondott ez utóbbi tisztségviselő javára.

Mindezzel kapcsolatban három tényező érdemel külön figyelmet. Az egyik a pohárnokispán felbukkanása a várszervezethez tartozó szőlőművesek kapcsán. Mivel ide vonható forrásokkal nem rendelkezünk, véleményünk szerint kétféleképpen lehet feloldani ezt az ellentmondást. Feltételezhető egyrészt, hogy a vár és az udvari szervezet népeinek

⁴¹² CDSlov II. 276–282.: ... *portionem palatino et comiti buchariorum ex parte dictorum vinitorum in vino proveniente contulimus... eximentes eosdem vinitores... ab omni obsequio, servitio et prestatione, in quibus palatino et comite pincernarum pro tempore constitutis tenebantur... statuimus, ne palatini vel comites pincernarum aliquid ab eis exigent vel iurisdictionem aliquam exercent in eosdem, sed solummodo dictis fratribus universa servitia, que nobis, palatio et comiti pincernarum exhibere consuaverunt impendere teneantur...*

⁴¹³ HO III. 5–7.: ... *vinitores nostros in villam Saag, Nuul, in villa Tyrian, in villa Ecch, qui iuxta consuetudinem eorum imprimis per singulas mansiones de una vinea, quam ipsi iidem colebant, de media parte vini duas partes nobis, tertiam vero comiti Iauriensi, media parte eius remanente pro cultura sua solvere consueverant, eorum condicionem et debita misericorditer duximus ordinanda, quod iidem populi de qualibet mansione dent comiti Iauriensi viginti cubulos Bulganicos de vino et in festo Sancti Michaelis solvant comiti buchariorum unum pondus similiter de unaquaque mansione...*

igazgatása nem volt teljesen különválasztva és ezért volt lehetséges pl. az adóból való részesedése, mint esetünkben. Másrészt viszont az sem zárható ki, hogy e falvakban élő szőlőműveseknek a győri várhoz kapcsolása másodlagos fejlemény, egy királyi akaratból történt átszervezés eredménye volt és elképzelhető, hogy a felettük álló pohárnokispán később is megtartotta előjogait az adószedésben.

A második megválaszolendő kérdés a nádor részesedése az udvari szervezet szőlőműveseinek szolgáltatásaiból és adójából. Ebben az esetben fennáll az a lehetőség, hogy nem csak az egyes szolgálónépi kategória élére kinevezett tisztviselő (*comes*) kapott részt a rábízott népek szolgáltatásaiból és — pénzbeli vagy természetbeli — adóiból, hanem az egész udvari szervezet csúcsán álló nádor is, ami valamennyire összefüggésbe hozható Kézai előadásával. A nádorral kapcsolatban tudunk olyan bevételi forrásokról, amely tisztségéhez kötődött. II. András 1222-ben a pannonhalmi apátságnak egy „eurem”-nek nevezett rév harmadrészét, IV. Béla pedig 1237-ben a veszprémi egyháznak Paloznakon olyan népeket adományozott, amelyek egyaránt a nádori méltósághoz tartoztak.⁴¹⁴

A harmadik magyarázatra szoruló tény, a pohárnokmester feltűnő hiánya, hiszen — mint fent láthattuk — a *dignitas*ához tartozó jövedelme, legalábbis részben, az ahhoz kötődő szolgálónépek adóiból állhatott, viszont a Győr környéki *vinitorok*, úgy látszik, nem fizettek neki.

A turóci prépostságnak szóló már említett diplomában szereplő másik adomány további kérdéseket vet fel. Ez ugyanis négy *mansio*, Patak és Olaszi között lakó szőlőműveseire vonatkozik, ezeknél azonban az uralkodó csak a neki járó szolgálat és adó átengedését említi.⁴¹⁵ A sokoróiak

⁴¹⁴ HO I. 7–8. (1222): ... *unacum tertia parte vagi, quod vulgo eurem dicitur, que ad palatinum nostrum pertinebat...*; RegArp 620. sz. (1237): ... *quosdam homines de villa Paloznuc ad comitatum de Zulgageuri et quosdam homines ad palatinum pertinentes... contulisset...* Azon túl, hogy valószínűleg nem a nádor magánbirtokának rovására tett adományt az uralkodó, a szolgagyőri ispánsághoz tartozó népek említése az oklevélben is erősítheti a kérdéses helynek a nádori méltósággal járó — feltehetően különféle birtokokból és szolgálónépekből álló — honor részeként való értelmezést.

⁴¹⁵ CDSlov II. 276–282.: ... *quatuor mansiones vinitorum nostrorum existentes inter villam Potok et villam Oloz... ita quod per omnia idem debitum et servitium ipsi monasterio et fratribus exhibere debeant, quod nobis antea exhibere tenebantur ...*

adózásától való eltérésnél elméletileg szóba jöhet, hogy Sárospatak környéke a 13. század közepén a királyi birtokok egy másik, markánsan megkülönböztethető típusába tartozott, amelyet a szakirodalom erdőispánságoknak vagy erdőuradalmaknak nevez.⁴¹⁶ Az ezekhez tartozó szolgálónépek feltehetően más hierarchiába tagolódtak, felettük így, az udvari szervezetenél kimutatható rendszertől eltérően, nem érvényesült a nádor vagy az egyes kategóriák ispánjainak bíraskodási és adószedési joghatósága. Ugyanakkor el lehetne várni, hogy a pataki uradalmat irányító tisztségviselők kapnak az ott élő királyi népek járadékaiból, de erre a forrásunk nem utal.

Ezeket az ellentmondásokat talán úgy lehet feloldani, hogy a *vinitorok* a nádornak és a pohárnokispánnak való adózása nem általános, hanem regionális, esetleg kizárólag Győr térségére érvényes jelenség volt. Ezt támogatja az a tény, hogy a későbbiekben a szőlőművesekkel összefüggésben előkerülő tisztségviselőkre vonatkozó adatok, amennyiben helyhez köthetők, szintén Sokoró vidékére mutatnak.

1344-ben a bakonybéli apát panaszt tett I. Lajosnál, mert nagyécsi Nagy Pál a király tarjáni birtokaihoz foglalt a monostor ottani földjeiből, ezért az uralkodó határjárást és a föld visszaadását rendelte el. 1351-ben ugyanő, ezúttal a királyi kulcsárok mestereként bukkan fel, ekkor ugyanebben az ügyben pert veszített a nádor előtt.⁴¹⁷ Mint láthattuk, három — a pohárnokispánnak is adózó — tarjáni *vinitor* már szerepelt IV. Béla turóci prépostságnak tett adományában, nyilván a királyi kézen maradt szőlőket akarta — mint ezeket igazgató tisztségviselő — gyarapítani a bakonybéli monostor rovására. Egy évvel később Nagyécset és Tarjánt adományul kapta az uralkodótól, azonban Tarján iktatásának a bakonybéli apát ellentmondott. Ebből az oklevélből kiderül, hogy Pál apja, Péter is már

⁴¹⁶ Az erdőuradalmakra összefoglalóan: ZSOLDOS: Szepes megye 21–23. A pataki erdőuradalomra: KRISTÓ: Vármegyék 413.; SZÜCS: Sárospatak passim, főleg 22–37.; ÁMTF I. 45–47.

⁴¹⁷ F. IX. 2. 115–116.: ... *possessionem ecclesiae suae* [ti. a bakonybéli apátságé] *Taryan vocatam...* *Paulus Magnus magister clavigerorum regalium ad possessionem... regis similiter Taryan vocatam applicasset...*

viselt hasonló tisztséget, ő a királyi asztalnokok és pohárnokok ispánja volt.⁴¹⁸

Egyéb adatok híján az a magyarázat adható, hogy egy fontos bortermelő vidék, ahol a királyi szőlőművesek és az általuk birtokolt földek még jelentős számban megmaradtak, az udvari népek szolgáltatásai, adói révén egy királyi tisztviselő jövedelmeit adta, esetleg (a 13. században) a nádorét is.

2. 5. 3. A jogállásból (*condicio*) következő kötelezettségek (*servitium*)

Az udvari népek egyes csoportjaira alkalmazott változatos terminológia jóvoltából sokféle szolgálatot ismerünk, ezek alapján feladatok szerint differenciált rendszerre következtethetünk. Ugyanakkor a forrásokból a legtöbb kategória szolgálatának mibenléte, az előírt kötelezettségei teljesítésének mikéntje nem derül ki, legtöbbször csak a foglalkozást jelentő elnevezésből lehet következtetni a szolgálónépi szervezet működésére. A szakirodalomban több kísérlet történt a szolgálatok funkciók szerinti elrendezésére.⁴¹⁹ Elsősorban a vizsgált időszakra vonatkozó forrásokban gyakran előforduló típusokból kiindulva és szem előtt tartva az udvari szervezet igazgatásáról korábban kifejtetteket, úgy véljük, hogy két nagyobb csoportba oszthatók az udvari népek szolgálatai.

Az első csoportba azok oszthatók, akik különböző élelmiszerekkel (kenyér, bor, élőállat, hal stb.) látták el az egyes (királyi, királynéi és hercegi) udvarházakat (*curia, curtis*).

A szerencsés forrásadottság és az eddigi kutatások jóvoltából a szőlőművesek (*vinitor, vinidator*) szolgálatának fejlődését, illetve ennek a szolgálatnak a mibenlétét ismerjük a kielégítően. Az ide vonatkozó források értelmezésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ezek zömét kitevő adománylevelekben rögzített kötelezettségekről csak ritkán állapítható meg

⁴¹⁸ PRT VIII. 318–320. (1344); F. IX. 3. 303–304. (1352). Az oklevelet Fejér György az 1363-as évnél közli, a dátum helyesbítése: ENGEL: Archontológia I. 477. Nagyécsi Nagy Pál azonosítása: uo.

⁴¹⁹ GYÖRFFY: Szolgálónépek 290–292.; FONT: Kényszerpályák 257–259.

egyértelműen, hogy azokat a szolgálónépekre korábban is érvényesek voltak-e.

A dömösi prépostság 1138-ban összeírt népei között kétféle *vinitort* lehet megkülönböztetni, az egyiknek fő feladata volt a szőlőművelés, a másiknak pedig csak járulékos, a kenyéradás mellett. Ezek adózása hasonló lehetett mint az 1237-ben a bélakúti kolostornak adományozott *vinitorok* esetében, akik az adományt tevő király rendelkezése szerint a szőlőből lábbal kitaposott mustot adták az apátságnak, a préssel kisajtolt maradék jutott a szőlőműveseknek. A fejlődés következő fázisát a termés megfelelése jelentette, ahogy ezt a győri *vinitor*-várnépek szolgáltatásait szabályozó 1240-ben kibocsátott oklevélből láthatjuk. A harmadik, a 13. század derekán elterjedt és legfejlettebbnek tekinthető forma a meghatározott mennyiségű borjáradék megállapítása volt. Az Esztergom megyei Örsön élő királyi *vinidatorok* az 1249-ben bekövetkezett eladományozásuk előtt évente 50 vödör (*ydria*) bort adtak.⁴²⁰ Hasonlóképpen Epöl 1274. évi donációjánál említi az oklevél, hogy „régiszerint” a budai asztaltartás (*clicium*) számára meghatározott mennyiségű bort szolgáltatnak évente.⁴²¹

Ez az adózási mód terminológiai változást is indikált, és a korábban általános *vinitor* elnevezést felváltotta a *vinidator*. Ezeknek magyar nevét egy 1231. évi oklevél tartotta fenn, ebben II. András az örökös nélkül meghalt Herceg(o) nevű *burhodojának* földjeit és szőlőit adományozta el.⁴²² Az udvarnokok, a szőlőművesek, illetve *vinidatorok*, a pásztorok és a halászok igazgatási szempontból az egyes *curiák*, *curtisok* fölé helyezett udvarnokispánok alá tartoztak.

A másik csoportot azok alkották, akik a király környezetében láttak el speciális feladatokat. Szolgálatukat vagy a kíséretével az országot járó uralkodót — nyilván meghatározott ideig és távolságon belül — kísérve,

⁴²⁰ SZABÓ: Dömösi oklevél 131., 133., 203–205. (1138); W. VII. 28–29. (1237); MonStrig I. 377., 382. (1249). Minderre összefoglalóan I. SOLYMOSI: Szőlő utáni 27–35.

⁴²¹ MonStrig II. 31–32.: ... *cum vinitoribus, ipsi terre ascriptis, qui regibus Hungarie... certam vini quantitatem annuatim ratione servitutis ab antiquo eis composite consueverant ministrare...*

⁴²² W. VI. 497. L. SOLYMOSI: Szőlő utáni 30–31.

vagy a 13. században megszilárduló királyi székhelyeken látták el. Mindkét esetben az egyes közösségek tagjai valamilyen rend szerint váltották egymást a király mellett. Számos adatunk szól az udvarhoz való személyes viszonyukról. IV. Bélának 1269-ben az esztergomi káptalanhoz intézett mandátuma révén tudjuk Örkéről, a király lipői kulcsáráról, hogy azért nem tudott megjelenni a káptalan előtt a király szolgálatában volt éppen (*quia in servitio nostro est*).⁴²³

Ezek voltak azok a népek, amelyek nagy részéről tudjuk, hogy élükön ispán állt, akik többnyire az udvarban, a király mellett tartózkodtak. A kivételt jelentő hálósok és darócok esetében az agarászispán vagy solymászispán kínálkozik mint lehetséges és valószínű felettes.

Az udvartartást kiszolgáló királyi népekkel hozható összefüggésbe az Aranybulla 15. pontja, amely megtiltja a lovászoknak, agarászoknak és solymászoknak, hogy a szerviensek falvaiban megszálljanak.⁴²⁴ Mivel a szállásadás (*descensus*) a királyok, királynék, hercegek vagy tisztviselők eltartását jelentette kíséretükkel együtt,⁴²⁵ tehát itt e szolgálonépi csoportból az éppen szolgálatot teljesítők ispánjuk vezetésével követték a királyi udvar mozgását. Figyelemre méltó azonban az Aranybulla 1231. évi megújításában található többlet. A 4. pont a tilalmat kiterjesztette a királyi szekeresekre is, ennél is fontosabb azonban, hogy az artikulus második felében ezeket a király az *officialisainak* nevezi.⁴²⁶

⁴²³ MonStrig I. 565. Ugyanezen Urka később tárnokként fordul elő, 1279-ben Hete, szintén a király kulcsára *clavigeri* címen akart az uralkodónál egy földet visszaszerezni (RegArp 2940. sz.: ... *terram Tapla... nomine terre clavigerorum nostrorum repetiisset*...). Elképzelhető, hogy a pontosan nem definiálható *claviger* kondíció a zólyomi erdőispánság átszervezésének időszakából való, ezért tér el a „megszokott” Árpád-kori szolgálonépi terminológiától, és talán tartalmilag is más lehetett, mint pl. a bocsároké-pohárnokoké, vagy a boradóké-szőlősöké.

⁴²⁴ DRMH I/1. 35.: *Agazones, caniferi et falconarii non presumant descendere in villis servientum...*

⁴²⁵ SOLYMOSI: Földesúri járadék 55–57.

⁴²⁶ DRMH I/1. 38.: *Super domos servientum vel villas nec nos, nec agazones, nec falconarii, nec caniferi, nec curriferi nostri descendant ipsis invitis; ubicumque autem alibi nos vel dictos officiales nostros descendere contingerit, iustam extimationem solvi faciemus...* (Más kiadások szerint ez a 7. pont.)

Az *officialis* szó jelentésére többféle magyarázat adható. Önmagában nem alkalmas viselői jogállásának meghatározására, amennyiben szolgálónepekről van szó, akkor a többi királyi nép között érvényesülő kiemelt helyzetet fejezi ki. A terminus jelentheti azt is, hogy ezek a király mellett szolgálnak, esetleg azt, hogy a lovászok, solymászok stb. közül ők vannak éppen udvari „szolgálatban”. A hajósokkal, hálósokkal és solymászokkal kapcsolatban néhány alkalommal felbukkanó „szolgáló kondicionárius” (*condicionarius servitor*)⁴²⁷ összetétel szintén azt a királyi udvarral való viszonyt írja körül, amely szorosabb volt mint az élelmiszerekkel adózó udvarnokok, *vinitorok*–*vinidatorok*, halászok, pásztorok kötődése az uralkodó személyéhez.⁴²⁸

Az eredeti szolgálat megváltoztatását láthatjuk azokban az adatokban, amelyek szerint egyes, speciális *servitiummal* jelölt királyi (királynéi, hercegi) népek közé tartozóknak az eredeti *condició*juktól eltérő — és az esetek egy részében jogállásukhoz képest szokatlan — kötelezettségei voltak, amelyek nemcsak az udvari szervezet egészéhez, hanem a király közvetlen vagy tágabb személyes környezetéhez is kapcsolta őket. 1275-ben IV. László Buza fia Márton zalaórt a királyi szerviensek

⁴²⁷ CDSlov II. 40. (1239): ... *possessiones nostras cum suis servitoribus condicionariis, retiferis scilicet et falconariis...*; DF 236795. (1346): ... *condicionarios servitores seu nautas vulgariter kolonthas dictos...* Ide vehető az 1350-ben előforduló „tárnoki szolgáló” (*servitor tauarnicalis aule... regis*) kifejezés is, ami egy évvel később az „udvar szolgálója” (*servitor aule*) formában kerül elő, mind a kettőt azonos személy, Baracskai Jakab fia Miklós viselte. L. ENGEL: Archontológia I. 745.

⁴²⁸ Meg kell említeni, hogy vannak olyan adatok is, amelyek az udvarnokok által ellátott speciális szolgálatokra utalnak. Így 1266-ból a pápai udvarnokispán alá tartozó, uzsaji táladó-udvarnokokról tudunk (F. IV. 3. 313–315.: ... *olim datores scutellarum vduornicalium dicebantur residere...*), akiknek, ahogy erről fentebb már szó esett, a királyi udvartartás étkezéseinek lebonyolításában lehetett szolgálatuk. Mivel ezek minden kétséget kizáróan a pápai udvarnokispán alá tartoztak és nem a tálnok- vagy asztalnokispán alá, ezért feltehető, hogy nem az összes tálnok került az országos, „udvari” ispán jogkörébe. Azt sem lehet kizárni, hogy az egyes udvarházakat felkereső uralkodó — a példánknál maradva — tálnokainak létszámát növelték az udvarnokispánságok tálnokaival. Idáig megfektetlen az Esztergom megyei Sárkányon pohárnokokkal és (szolgagyőri) solymárokkal együtt lakó „szolgaosztó” udvarnokok (CDSlov II. 170–171 [1247]: ... *udvornicorum, qui vulgariter zwlguuztou dicuntur...*) kötelezettsége.

közé emelte, mivel V. István idejében egyfelől *notariusi*, másfelől különféle követségekben látott el feladatokat, később Benedek budai prépost, majd választott esztergomi érsek és királyi alkancellár udvarában szolgált.⁴²⁹ Szintén IV. László Máté nevű tárnoka azért részesült rokonságával együtt ebben a kegyben, mert gyerekkorában V. Istvánnál szerzett érdemeket, majd őalatta a házában a háborús időkben különféle követségekben végezte el megbízásait.⁴³⁰ Hasonló érdemekért tette ugyancsak királyi szerviüssé 1273-ban Erzsébet királyné szentbékállai *vinitorát* hozzátartozóival együtt.⁴³¹ Ilyen adatokat az Anjou-korban is találhatunk. 1322-ben I. Károly Chon fia Miklós mestert, *notariusát* rokonságával együtt a királynéi harcoló jobbágyok sorából kivette és nemesítette őket földjeikkel együtt.⁴³² 1365-ben pedig Visi Sebestyén fia György királyi *sigillator* kért és kapott nemességet I. Lajostól maga és fivére számára, akik a királyi hálókötők közé tartoztak.⁴³³

A fenti példákból megfigyelhető jelenség: az egyes királyi népeknek az eredeti elnevezéstől és szolgáltatásoktól eltérő funkcióban való felbukkanása mindezek mellett összefüggésbe hozható a tatárjárás után az archaikus udvari struktúrákat korszerűsítő átszervezéssel is, ami természetesen nem csak a szolgálatok átalakítását jelentette. A megváltozott viszonyokban feleslegessé vált szolgáltatásokat úgy változtatták meg, hogy az új *servitium* illeszkedjen a megváltozott királyi udvar igényeihez. Itt helyezhetjük el a különféle királyi megbízásokat (oklevél*narratió*kban

⁴²⁹ RegArp 2635. sz.: ... *tam in officio notarie [!], quam in legacionibus et aliis agendis suis [ti. V. Istvánnak] servivisset, demumque nobis adeptis regni moderamen manendo iugiter in curia... Benedicti... Strigoniensis ecclesie electi, aule nostre vicecancellarii et prepositi Budensis... impendisset famulatus...*

⁴³⁰ W. IV. 216–217.: ... *servitia... que ab adolescencie sue temporibus primum... regi Stephano... impendit... in domo nostra iugiter famulando... in legationibus nostris multiplicibus insudando, in omnibus et per omnia per commodo regni nostri invigilando nostram effecisset voluntatem...*

⁴³¹ ALMÁSI: Néhány oklevél 41.: ... *a primaevis sue puericie temporibus iugiter in domo nostra serviendo et nos... impendisset famulatum... videlicet in deferendis legationibus nostris...*

⁴³² DF 230036.

⁴³³ HO III. 181–182.

említett *legatiókat*) teljesítőket. Ezek mibenlétéről közelebbi információval sajnos nem rendelkezünk, de megkockáztatható az, hogy hasonlóak lehettek a királyi emberek szokásos feladataihoz, vagyis birtokba iktatást, határjárást végeztek. A 13. század közepétől nagy gyakorisággal szerepelnek, ahogy azt fenti példánk egyikéből is láthattuk, a tárnokok ebben funkcióban, akik egyébként a más különféle szolgáltatásra beosztott királyi népek adóinak őrzését és kezelését látták el eredetileg.⁴³⁴ Az ilyen birtokigazgatói-irányítói munka persze nem esik nagyon messze a *homo regiusok*étól és talán megkockáztatható az a feltevés is, hogy egyfajta mintát jelentettek az udvarszervezet más népeinek az efféle szolgálatra való átállításához is.

Maga a „tárnokság” fogalma is megváltozott: V. István egyik 1270-ben kelt adománylevele a kedvezményezett, Iwachin fia Pál érdemeit úgy határozza meg, hogy ő gyerekkorától kezdve a(z) (ifjabb) király udvarában, tárnoki feladatkörben (a diploma szövege szerint „tárnoki hivatalban”) és egyéb alkalmakkor teljesített szolgálatokat).⁴³⁵ Sőt az adatok egy része arra utal, hogy a tárnokok efféle funkcióban való gyakori előfordulása következtében a *tavarnicus* szó tisztségnévvé vagy címmé kezdett alakulni, és nemcsak hogy szabad jogállású személyeket jelöltek vele, hanem a 14–15. században főleg a királyi *aula* tagjait is ezzel a címmel ruházták fel, akik legtöbbször királyi emberként vagy *relator*ként működtek közre különféle ügyek lebonyolításánál. Néha pedig tekintélyes nemesi családok kisebb udvari tisztségeket ellátó tagjait is így nevezték meg.⁴³⁶

Mindezekon túlmutat azonban egyes — példáinkból megismert — királyi szolgálónépbeli személyeknek a királyi írásbeliségben való részvétele. A szentbékkállai királynéi szőlősök egyikét, Gergely fia Damjánt *clericus*nak nevezi az oklevél.⁴³⁷ Az utóbbi évek történetírása tisztázta a várszervezetben is előforduló *clericusok* szerepét, azaz itt nem egyházi

⁴³⁴ BORECZKY: Tárnokmester 5–6.

⁴³⁵ W. VIII. 299–300.: ... *a primevis infancie sue temporibus in domo nostra... de nostro mandato in officio tauarnicatus et in aliis diversis serviciis... obsequium exhibuisset...*

⁴³⁶ ENGEL: Archontológia I. 469–510. passim. A *tavarnicus* címmé alakulására: 1350-ben Baracskai Jakab fia Miklós *servitor tauarnicalis aule... regis* (uo. 475.); 1422-ben Patyi János *vicetavarnicus* és *relator* (uo. 503.). Későközépkori adat: DL 12800.

⁴³⁷ ALMÁSI: Néhány oklevél 41.

személyekről van szó elsősorban, hanem olyan írástudókról, akik e szervezet népei közé állva, annak adminisztratív teendőit végezték el.⁴³⁸ Nehezebben magyarázható a zalaőr, királynéi harcos jobbágy és királyi hálókötő kancelláriai szolgálata. Elképzelhető ugyan, hogy ezek *notariusi* tevékenysége nem feltétlenül az oklevelek megírása, hanem egyéb, a kancelláriai ügyek lebonyolítása volt, így Visi György királyi hálókötő I. Lajos pecsételője volt,⁴³⁹ és azt sem lehet tudni, hogy Márton zalaőr *notariusi* feladata alatt (*in officio notarie[!]*)⁴⁴⁰ mit kell érteni. Ugyanakkor Miklós királynéi *exercitualis* jobbágyot I. Károly oklevele *magisternek* és udvari jegyzőjének (*aule nostre notarius*)⁴⁴¹ nevezi, akinek dolga minden kétséget kizáróan elsősorban a tollforgatás volt. Nem zárható ki az sem, hogy a fentebb említett, a várszervezet keretében működő *clericus*okhoz hasonlóan, eredetileg a királyi (királynéi, hercegi) népek közé önként beállt írástudók leszármazottai voltak, akiknek az új jogállásukban is a ritkább, tehát *condiciójuknál* értékesebb munkakörükre, az írástudásukra volt szükség. Mindenesetre az még további vizsgálatot igényel, hogy ebben az esetben milyen módon szerezték meg az ehhez szükséges ismereteket.

Az eredeti, *propriusi* jogállás és a betöltött — kancelláriai, *notariusi* — szerepkör közti ellentmondás feloldását a nemesítés jelentette, ehhez minden bizonnyal a hűségen kívül az alkalmasság bizonyítása volt szükséges, természetesen a megfelelő érdemek és szolgálatok után. A nemessé tétel után, amelyet követően az udvari szolgálat magától értetődően fennmaradhatott és nyilván gyakran fenn is maradt, de immár az új, adekvát társadalmi helyzettel párosulva. Így az 1277-ben nemesített szentbékállai királynéi *vinitorok* leszármazottai 1327-ben mint királynéi kulcsárok (*clavigerek*) újítatják meg privilégiumukat.⁴⁴² Másfelől pedig az uralkodóhoz fűződő szoros személyes viszony tette lehetővé, hogy ilyen kiváltságokat eszközölhessenek ki.⁴⁴³

⁴³⁸ VESZPRÉMY: Klerikus várjobbágy 421–425.; ZSOLDOS: Várjobbágyság 13–15.

⁴³⁹ HO III. 181–182.

⁴⁴⁰ RegArp 2635. sz.

⁴⁴¹ DF 230036.

⁴⁴² ALMÁSI: Néhány oklevél 41.

⁴⁴³ Minderre összefoglalóan I. KIS: Megjegyzések 39–47.

A teljesség kedvéért meg kell itt jegyezni, hogy több olyan kondicionárius csoportot ismerünk a későbbi középkorban is, amely a nemesség megszerzését követően szintén megtartotta eredeti — és a királyi udvartartás által nyilvánvalóan továbbra is igényelt — szolgáltatását. Ide sorolhatók például a Pilis megyei hidegkúti és a Veszprém megyei gajdosbogdányi trombitások, akik (illetve később leszármazottaik) nemesként továbbra is a uralkodók kíséretében, a királyi udvarban, vagy hadjáratokban zenészként tevékenykedtek, sőt bíraskodási kiváltságban is részesültek I. Lajostól 1378-ban: peres ügyeikben (alátámasztva a királyi udvarhoz való szoros tartozásukat) az asztalnokmester lett a kizárólagos bíró.⁴⁴⁴

A Jagelló-kori udvartartásokban is szereplő Somogy megyei szakácsi és vidi szakácsok, a Nógrád megyei orosz vagy oroszfalvi „rutén” ajtónállók eredete hasonlóképpen visszavezethető a kora Árpád-kori szolgálónépi struktúrára, ezek a közösségek a korábbihoz hasonló módon, „turnusszerűen”, felváltva küldtek a királyi udvarba meghatározott számú embert (a szakácsok feltehetően hatot, az ajtónállók pedig kettőt) a speciális, ekkor már több száz éves múltra visszatekintő szolgálatuk elvégzésére.⁴⁴⁵ 1368-ból származó adat szerint Óbudán a Szent Péter-egyház mellett volt a ház, ahol a királyi solymászok laktak.⁴⁴⁶ Arra is akad példa, hogy a közül kiemelt és *nobilisszá* tett személy fia nemcsak eredeti feladatkörében maradt meg, hanem az adott szolgálónépi kategória vezető tisztségviselőjévé vált: I. Lajos által 1360-ban nemesített solymászának (*falconarius noster*) Madari

⁴⁴⁴ DL 69285., reg. ZsO I. 5549. sz.: ... *tubicinarii nostri de Gaydusbogdan... solummodo iudicio et iudicatu magistri dapiferorum nostrorum debeant... gratulari...* ; SOLYMOSI: Hospeskiváltság 27–32. és 82. jegyz.

⁴⁴⁵Az ide vonatkozó szakirodalomból a szakácsokra és az ajtónállókra I. KUBINYI: Királyi udvar 325–327. 1494-ben és 1495-ben évente hat szakács kapott fizetést (uo. 25. jegyz). Az „oroszkok” ősei a 12. vagy a 13. században Halicsról Magyarországra telepített orosz etnikumú testőrök lehettek (I. KRISTÓ: Oroszkok 199–202.; vö. GYÖRFFY: István király 513.). A testőri funkció alakulhatott át a középkor végére ajtónállóivá, amelybe egyéb, a palotában végzendő munka is tartozott. Az ajtónállók kiváltságát II. Ulászló és II. Lajos után még II. Mátyás is megerősítette 1610-ben (ÁMTF IV. 282.).

⁴⁴⁶ DF 200257., reg. VeszprReg 624. sz.: ... *domos... seu edificia... in quibus nostri falconarii residentiam faciebant...*

Péter fia Marcellnek⁴⁴⁷ fiát, Jánost mint komáromi ispánt és a királyi solymászok mesterét (*magistri falconariorum nostrorum*) említi egy 1382-ből származó oklevél,⁴⁴⁸ valószínűleg Marcell is e méltóságot töltötte be.

A felbomlásnak induló archaikus udvari szervezet népeinek útja a kialakuló két nagy társadalmi kategóriába, az esetek döntő többségében a jobbágyságba, illetve kis részben a köznemességbe vezetett. Az utóbbinál minden bizonnyal a katonai érdekek mellett szerepet játszott az a tény, hogy *servitiumuk* mennyire maradt értékes a király számára és hogy kaptak-e vagy sem olyan feladatot, ami fontossá tette az egyes személyeket a királyi udvar és politika számára.

A királyi szolgálónépek közé tartozók nemessé válásához nemcsak az udvari, hanem katonai szolgálattal is lehetett érdemeket szerezni. Az udvari szervezet népei rendszeres szereplői voltak a 13. század második felében a királyi hadjáratoknak. Ez a fegyvernököknél, harcos jobbágyoknál (*exercitualitas, exercituans*) természetesnek vehető. Foglalkozásukból adódóan érthettek a fegyverforgatáshoz az erdőóvók, vadászok és lovászok is. Ugyanezt fel lehet tételezni az egyes kategóriák tisztjeivel (jobbágyaival) kapcsolatban, függetlenül az adott szolgálónép foglalkozásától. Az adatok sora viszont azt mutatja, hogy eredeti szolgálattól függetlenül szükség esetén az udvari népek mindegyik csoportja részt vett a hadviselésben.⁴⁴⁹

Ezekre az esetek túlnyomó részében királyi nemesítő, illetve királyi szerviensek — egy alkalommal *exercitualitas regiussa* — tevő oklevelek *narratióiból* derül fény. A királyi kegyet leggyakrabban kiváltó érdemeket hadjáratokban lehetett szerezni. Az erre vonatkozó diplomák sora a tatárjárás utáni években kezdődik,⁴⁵⁰ és többségük V. István és IV. László királyok uralkodásának időszakára esik, amikor is a szakirodalom

⁴⁴⁷ F. XI. 6. 106.

⁴⁴⁸ DL 6893.

⁴⁴⁹ BOROSY: Udvar- és erdőispánságok 336.; BOROSY: Hadakozó népelemek 14., 16., 23. A lovászok katonai szolgálatára utal a Győr megyei Tápon felbukkanó harcoló lovászok, illetve lovászbjobbágyok kifejezés. L. DL 87116., reg. Anjou VIII. 20. sz. (1340): ... *agazones nostros* [t. I. Károly] *exercituanes*...; DL 87209. (1347): ... *iobagiones nostri agazones exercituales de Thaph*...

⁴⁵⁰ CDSlov II. 212–213.

megállapítása szerint a nemességadományozás általános jelenség.⁴⁵¹ Forrásainkban erdőővők, udvarnokok (illetve udvarnokjobbágyfiú), királyi halász, pohárnok (bocsár), csász (*praeco*)-százados, kápolnavivő-jobbágy, tárnokjobbágy, solymár és királynéi szakács katonai szolgálatát említik.⁴⁵²

Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a várszervezet népeihez hasonlóan, akiknek elsőrendű kötelezettségük volt fegyveresek kiállítása, az udvarszervezet kötelékébe tartozók, másodlagos feladatként bizonyos létszámú kontingenst küldtek a királyi hadseregbe. Tanulságosan mutatja ezt István ifjabb király csoportos nemesítésről szóló oklevele, amelyben 16 vámosi (*Vamosozo*) királynéi és királyi népet, a négy királynéi tárnokjobbágyot, négy királynéi harcos jobbágyot, négy királyi bocsárt, négy királynéi szakácsot tett nemessé, akik hadi érdemeket Roland szlavón bán kunok elleni hadjáratában, illetve az isaszegi ütközetben szereztek.⁴⁵³ A hivatásszerű katonáskodásra utal IV. Béla egyik 1252-ben kelt oklevele is, amelyben három pohárnokát azért emeli a királyi harcoló (-jobbágy)ok közé (*inter exercitiales regios*), mert azok, a király előzetes feltétele szerint, a *narratió*ban részletezett lovagi fegyverzetben vettek részt a Přemysl morva örgróf elleni hadjáratban, amivel minden bizonnyal elsősorban rendszeresen hadakozó elemek rendelkeztek.⁴⁵⁴ Udvarnokok rendszeres hadviselése derül ki IV. Lászlónak a váradi egyház részére kiállított adományleveléből. 1276-ban a Bihar megyei Szöllöst az ott lévő udvarnokokkal együtt engedte át, meghatározva, hogy legfeljebb négy vagy öt olyan *mansio* vegyen részt a püspökkel együtt szüksége esetén a királyi hadjáratokban, amelynek alkalmas fegyverzete van és ért a fegyverforgatáshoz.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ ZSOLDOS: Árpádok 154.

⁴⁵² CDSlov II. 273–274.; RegArp 1153., 3265. sz.; W. III. 275–278.; uo. IV. 276–278.; uo. VIII. 287.; uo. IX. 75. (ez az oklevél hamis, a kritikájára vonatkozó szakirodalomhoz l. RegArp 2551. sz.); HO VI. 249–250; uo. VIII. 151–152.; HOkl 99–100. További adatokat l. BOROSY: Hadakozó népelemek passim.

⁴⁵³ F. IV. 3. 346–347. (1266)

⁴⁵⁴ CDSlov II. 273–274.: ... *armis militaribus induti, scilicet loriceis, capellis de ferro, clipeis, lanceis, arcubus et sagittis, equos pro exercitu habentes*... A jelenségre még l. BOROSY: Hadakozó népelemek 14.

⁴⁵⁵ F. V. 2. 333–334.: ... *villam nostram Szölös cum omnibus vduornicis nostris residentibus in eadem... licitum sit, ut ad quatuor aut quinque mansiones et non plures, si*

Van más példánk is arra, hogy a rendszeresen hadakozó udvarnokok az eladományozás után új földesuruk haderejét gyarapították. 1280-ban Rubin vasi ispán a Vas megyei Vép és Szöllös birtokokat kapta meg az uralkodókat. Három évvel később IV. László a királyi szerviensek közé emelte Rőjtök négy fiát, akik a Vép falubeli udvarnokjobbágyfiúk közé tartoztak. A nemességet nyerők hadi érdemei között az oklevél megnevezi a lázadó kunok elleni hadjáratban való részvételüket, ahol Rubin ispán mellett harcoltak. Ez alapján megállapítható, hogy e jobbágyfiúk a hadakozással (is) foglalkoztak és ilyen minőségükben tartott igényt szolgálatukra Rubin ispán is, akinek eszerint a familiájába tagolódtak.⁴⁵⁶

A források szűkössége miatt nem lehet választ adni arra, hogy milyen rendszer szerint vettek rész az udvari szolgálónépek a hadakozásban. A turóci és liptói népek, valamint egyes hospesközösségek a *mansióik* száma szerint, míg a szepességi és (dél-)erdélyi szászok együttesen állítottak ki meghatározott számú fegyverest.⁴⁵⁷ 1243-ban IV. Béla úgy szabályozta a hadbavonulást a szepességi nemesek számára, hogy összesen nyolc ekealjnyi földet birtokló négy család volt köteles egy páncélos vitézt felszerelni.⁴⁵⁸ Kérdéses, hogy Freisingi Ottó 12. század közepi Magyarországgal kapcsolatos adatát vonatkoztathatjuk-e az királyi szolgálónépek hadakozására. Amennyiben az I. Frigyes gestairója által használt *colonus* kifejezésbe nemcsak a közsabad paraszti népességet, hanem ezeket is beleértjük, akkor minden tizedik vagy nyolcadik udvarnok,

quos ex eisdem vdvornicis nostris viderit ad hoc aptos habentes, videlicet arma et usum armorum et alias industrias in iobagiones [...] qui cum epsicopo Varadiensi prout est et fuerit pro tempore in expeditione regali exercituare debeant... A szöveget Fejér György csonkán közölte, és sajnos az oklevél nem maradt fenn. L. RegArp 2700. sz. Mivel az adománylevél meghatározza, hogy az udvarnokok egy része harangozó legyen, másik része pedig viaszt adjon, lehetséges, hogy az *in iobagiones* kezdetű rész a négy-öt katonáskodó udvarnok*mansió*nak az egyház jobbágysai közé vételére utal.

⁴⁵⁶ UBurg II. 142–143. (1280); uo. 167–168.(1283): *Petrus, Nicolaus, Andreas et Petre filii [!] Rwhthwk de filiis iobagionum uduornicorum nostrorum de villa Weph trahentes originem...*

⁴⁵⁷ BOROSY: Hadakozó népelemek 16–19.

⁴⁵⁸ MonStrig I. 347–348. IV. Béla hadszervezeti reformjára I. SZÜCS: 1267. évi dekrétum 365. és 81. jegyz.

pohárnok, lovász stb. vonult hadba a király hadjárataiba,⁴⁵⁹ mégpedig többnyire — ahogy a fejezet elején már említettük — a megyésispán seregében.⁴⁶⁰ A vámosi királyi és királyi szolgálónépek nemesítő okleveléből az tűnik ki, hogy négy szolgálónépi csoport négy-négy harcost állított ki. Mivel valószínűleg valamennyi hadba vonult kitüntette magát a hadjáratokban, lehetséges, hogy ez volt az előírt kontingens, tehát kategóriánként négy harcos. Ez az eset egyébként is kivételt jelent, mert az ifjabb királyné lovászmesterének vezetése alatt harcoltak.⁴⁶¹

A 13. század derekától figyelhető meg a korábbi szolgálatok megváltoztatása, a pénzjáradék megjelenése. 1240 tavaszán IV. Béla elkezdte a királyi birtokszervezet korszerűsítését. A reform részét képezte az elavult, feleslegessé vált kötelezettségek átalakítása. Ennek során jött létre — valószínűleg csak a tatárjárás utáni években — a várszervezet öt, és az udvari szervezet hat pondust fizető rétege. Az eltérő nagyságú pénzjáradék oka az lehetett, hogy az utóbbiak eredetileg is nagyobb terheket viseltek mint az előbbiek.⁴⁶²

1277-ben a budai asztaltartáshoz (*clicium*) tartozó, budafelhévízi, évente fél fertót fizetőket adományozott el a Margit-szigeti apácáknak.⁴⁶³ Ugyanekkora volt az uzsaji egykori táladó-udvarnokok egy uncias járadéka.⁴⁶⁴ Egyes vélemények szerint ezeknek a készpénzfizető kondicionáriusoknak köznyelvi elnevezése a *fezes* volt, akikkel csak egy

⁴⁵⁹ Gombos: *Catalogus 1767.: Si quando vero exercitum rex ducere voluerit... coloni... qui in vicis morantur, novem decimum, vel etiam septem octavum vel infra, si necesse fuerit, cum subpellectili ad bellum necessaria instruunt, caeteris pro cultura terrae domi relictis.*

⁴⁶⁰ ZSOLDOS: Várjobbágyság 49.

⁴⁶¹ F. IV. 3. 346–347. (1266): ... *in acie... Stephani magistri agazonum curiae consortis nostrae reginae iunioris Hungariae...*

⁴⁶² SOLYMOSI: Földesúri járadék 26–28. A várszervezet öt pondust fizetőire l. KRISTÓ: Öt pondust fizetők 25–35.; illetve ZSOLDOS: Várjobbágyság 29–44.

⁴⁶³ BpO I. 163.: ... *populos censuales de Calidis Aquis, qui nobis singulis annis singulas uncias solvere debuerunt...*; uo. 164–165.: ... *solutores dimidii fertones...*

⁴⁶⁴ F. IV. 3. 313–315.: ... *due mansiones... solventes unciam ad pastus nostros de Papa annuatim...* Fejér György kiadásának emendálására l. SOLYMOSI: Földesúri járadék 27. 30. jegyz. Az összegek azonosságára (1 uncia = ½ fertó = 6 pondus) l. HÓMAN: Pénztörténet 665., 672., 674.

alkalommal, egy 1274-es oklevélben találkozunk, amely azonban a szolgálatuk tartalmára nem utal.⁴⁶⁵

Azt sajnos nem lehet megállapítani, hogy milyen elvek alapján és milyen arányban váltak a szolgálónépek készpénzzel adózókká, de láthatóan még a 14. század első évtizedeiben is számos olyan udvarnok stb. volt, akinek feladata a királyi udvar élelemmel való ellátása.

Az udvari szervezethez tartozó népek terheinek egységesülésére — és ezzel e népeknek a kialakulófélben lévő jobbágyparasztságba való beolvadására — utal I. Lajos 1351-ben hozott törvényének a kilencedre vonatkozó cikkelye, amely szerint a király és a királyné is be fogja hajtatni bármely szabad faluban vagy udvarnoki faluban lévő szántóvető és szőlőt birtokló jobbágyaitól a gabona és bor kilenced részét, ahogy a bárók és a nemesek a saját — hasonlóképpen szántóvető vagy szőlőt birtokló — jobbágyaiktól.⁴⁶⁶

2. 6. Az udvari szervezet birtokainak és népeinek átszervezése

2. 6. 1. Udvarnokok és váruradalmak

Az archaikus udvari szervezet modernizálásának fontos eleme volt az adományozások, esetleg az elnéptelenedés miatt szétesett udvari szervezet maradék birtokainak váruradalmakba való szervezése. IV. Béla tatárjárás utáni politikájának következtében a várak építése nagy lendületet vett. Ugyan a 13. század második felében felépült várak csak egy része volt királyi vár, az uralkodók politikájában — mint a hatalomgyakorlás újfajta eszközei — fontos szerepet kaptak. Az új típusú kővárak fenntartásához elengedhetetlen volt az ehhez kapcsolt uradalom.⁴⁶⁷ Az udvari szervezet

⁴⁶⁵ RegArp 2562. sz.: ... *condicionariorum nostrorum, qui fezes dicuntur...* A fezesek és a fél fertóval (öt pondussal, egy unciával) adozó kondicionáriusok azonosítására I. GYÖRFFY: István király 591.

⁴⁶⁶ DRH 1301–1457. 127–140.: *Preterea ab omnibus iobagionibus nostris aratoribus et vineas habentibus in quibuslibet villis liberis ac etiam udvarnicalibus villis quocunque nomine vocitatis ac reginalibus constitutis... nonam partem omnium frugum suarum et vinorum ipsorum exigi faciemus...*

⁴⁶⁷ FÜGEDI: Vár és társadalom 24–32., 42–45.

fejlődésének egyik irányát mutatja, hogy az Árpád-kor utolsó évszázadában és az Anjou-korban több udvarnokföldet találunk egy-egy királyi vár tartozékai között.

IV. Béla 1257-ben „szétszóródott” és más uradalmakba költözött turóci és liptói népeinek jogait és kötelezettségeit szabályozta, miután őket a Kocs-havasok alatti Széki és Balog nevű földjeire „visszahívta”. A földek közül az első az udvarnokoké volt részben, mindkettőt a kiváltság részeként az uralkodó kivette a vár joghatósága alól.⁴⁶⁸ Az oklevél nem nevezi meg a várat, de minden bizonnyal Liptó vagy Turóc váráról lehet szó. Ezt a feltételezést egy további adat is megerősíti. 1292-ben III. András azzal bízta meg Tamás országbíró és Bagamér honti ispánt, hogy a zólyomi, liptói és turóci vár, valamint az udvarnokok földjeit járják be és állítsák vissza ezeket a fenti váraknak.⁴⁶⁹ Ez félreérthetetlenül arra utal, hogy az udvarnokföldek egy részét váruradalmakba tagolták.

Mind a két példánk összekapcsolódik a zólyomi erdőispánság 13. századi történetével. Eredeti funkciója szerint a királyi udvar vadászatának helyszínéként hasznosított országrész az 1230-as évektől kezdve lett egyre jelentősebb az uralkodók politikájában. II. András több birtokot, olykor jelentős területet csatolt az uradalomhoz, IV. Béla alatt pedig a tatárjárást követő reformjaiban szánt kitüntetett szerepet e térségnek. Az itt megkezdett, illetve megvalósított telepítési–katonai–gazdasági politika egységes rendszert alkotott és nemcsak az erdőuradalom korszerűsítését jelentette, hanem modellként szolgált az ország egészének modernizációja számára is.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ CDSlov II. 397–398.: ... *cum plures homines de populi nostris de Turch et de Lypto exivissent et ad aliorum predia fuissent dispersi, nos ipsos ad terras nostras Zequi videlicet et Bolug, que sunt sub Coroch, similiter etiam ad terram vduornicorum de Zequi exemptos a iurisdictione castris facientes revocari, talem eis libertatem duximus ordinandam...*

⁴⁶⁹ MonStrig II. 332–333.: ... *rex... ad reambulandas terras wdworkicorum et castrorum suorum de Zolum, de Lipto et Turuch ac ad restituendas easdem castris suis predictis... destinasset...*

⁴⁷⁰ MÁLYUSZ: Turóc megye 1–15.; KRISTÓ: Vármegyék 379.; SZÜCS: Utolsó Árpádok 39–45.

Településtörténeti megfontolások és az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék adatai — amelyek szerint a királyi *predium* részét képező Liptó és a honti főesperesség egyházigazgatási szempontból egységet képezett — alapján megállapítható, hogy Zólyomerdő nagyobbik, középső és keleti tömbje eredetileg Hont megyéhez tartozott.⁴⁷¹ Ezt a már idézett forrásaink is alátámasztják. IV. Béla 1257-ben kelt diplomájában szereplő Turóc vagy Liptó vára alól kivett falvak, Balog és Széki (Kovárszeg) e megye területén feküdtek. Ugyanígy az 1292. évi birtokvisszavételi bizottság a Zólyom, Liptó és Turóc várához tartozó udvarnok és egyéb földek felkutatásakor Hont megyei birtokokat vett vizsgálat alá. További idevonható adat IV. László egy 1274. évi oklevele, amelyben a Hont megyei Dopopocsban két udvarnokföldet adományozott klerikusának, László honti főesperesnek. Az adománylevél megtiltotta Zólyom és az udvarnokok ispánjának, hogy e birtokok miatt Lászlót zaklassák,⁴⁷² tehát a két tisztséggel együtt a zólyomi uradalom és a (Hont megyei) udvarnokok igazgatása összekapcsolódott. Nemcsak az egykori erdőuradalmakban emelt új (kő)várakhoz rendelhetek udvarnokföldeket, hanem „régí” típusú várszervetekhez. 1243-ban IV. Béla a honti vár három földjét és az udvarnokainak a Nógrád megyében lévő Esztergály nevű birtokát adományozta el, „a vár hatalma alól teljesen kivéve.”⁴⁷³ A szövegből kiderül, hogy az udvarnokok birtoka a Hontvár alá tartozott.

Az udvari birtokoknak és népeknek váruradalmakba szervezésének egyik célja az egykori erdőuradalmak helyén létesített királyi szálláshelyek ellátása lehetett. Erre utal a szepességi Görgő faluban lévő udvarhely ellátása érdekében IV. Béla és Fülöp esztergomi érsek között 1263-ban létrejött megállapodás. Ebben az uralkodó és Mária királyné kérésére az érsek ideiglenesen megengedte, hogy a tornai kerületben (*in districtu de Torna*) lévő, terményben beszedett tizedeket a király és hitvесе hajtsa be és

⁴⁷¹ KRISTÓ: Vármegyék 376–377.

⁴⁷² MonStrig II. 41.: ... *tam comiti Zolum et comiti vdwornicorum, tam quibuslibet aliis iudicibus... inhibemus, ne ipsum magistrum... occasione predictae terre presumant quomodolibet molestare...*

⁴⁷³ CDSlov II. 92–93.: ... *ac quandam terram vduornicorum nostrorum in comitatu Neugradiensi sitam Vzturgar vocatam, a potestate castris exceptas penitus et exemptas...*

ennek értékét készpénzben fizessék ki neki. Ezt IV. Béla azzal indokolta, hogy a dézsma a Görgő faluban lévő királyi udvar fenntartásához és az uralkodó állandó ott tartózkodásának biztosításához volt szükséges, mivel a *curiától* távol eső területekről nehezen lehetett beszerezni élelmiszereket.⁴⁷⁴

A fent említett folyamat I. Károly korában vált nagyobb jelentőségűvé és már nemcsak a 13. századi királyi erdőuradalmak területén figyelhető meg, hanem az ország egész területén. Ez összekapcsolódott az 1320-as évek közepétől meginduló birtokvisszavételi akciókkal. A visszaszerzett királyi birtokok vagy ismét a még meglévő nagyobb uradalmakhoz kerültek vissza, vagy — amennyiben nem egy tömbben, hanem szórtan elhelyezkedő birtokok és birtokrészek voltak — betagolták őket a királyi várak tartozékai közé.⁴⁷⁵ Mivel az 1320-as évek elejétől I. Lajos haláláig a várak és váruradalmak mintegy fele az uralkodó kezén volt, ez lehetővé tette a *honorokon* alapuló sajátos Anjou-kori kormányzati rendszer kialakítását.⁴⁷⁶

Az Anjou-kori forrásanyagban kimutatható, hogy a királyi várakhoz tartozó javak és az ott tartózkodó népek nem a megyei joghatóság, hanem ispánjaik vagy a várnagyok alá tartoztak.⁴⁷⁷ A várnagy fennhatóságát, valamint a várbirtokba történő betagolódást láthatjuk a 14. század folyamán a várszervezet speciális szolgálattal terhelt elemeinél, az udvari szervezetre jellemző névvel illetett népeknél, vagy a kondicionáriusoknál egyaránt. 1327-ben I. Károly a Pilis megyei Borosjenő királyi faluban élő boradó kondicionáriusait és népeit a védnöksége alá helyezi, kivonva őket az óbudai várnagy joghatósága alól.⁴⁷⁸ Ugyanebben az évben I. Károly az összes, földjeikkel együtt a pozsonyi várhoz tartozó kondicionáriusának

⁴⁷⁴ MonStrig I. 496–497.: ... *propter nostram continuam residentiam et curie nostre conservationem in villa nostra Gurgeu vocata, quia victualia de partibus longiquis inibi graviter defferebantur...*

⁴⁷⁵ HÓMAN: Pénzügyek 47–55. Hóman Bálint csak az egykori várföldeknek az új típusú várbirtokba szervezéséről írt (uo. 52.), ezeket katonai-gazdasági egységként felfogva.

⁴⁷⁶ Erre többek között I. ENGEL: Honor 73–100.

⁴⁷⁷ GÁBOR: Megyei intézmény 30. Ugyanő feltételezte, hogy az „... intézmény Róbert Károly alatt veszi kezdetét s az Anjouk korával el is enyészik.”

⁴⁷⁸ AO II. 333.: ... *a iurisdictione et potestate qourumlibet comitum et iudicum nostrorum et specialiter castellani de Veteri Buda...*

földjeikkel együtt történő felkutatására és visszaszerzésére ad ki mandátumot.⁴⁷⁹ 1342-ben I. Lajos a Káli-medencében élő népeiről, hospeseiről és jobbágyairól mondta, hogy azok Péter fia Tamás liptói ispán csókakői várnagyságának *officiolatus*ához tartoznak.⁴⁸⁰ Az oklevél nem használja az udvari szervezethez tartozást jelentő kifejezéseket, de közismert, hogy a Káli-medence lakói eredetileg királyi és királynéi *vinidatorok* és udvarnokok voltak. 1347-ben Töttös ajtónállómester nemcsak a pilisi ispáni, valamint a visegrádi várnagyi tisztséget viselte, hanem a perjámosi királyi jobbágyok bírója is volt egy személyben.⁴⁸¹ Ebben az esetben azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ez utóbbi a megyésispánsághoz vagy a várnagysághoz, esetleg az ajtónállómesteri méltóságához tartozott-e. 1358-ban Nógrád megyében afelett tartanak tudományvételt, hogy Teszervölgy melyik része a Drégely várához tartozó kondicionáriusi föld.⁴⁸² Egy 1376-ból való adat szerint a csekei és pordányi királyi örök Szarvkő királyi várnak adóznak.⁴⁸³ 1380-ben kelt oklevél pedig arról tudósít, hogy Gw-i Domonkos fia Jánost és fiát, Miklóst akik kikiáltók (*proclamatores*) voltak I. Lajos különleges kegyből Szandavár kondicionárius-szolgálatából (... *de... gratia speciali a condicionalio servitio... castris Zonda...*) felmentette és megneemesítette.⁴⁸⁴ Ebben az esetben tehát az eredetileg valószínűleg a nógrádi várszervezethez tartozó kikiáltókat földjükkel együtt a szintén Nógrád megyei és 1387-ig

⁴⁷⁹ Uo. 319–320: ... *universos condicionarios suos ad castrum suum Poseniense pertinentes simul cum terris eorum...*

⁴⁸⁰ ZalaO I. 406–407.: ... *universis populis, hospitibus et iobagionibus suis in valle Kaal commorantibus, sub officiolatu magistri Thome filii Petri castellani Chokaku et comitis Liptoviensis constitutis et existentibus...*

⁴⁸¹ ZichyO II. 28

⁴⁸² AO. VII. 468–469.: ... *terra conditionariorum domini regis et ad castrum eiusdem Dragol nuncupatam pertinens...*

⁴⁸³ SopronO I. 422.: ... *spiculatoribus nostris [ti. I. Lajos] de Cheky et de Pordan... ad castrum nostrum Zorwkw in amministrazione frugum et vinorum ac aliorum frustris obsequdati...*

⁴⁸⁴ DL 42180.

királyi tulajdonú Szandavárhoz osztották be.⁴⁸⁵ Az átszervezés nem járt együtt a státus megváltoztatásával, az átsorolt kikiáltók továbbra is királyi propriusok maradtak. Az I. Károly és I. Lajos által kiváltságolt, az egykori bakonyi erdőispánság területén lévő három falu, Szentgál, Csepely, Németi, ahol királyi vadászok éltek a cseszneki vár tartozékát alkotta a 14. században.⁴⁸⁶ Természetesen ebben szerepet játszhatott az is, hogy továbbra is szükség volt — már a váruradalmak keretén belül — a speciális szolgáltatásokra.

Az eddig felsorolt adatok sorába kívánkozik Pápa is. Pápát 1389-ben a király felesége beleegyezésével Garai Miklósnak és Jánosnak adta csereként Apácasomlyóval együtt. Az oklevél Pápát udvarnoki falunak vagy birtoknak mondja és felsorolja a tartozékait is: Újfalut, mindkét Borsosgyórt és Görzsönyt, valamint az ott szedett vámot.⁴⁸⁷ Több forrásunk szól a 13. század második felében a pápai udvarnokispánságról, ezért problémát jelent, hogy Pápát várként csak a 15. század közepén említik, tehát itt egy 13. században is létezett szervezetről is szó lehet. Ugyanakkor Zsigmondnak az adományról kiadott első oklevele Apácasomlyót is egyszerűen birtoknak (*possessio*) nevezi, azonban ott vár állt már a 14. század közepén, sőt az iktatási parancs is várról és tartozékairól beszél.⁴⁸⁸ Mindenesetre az apácasomlyóihoz hasonló uradalomról lehetett szó Pápa esetében, akár kővár volt a központja, akár egyéb település.

⁴⁸⁵ A kikiáltókra: GYÖRFFY: István király 204–208.; KRISTÓ: Vármegyék 182–186. A nógrádi várszervezetre: KRISTÓ: Vármegyék 430.

⁴⁸⁶ MAGYAR: Királyi erdőkezelés 107.

⁴⁸⁷ HHStA Erdődy 10036/1 (Lad. 53. fasc. 2. nr. 19.). Zsigmond iktatási parancsában *ville seu possessionis Papa vocate vduarnicalis necnon possessionum seu villarum Wyfalu, Borsosgeur et alterius Borsosgeur ac Gersen nucupatarum ad eandem Papa pertinentium et tributi in eadem Papa exegi consueti in comitatu Wesprimiensi existentium...* Uo. az adományról kiadott első oklevelében *possessionem nostram similiter regalem vdvornicalem Papa vocatam* szerepel.

⁴⁸⁸ Pápa várként való említése először 1444-ben (Csánki III. 210.), (Apáca-)Somlyóé pedig 1352-ben (uo. 210–211.). Zsigmond 1390-ben kelt iktatási parancsát Somlyó váráról és tartozékairól (Torna, Daba, Berzsény) l. HHStA Erdődy 10036/1 (Lad. 53. fasc. 2. nr. 19.).

2. 6. 2. Udvari népek és hospes települések

Az udvari birtokok és népek szervezetének átalakulásához kapcsolható, ha nem is közvetlenül, ezek hospes településsé válása. Van olyan vélemény, amely szerint az Árpád-kor végi városok lakosságát, főleg annak kézművesrétegét nagy részben a 13. századi társadalmi átalakulás következtében felszabaduló királyi és egyházi szolgálónépek alkották.⁴⁸⁹

Ritkán lehettek az udvari szervezetben hospes eredetű elemek is, így III. István korában Csehországból érkezett vendégek, akik Abonyt kapták meg az uralkodótól, és III. István megengedte nekik, hogy jogállásukat maguk válasszák meg. Kérésükre II. Andrástól az udvarnokjobbágyság szabadságát kapták meg.⁴⁹⁰ Ezek a hospesek tehát közszabadságukat elvesztették és beolvadtak az udvari népek vezető rétegébe.⁴⁹¹ Ugyanezt figyelhetjük meg négy turóci vendégnél is, akik jóllehet hospesek voltak, mégis önkéntesen, hol halászként, hol vadászként teljesítettek szolgálatot IV. Bélának, aki kérésükre megerősíti (hospesi) szabadságukat és jogállásukat, azzal, hogy hadjárataiban közülük egy tartozik vele menni.⁴⁹² Néha udvari népből valót emelt az uralkodó kegye a királyi hospesek közé, mint egy Grabes-i lovászbjobbágyot, aki ezt azzal érdemelte ki, hogy többször a pozsonyi várhoz szegődve az ott tartózkodó IV. Béla ellátásában vett részt és a királyt más módon is szolgálta.⁴⁹³ A 13. század végén az

⁴⁸⁹ LEDERER: Iparososztály 527–528., 633., 635.

⁴⁹⁰ CDSlov II. 10. (1236)

⁴⁹¹ BOLLA: Jobbágyság 167.

⁴⁹² HO VIII. 92. (1263): ... *cum ipsi sint hospites et voluntarie quandoque in piscationis, quandoque in venationis officio nobis [...] unus ex ipsis ad expeditionem nostram, dum fieri contigerit, nobiscum debeat proficisci...*

⁴⁹³ CDSlov II. 46–47. (1240): ... *quidam nomine Voch de villa Grabes de iobagionibus agazonum nostrorum oriundus ad castrum nostrum Posoniense pluribus retroactis temporibus se transtulisset causa hospitandi et nobis ipso confinio regni nostri plurima studuerit servitia... exhibere... ipsum a debito condicionis supradicte penitus eximentes tali donavimus libertate, ut... inter hospites regios computabiles habeantur, nec unquam in aliquo occasione pristinae condicionis respondere teneatur...* A hospitor kifejezés egyik jelentése a 'szállásadás' vagy 'megvendégelés' (MKLSz IV. 290.), ez alapján a lovászbjobbágy szolgálatát úgy lehet érteni, hogy a szállásadó várnépek közé állt (önként

1290. évi országgyűlés egyik végzésének szövege szerint a király földesúri népei vagy hospesek, vagy udvarnokok voltak.⁴⁹⁴

Uralkodóink a 13. században nemcsak vendégek, telepesek vagy városi polgárok számára adtak ki kiváltságokat, hanem — kisebb számban— ezektől eltérő, sajátos helyzetű társadalmi csoportoknak is, így a rábaközi (árpási) besenyőknek, liptói és turóci királyi népeknek, őrimagyarósdai királyi öröknek és a győri vár szőlőműveseinek. A királyi hospesek megjelenése összekapcsolódik az archaikus királyi vár- és udvari szervezetnek a tatárjárás előtti években megkezdett korszerűsítésével. Ennek keretében számos, egykori *curtis* központját adó település, illetve egyéb udvarnokfalu hospestelepülésekké alakult át, mégpedig telepítési akció vagy az udvarnokok felszabadítása révén.⁴⁹⁵ A folyamat kétirányú volt: egyrészt a kötött helyzetükből függetlenedő szolgálónépek is beállhattak hospesek mellé, akár a városokba költözve, másrészt a szolgálónépek közé is telepedhettek hospesek, akiknek kiváltságát az előbbieket elnyerhették egy idő után.⁴⁹⁶

Témánk szempontjából kiemelkedő fontosságú a győri várszervezet négy településén élő *vinitorok* privilégiuma.⁴⁹⁷ Bár ez nem az udvari szervezetre vonatkozik, és nem is hospeskiváltság, hanem e népek *condicióit* rendező oklevél, segítségével körvonalazhatjuk az udvari népek korábbi, „archaikus” és az új kedvezőbb helyzete közti különbséget. Néhány fontos részt ki kell emelnünk a korábbi adók és kötelezettségek csökkentésén (a megtermelt bor fele helyett csak 20 köből bolgyáni bort kellett adniuk), a szabadok dénárjai, az ökoradó, a „fekespénz”, a százados járandósága (*debitum centurionis*), az ispán ellátáshoz való hozzájárulás

vagy parancsra). A várnépek szállásadási kötelezettségére (*descensus*) I. ZSOLDOS: Várjobbágyság 36.; SOLYMOSI: Földesúri járadékok 55–57., 61.

⁴⁹⁴ DRMH I/1. 44–45.: ... *iuribus regalibus, videlicet castris, prediis, civitatibus, hospitibus et udvornicis*... Vö. a már szintén tárgyalt 1351. évi törvény kilencedről szóló artikulusát, ahol a király (és a királyné) fennhatósága alatt álló szántóvető és szőlőt birtokló jobbágycsoportjai vagy szabad falvakban, vagy udvarnoki falvakban, vagy pedig a királyné falvaiban élnek.

⁴⁹⁵ BOLLA: Jobbágyság 170.; SOLYMOSI: Adatok Pápa 34–35.;

⁴⁹⁶ LEDERER: Iparososztály 521.

⁴⁹⁷ SOLYMOSI: Földesúri járadék 8.

(*descensus*) és az ajándékok eltörlésén, valamint az ispán és a *curialis comes* ítélkezésének szabályozásán túl. Ilyen pl. a századosi fennhatóságának megszüntetése, helyette falunagyot (*villicus*) választhattak. A privilégium rendezte az örökösödés kérdését is: fiú utód nélkül meghalt szőlőművesnek fivére legyen az örököse, ha nincs fivére, akkor javain fele-fele arányban osztozzanak özvegye és gyermekei az ispánnal, ha nincs gyermeke, akkor is csak kétharmada illesse az ispánt, egyharmada pedig az özvegyre szálljon. Ezek mellé vehetjük a pénzjáradék (a pohárnokok ispánjának egy *pondus*) megjelenését is.⁴⁹⁸

Az öröklés, a pénzjáradék és a falunagy választása már a hospeskiváltságok irányába mutat, még akkor is, ha a járadékok egy részét kellett csak pénzben fizetni, de a pénzjáradék önmagában nem tett hospesszé. Az öröklés szabályozásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a királyi hospeseknek általában volt végrendelkezési joguk.⁴⁹⁹ Ez az egyik típusa a hospesfalvak kialakulásának. A másik utat az jelentette, hogy vendégeket telepíthettek a királyok és királynék azokra az eredetileg udvarnoki egyéb birtokokra, ahol az eredeti szolgálónépek száma megfogyatkozott vagy amelyek lakatlanná és üressé váltak. 1240-ben IV. Béla adott a Bars külvárosában élő német hospeseknek két helyen udvarnokföldeket, a Garam mellett egy, és Szilában két eke nagyságút. 1383-ban ugyancsak Bars királynéi város kapott egy Brogyán mellett lévő udvarnokföldet.⁵⁰⁰ Komáromban nem volt lakatlan föld, ezért miután IV. Béla 1265-ben Valter kamaraispánnak adta a települést, máshová telepítette ott élő udvarnokait, hogy az adományos hospeseket telepíthessen oda, akik a

⁴⁹⁸ HO III. 5–7. (1240). A kiváltságokra I. SZÜCS: Parasztság 48–49.

⁴⁹⁹ SOLYMOSI: Földesúri járadék 29., 117–118.

⁵⁰⁰ CDSlov II. 56–57. (1240): ... *terram unius aratri, que quondam ad vduornicos nostros pertinebat, sed nunc vacua remanserat iuxta Goron fluvium existentem... item in Scyla terram duorum aratrorum vacuam quondam, que similiter ad vduornicos pertinebat...*; DL 58628. (1383): ... *cuiusdam terre unius aratri vduornicalis iuxta fluvium Gron et portum Baragyan adiacentis ad civitatem... regine Bors nuncupatam spectantis...*

budai polgárok jogát nyerték el.⁵⁰¹ Szintén IV. Béla a Sopron város területén elhelyezkedő udvarnokföldet átengedte a soproni polgároknak.⁵⁰²

Győr 1271. évi kiváltságlevelében arra láthatunk példát, hogy nemcsak lakatlan vagy kiürített udvarnokföld kapott szerepet a városfejlődésben, hanem az ott élő népek is. V. István rendelkezése szerint a győri vár öt pondust fizető népeit, szolgagyőri várnépeket, hospeseket és királyi tárnokok *mansióit*, valamint más, bármiféle jogállású közrendű népeket, akik a királyi hospesek közé telepedtek, ezekhez a hospesekhez csatolja úgy, hogy korábbi helyzetükre való tekintet nélkül a várban lakjanak és e hospesek szabadsága szerint szolgáljanak az uralkodóknak.⁵⁰³

Néhány, az udvari szervezethez tartozó, hospesfaluvá vált települést megemlítve: a 13. század derekán Pápa vált ilyen településsé, illetve a pápai lakosság egy része biztosan rendelkezett hospesszabadsággal.⁵⁰⁴ A királyné (nagy)berényi vendégei 1264-ben kaptak hospeskiváltságot.⁵⁰⁵ Az oklevélből kitűnik, hogy a segesdi ispánnak is kellett szolgáltatásokat teljesíteniük, ami arra utal, hogy eredetileg Nagyberény a segesdi ispánság része volt. Ugyanezt lehet Segesdről is elmondani, amely a 14. század első felére már vitathatatlanul városias településsé vált.⁵⁰⁶

A folyamat általánosságát mutatja az 1267. évi dekrétum 2. pontja, amely kimondta, hogy vissza kell adni a váraknak és az udvarnokoknak

⁵⁰¹ BpO I. 82–83.: ... *eosdem udvornicos nostros transferentes alias de eadem... hospitibus ad ipsam villam congregatis et congregari volentibus... libertatem, qua cives nostri Novo Monte Pesthiensi gratulantur...*

⁵⁰² EFHU III/2. 68–71. (1277): [IV. László] *ad hec terram udvornicorum nostrorum in territorio terre... civium Suprvniensium adiacentem, quam olim Bela avus noster... eis contulerant...*

⁵⁰³ Uo. 61–63.: ... *quosdam populos castri Iauriensis quinque ponderum solutionem [sic!] et quosdam populos castri Zoulgagyuer, hospites et mansiones regalum tavernicorum... ac alios etiam populos communes cuiuscunque condicionis, qui inter ipsos hospites residebunt, eisdem hospitibus nostris coniunximus ita, quod de cetero pristine condicionis ipsorum immemores in ipso castro resideant et nobis in libertate eorundem hospitem nostrorum servire teneantur...* Győr városfejlődésére I. SZÜCS: Utolsó Árpádok 266–269., 275.; városprivilegiumára pedig I. FÜGEDI: Győr 109–117.

⁵⁰⁴ KUBINYI: Középkori Pápa 80–81.; SOLYMOSI: Adatok Pápa 34–35.

⁵⁰⁵ W. XI. 532. A kiváltságra I. FÜGEDI: Városprivilegiumok 262.

⁵⁰⁶ MAGYAR: Segesd 43–45.

azokat a vár- és udvarnokföldeket, ahová a két király és a királyné népeket „gyűjtött”, hogy ezek ne legyenek szabad hospesek kiváltságos falvai.⁵⁰⁷ A nemességnek ezt a törekvését az motiválta, hogy a jobb feltételeket biztosító hospes települések tömegesen vonzották a kisbirtokosok prédiámainak ebben az időben még jobbára szolgai jogállású népeit. A dekrétum cikkelye azonban a jelek szerint nem ment át a gyakorlatba, mind IV. Béla, mind utódai politikájában jellemző elem maradt a hospesek falvainak és általában a városok fejlődésének pártolása.⁵⁰⁸

Udvarnokfalu hospesfaluvá alakulását jól mutatja a Somogy megyei Gyugy falu példája. 1347-ben I. Lajos az itt megtelepedni szándékozó szabad jogállású (*libere condicionis*) személyek kiváltságait és kötelezettségét rögzítette. Eszerint négy évig adómentesek, utána évenként hét garast fizetnek és csak három napot kötelesek robotolni, ezen felül vámmenteséget is élveznek. Magát az oklevelet Beke udvarnokispán jelentése alapján bocsátotta ki,⁵⁰⁹ a falu udvarnok mivoltára nemcsak az ő jelenléte utal, hanem az is, hogy — ahogy azt már korábban említettük — néhány évvel korábban, egy határjárás során a birtok egyik harmada kelet felől királyi udvarnokok endrédi földjével volt határos.⁵¹⁰

Ugyanebből az évből ismerjük hospes- és udvarnoktelepülések másfajta összefüggését. Henrik fia Ádám, aki az oklevél kiadásakor sági hospes volt (*nunc hospes de Saag*), miután Ság felgyújtása miatt a sági hospesek közössége (*universitas*) átadta földesuruknak, Ugodi Cseniknek, aki őt halálra akarta ítélni, mégpedig I. Lajosnak az udvarnokok szabadságáról adott oklevele értelmében. Ádám végül a vasvári káptalan előtt két Somló-hegyi szőlő átadásával megegyezett.⁵¹¹ I. Lajosnak az

⁵⁰⁷ DRMH I/1. 42.: ... *omnes terre castri vel udvarnicorum, ad quas populi nostro nomine vel domine regine sunt congregati, castro et udvarnicis restituantur, ne ipse ville gaudere debeant privilegiato nomine hospitum liberorum...*

⁵⁰⁸ SZÜCS: 1267. évi dekrétum 347., 375.

⁵⁰⁹ AO V. 24. Az oklevelet közlő Kovács Nándor megjegyzése alapján.

⁵¹⁰ Uo. III. 445–452. (1338): ... *tertia vero eandem a parte orientis... distingunt et separant possessionem udvarnicorum domini regis de villa Endrid...*

⁵¹¹ HHStA Erdödy 10010 (Lad. 53., fasc. 2., nr. 6.): Ádámot *univesitas hospitum simul et sui provinciales [?] in... villa Saag nunc commorantes ipsum incendiarium et combustorem eiusdem ville Saag manifestum fide eorum mediante coram... conventu de*

udvarnokok szabadságáról kiállított oklevele ez idáig ismeretlen, annyi állapítható meg belőle, hogy bizonyos bűnesetekről rendelkezett. Mindenesetre ez alapján a már nem királyi birtokon élő sági hospesek udvarnokoknak is számítottak, ennek valószínű oka az lehetett, hogy eredetileg a sági udvarnokok⁵¹² kapták meg ezeket a kiváltságokat, amelyek nem állhattak messze a 14. század derekán megszokott hospesprivilegiumoktól, és a Ságra beköltöző vendégek is ezek szerint éltek.

I. Károly uralkodása vége felé gyakran együtt említik az egy településen élő királyi népeket és jobbágyokat, illetve hospeseket. 1342-ben a Káli-medencében élő népeit, jobbágyait és hospeseit értesíti, hogy Meskó veszprémi püspökkel elcserélte az ott lévő birtokait és jogait, Tátika váráért cserébe.⁵¹³ Gyaníthatóan a többi királyi birtoknál, ahol udvari szolgálónépeket nem tudunk kimutatni, ugyancsak a hospesek betelepülését lehet sejteni a fenti kifejezések szinonimaként való használatában. Ez elég jól látszik I. Károly egy 1322. évi, jóllehet hamis okleveléből, amelyben a nádornak, továbbá valamennyi ispánnak, várnagynak meghagyja, hogy miután a németi, szentgáli és csepelyi kondicionárius népeit mindenféle bírói hatalom alól kivonta, ezért ezeknek a falvaknak „hospesei, azaz királyi kondicionáriusai” felett ne ítélkezzenek, ezek ügyeit csak az ő jelenlétében tárgyalják.⁵¹⁴ Ugyanezt a szóhasználatot a Bereg megyei Ardó⁵¹⁵ és a Temes megyei Csütörtökhely esetében is megfigyelhetjük.

Demenk magistro Chenik de Vgud, domino eorum tradidisset... pro quo quidem facto idem... Chenik dominus ipsorum iuxta commissionem libertatis vdwarnicorum... Lodovici... regis... litteratorie per ipsum in iunctam [?] prout in litteris suis plenius vidimus declarari, sententia mortis ipsum dampnare voluisset iuris moderamine mediante...

⁵¹² Sági udvarnokokra I. UBurg II. 21–22. (1272); uo. 80. (1275. k.); uo. 87. (1254–1275)

⁵¹³ ZalaO I. 406–407.: ... *populis, hospitibus et iogabionibus suis* [ti. I. Lajosé] ...

⁵¹⁴ DL 24891., reg. Anjou VI. 560. sz.: ... *universos populos nostros condicionarios de Nemethy, de Zenthgaal et de Chepel a iudicio seu iudicatu quorumlibet iudicum... hospites dictarum villarum nostrarum, videlicet condicionarios nostros*... A hamisítás a bíraskodási kiváltság tényére nézve fontos elsősorban, a terminológiával kapcsolatban legfeljebb a királyi *hospes* és a királyi *condicionarius* kifejezések megfeleltetésének kronológiája miatt lehet érdekes.

Szob esetében sorban láthatjuk a fokozatokat, ahogy egy szolgálónépi csoport eljut a polgárrá válásig. A fejezet elején említettük I. Lajos 1346. évi mandátumát, amelyben a szobi, letkési és helembai *kolonthas*nak nevezett hajós-kondicionáriusait közvetlen joghatóságába vonta. 1355-ben pedig arról adott ki parancslevelet, hogy ezek hajósok (itt sajkás a nevük) régi kiváltságuk alapján Pozsony és Szalánkemén között vámmentességet élveznek. Az utolsó lépcsőt — igaz, Helemba és Letkés nélkül, valamint a hajós-kondicionáriusok említése nélkül — az jelentette, hogy 1371-ben valamennyi Szobon élő királyi jobbágy és nép azt szabadságot nyerte el az uralkodótól, amellyel a budai hospesek és polgárok éltek.⁵¹⁶

⁵¹⁵ DL 70641. (1362): ... *populos seu hospites nostros* [ti. I. Lajosé]...; TemesO I. 85. (1358): ... *hospitibus seu iobagionibus*...

⁵¹⁶ DF 236795.; DL 8805. (1346); MonStrig IV. 127. (1355): ... *cum libertas nautarum nostrorum wlgariter saycias dictorum in villis nostris Helymba, Zoob et Lethkes commorantium ab antiquo id requirat*...; DF 236795. (1371): ... *quod nos de commodiori et ulteriori statu universonum populorum et iobagionum nostrorum de Zoob anxie cogitantes, ut ipsi numero sic etiam fidelitate augeantur*... *iobagiones nostri de Zoob huiusmodi libertate lege, consuetudine et prerogativa potiantur in hac parte perpetuis temporibus, quibus fideles cives et hospites nostri Budenses gaudeat*... Amennyiben az 1267 körül a Margit-szigeti apácáknak adományozott, Esztergom és a Csepel-sziget között hajózó jenői és felhévizi királyi *libertinus*oknak (BpO I. 95.) köze van az 1285-ben az óbudai káptalannal pereskedő pesti és jenő hajósok testületével (BpO I., 217–219.: ... *universitas societatis nautarum de Pest et Yeneu*...), akkor a céhszerű képződmény kialakulására láthatunk példát. LEDERER Iparososztály 642–643. az esztergomi pénzverők testületéhez hasonlítja a budai és pesti hajósokét.

3. AZ UDVARI SZERVEZET ÉS NÉPEI A KIRÁLYOK 13–14. SZÁZADI „BIRTOKPOLITIKÁJÁBAN”

3. 1. Az udvari szervezetet érintő adományok

Az uralkodók számára a politikai eszközt jelentő adományozások terén a 12. század végén új jelenségek figyelhetők meg. A birtokviszonyok a király rovására kezdtek fokozatosan eltolódní, előbb az egyházi, majd a világi birtokok javára. Az udvari szervezet vonatkozásában a 12. század utolsó évtizedei nem jelentenek éles határvonalat, mert az adományok elsősorban ezeket a birtokokat és népeket érintette az államalapítástól kezdve. Minőségi, a hadszervezet és a közigazgatás alakulásában egyaránt fontos változást az hozott, hogy ettől az időszaktól kezdve a donációk kiterjedtek a várszervezet földjeire és népeire.

Az adományozási politikában beállt nagy horderejű változás II. András uralkodásához köthető. II. András atyja, III. Béla gyakorlatát folytatta és egyre gyorsuló ütemben örökölte el a királyi javakat, elsősorban várföldeket és várnépeket. Ezt a politikát „új intézkedéseknek” nevezte és célja a királyi birtokok szétosztása, azaz „általános osztozkodás” volt. A királyi birtokszervezetből természetben befolyó jövedelmeket nyugat-európai, elsősorban francia mintára az őt királyként megillető jövedelmekkel kívánta — sikertelenül — pótolni.

II. András fia, Béla politikája révén egy ezzel ellentétes tendencia bontakozott ki, amely — szintén sikertelenül — próbálta meg a királyi birtokszervezet rekonstrukcióját, és színrelépésével megkezdődött a vizsgált időszakban végig kimutatható birtokvisszavételek sorozata.⁵¹⁷ A 13. század második felében és a 14. század első felében megfigyelhető az is, hogy jóllehet az adományok minden királyi birtoktípust érintették, mégis egyes szolgálónépi kategóriákat, főleg azokat, amelyek *condiciók* szerint megszabott nagyságú élelmiszerral vagy készpénzzel adóztak, igyekeztek az

⁵¹⁷ RÁKOS: Birtokrestauráció 3–9.; KRISTÓ: Új intézkedések 298–299.

uralkodók megtartani. Sokszor arról is gondoskodtak, hogy megfelelő nagyságú földjük maradjon, amely a szolgálatuk alapját adta.⁵¹⁸

Az 1220-as évektől kezdődően megfigyelhető, a királyi birtokok és népek visszaszerzésére irányuló törekvések mögött azonban nemcsak az adományozások keresendők. Mind a tatárjárás eseményei, mind pedig a 13–14. század fordulója körüli néhány évtized zavaros viszonyai lehetővé tették a birtokok jogtalan elfoglalását és előidéztek a királyi népek esetenkénti kényszerű migrációját.

A birtokvisszavételek és az adománylevelekből megállapítható adatok azt mutatják, hogy a királyi politika nemcsak általában törekedett a megmaradt birtokoknak megtartására, hanem szerepet szánt az egyes földeknek és hozzájuk kapcsolódó, archaikus eredetű szolgálatoknak is. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a szolgálonépi rendszer még nem volt teljesen „idejét múlt” intézmény és ez fényt vet a királyi udvar szervezetének 14. század eleji–közepi viszonyaira is.

3. 1. 1. Az adományozást korlátozó jogelvek

1318. június 29-én I. Károly király és István veszprémi püspök birtokcserét hajtottak végre, amely során a főpap szentendrei udvarházát adta annak tartozékaival, valamint néhány kisebb birtokkal az uralkodónak, aki ezek fejében három Nyeveg-völgyi faluban, Szentjakabon, Herenden és Tagyonban élő udvarnokait és kondicionáriusait engedte át neki földjeikkel együtt. Ilyen ügyletekkel középkori forrásainkban gyakran találkozhatunk, nem tekinthető azonban teljesen szokványosnak az oklevél szavatossági formulájában olvasható jogelv, amely kimondja, hogy ezzel I. Károly a [IV.] Béla uralkodása után tett királyi adományokat visszavonja és az erről kiadott okleveleket érvényteleníti a donációt kérők alkalmatlansága miatt. Az eljárást azzal indokolva, hogy „... az olyan kondicionáriusokat, akik feladatuknál fogva az uralkodó számára mindennap élelmiszereket szolgáltattak, az ország szokásai, valamint a királyok, bárók és nemesek

⁵¹⁸ BOLLA: Jobbágység 172.

rendelkezése szerint nem lehet és nem szabad elidegeníteni, valamint feladatukból elmozdítani.”⁵¹⁹

Az oklevél és a benne szereplő, most idézett mondat nem került el a kutatás figyelmét,⁵²⁰ ugyanakkor néhány hasonló — eddig nem hasznosított — adat segítségével megkísérelhető e jogelv keletkezési idejének, valamint alkalmazásának meghatározása.

Az idézett forrásrészlet — a királyi udvart élelemmel ellátó birtokok és népek különleges helyzetére, jogállására vonatkozó kitételének — párhuzamát megtalálhatjuk Nagymartoni Pál országbírónak az 1335. évi birtokvisszavételi akciók során kiadott ítéletlevelének *narratió*jában. Ez a következőképpen fogalmazza meg Nevnai István mester, a királyi udvarnokok ispánja ilyen irányú megbízatásának előzményeit: „... amikor a királyi felség határozata az ország határain belül lévő a kegyes emlékezetű szent királyelődei ideje óta kondicionáriusi jogcímen függő királyi és királynéi jogokat akarta a korábbi szolgálataik számára visszaszerezni, amelyek miatt az ezt megelőző időkben a gazdagon ellátott királyi udvar örvendezett és az elegendő élelmiszerek nagy mennyiségében bővelkedett”.⁵²¹

Van párhuzam az elsőként idézett oklevélben található azon fontos részletre is, amely az udvari szervezethez tartozó földek és jogok eladományozásának korlátaira utal. III. András Miklós ispánnak és fivérének, János mesternek érdemeikre való tekintettel a királyi udvarnokok

⁵¹⁹ DF 200098., reg. VeszprReg 96. sz. és Anjou V. 175. sz.: *Revocando collationes quibuscunque factas a quibuscunque regibus post Belam regem et cassando litteras concessas, propter inoportunitatem petentium, quibuscunque, cum tales condicionarii, qui cottidiana alimenta ex officio sue condicionis deferre et ministrare tenentur regie Maiestati iuxta consuetudinem et statuta regum, baronum et nobilium Regni Hungarie alienari et removeri a suis condicionibus non debeant neque possint...*

⁵²⁰ BOLLA: Jobbágyság 174.; ZSOLDOS: Árpádok 207.

⁵²¹ DL 49285., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: *Cum regie excellentie deliberatio iura sua regalia et reginalia intra terminos regni sui a tempore sanctissimorum regum progenitorum suorum piarum recordationum condicionalio titulo annexa, quorum amministrativis servitiis regie magnitudinis curia temporibus pristinis fertilitatis ubertate sustentata congaudebat et victualium sufficientium largitionibus habundabant, ad pristina servitia intendens revocare...*

Somogy megyei Szenyér és Edde nevű földjeit adta. A keltezetlen és csak Anjou-kori tartalmi átírásban ránk maradt adománylevelével — amely az 1291 körüli évekre datálható — hangsúlyozza, hogy a király „a koronázásakor megesküdt: földeket és más királyi jogokat nem fog elidegeníteni a királyi joghatóság és hatalom alól.”⁵²²

E három forráshely tartalmilag összefügg, bár a királyi udvart közvetlenül ellátó birtokok kiemelt státusa csak I. Károly korában jelentkezik. A témánk szempontjából érdekes adatok összekapcsolhatók néhány további forráshellyel is.

III. András egy oklevele konkrétan utal arra, hogy az 1290. évi óbudai országgyűlés döntése szerint, a királyi udvarnokföldeknek, és különösen azoknak a földeknek, amelyek a királyi uradalmakhoz (*predia*) tartoznak, vissza kell kerülniük az uralkodó joghatóságába.⁵²³ Ez, ha nem is szövegszerűen, de tartalmilag azonosítható az 1290. szeptember 1. körül kibocsátott országgyűlési dekrétumok 4. pontjával, amely szerint a IV. László által jogtalanul eladományozott birtokok közül a királyi joghoz tartozókat, tehát a várakat, uradalmakat (*prediis*), városokat, hospeseket és udvarnokokat mindenképpen visszaadják az uralkodónak, ahogy ezt az országgyűlésen megjelentek együttesen és külön-külön megígérték.⁵²⁴ E törekvés — legalábbis részleges — megvalósulását láthatjuk abban az 1293-ban kelt oklevélben, amely arról tudósít, hogy III. András Zólyomban,

⁵²² RegArp 3852. sz.: ... *licet iuxta formam iuramenti sui tempore coronationis prestitit terras et alia iura sua regalia non debuerit alienare a iurisdictione et potestate regali...* Az oklevél keltezése: uo.

⁵²³ W. V. 1–2.: ... *in congregatione generali supra Veterem Budam celebrata coram venerabilibus patribus archiepiscopis, episcopis et omnibus aliis ecclesiarum prelati, baronibus, comitibus per universos Regni nobiles extiterit in cetera specialius ordinatum, ut universe terre vduornicorum nostrorum et specialiter terre ad predia nostra regalia pertinentia ad iurisdictionem regiam devolvantur...*

⁵²⁴ DRMH I/1. 44–45.: ... *Collationes vero indebite et iniustas tempore... Ladislai regis factas revocabimus... tamen expresso, collationes ab ipso rege... factas usque festum Sancti regis Stephani nunc venturum apud eosdem, quibus sunt collata, faciemus conservari, exceptis iuribus regalibus, videlicet castris, prediis, civitatibus, hospitibus et udvornicis, que nobis omnes et singuli, si qui habent vel tenuerunt, reddere et restituere promiserunt...*

Turócban és Liptóban lévő birtokait (*prediis*) „javítani és helyrehozni akarta” ezért elrendelte, hogy az e birtokokhoz tartozó minden földet, amelyet az elődei eladományoztak, járják be és állítsanak vissza, kivéve, ha birtokosa az uralkodó szolgálatára lehet.⁵²⁵

Országgyűlésen hozott határozat alapján indított birtokvisszavételekre az ezt megelőző időszakban is sor került. 1289-ben és 1290-ben, Erzsébet királyné személyesen folytatott nyomozást Somogy és Tolna megyék területén királynéi földek után, az utóbbi akció célja a királynéi népek köteles szolgálatainak restaurációjára is kiterjedt.⁵²⁶ Az erről szóló oklevelek *narratiós* része hivatkozik a fővényi országgyűlésre (és a királynéi méltóságának helyreállítására), mint a királynéi földek visszavételének előzményére.⁵²⁷ Az 1289. június 23-a vagy 24-e körül megtartott fővényi *generalis congregatio* végzései nem maradtak ránk, csak néhány közvetett adat alapján rekonstruált a szakirodalom néhányat közülük

⁵²⁵ RegArp 3910. sz. (1293): ... *Cum nos more maiestatis nostri imperii ad videnda seu habitanda predia nostra Zoulum scilicet, Turuch et Lyptou accessissemus et in eisdem ea, que rite acta non fuerant in alienationibus terrarum ad ipsa predia nostra pertinentium voluissemus emendare et in melius reformare ibique moram traxissemus in manendo propter premissa reformanda, statuimus, ut omnes terre, que a dictis prediis nostris quocunque modo vel quibuscunque per predecessores nostros collate et donate extitissent, reambularentur et restituerentur ac applicarentur predictis prediis nostris iterato, preter que, quibus nobis videretur et quos merita virtutum fideliter posse et velle famulantium commendarent...* Ugyanehhez az akcióhoz kapcsolódik egy hét nappal később kelt oklevél is, amelyben III. András azért ítéli az erdőörök által perelt földet — a diploma szerint a birtokhoz fűződő jogukat igazolni nem tudó — birtokosaiknak, mert azok korábban neki értékes szolgálatokat tettek (W. X. 109–110.).

⁵²⁶ W. IV. 341–342.: ... *ad comitatum Simighiensem personaliter accedentes, terras reginales indebite et superflue occupatas reambulari et in ius reginale revocari et reduci fecissemus...*; BpO I. 251–252. (1290): ...*ad partes Symigienses et Tolnenses accessissemus, in eisdem partibus diutius peragrantes, revocassemusque et revocari fecissemus universas terras reginales per quoscunque occupatas... populos nostros condicionarios in eorum condicionibus ad servitium nobis debitum aplicari faciendo...*

⁵²⁷ W. IV. 341–342.: ... *cum statu nostro erga... Ladislaum... regem Hungarie... in melius reformato et post congregationem regni Hungarie prehabitam circa Feun...*; BpO I. 251–252. (1290): ... *cum post generalem congregationem totius regni nostri in Fuen anno millesimo ducentesimo octogesimo nono, circa festum Beati Johannis Baptiste celebratam...*

mint például egyes birtokügyeket és az egyháznak adandó jövedelmek kérdését⁵²⁸. Mivel azonban Erzsébet királyné egyik oklevele nemcsak a gyűlésre utal, hanem arra is, hogy somogyi és tolnai birtokvisszaszerző útja a király, a főpapok és a nemesek tanácsára történt,⁵²⁹ ezért fel lehet tételezni egy olyan Fövenynél meghozott döntést, amely a királynéi *dignitashoz* tartozó javak és jogok helyreállítását tűzte ki célul úgy, ahogy az egy évvel később, 1290-ben keletkezett törvény a királyiakkal kapcsolatban tette.

Ezekből a példákban tehát látható, hogy az elsőként idézett oklevél hivatkozása „az ország szokására”, valamint a „királyok, bárók és nemesek rendelkezésére” nem tekinthető megalapozatlannak még akkor sem, ha az általunk felhozott, országgyűlésen hozott határozatokra vonatkozó adatok a királyi birtokszervezet helyreállítását, és nem a királyi adományoktól való védelmét célozták.

Mindezekkel szorosan összefüggő kérdés, hogy III. András vagy más magyar királyok koronázásukkor tett esküje tartalmazta-e a királyi birtokok eladományozásának tilalmát. III. András koronázási esküjének csak az Ottokar von Steier (másképpen Hornecki Ottokár) rímes krónikájában szereplő összefoglalását ismerjük, eszerint az uralkodó (a hatodik pontban) megesküdött arra, hogy „mindig gyarapítja a magyar jogot.”⁵³⁰ I. Károly 1309-ben tett koronázási esküjében viszont többek között azt a — tanulmányunk elején ismertetett oklevelekkel összecsengő — passzust is olvashatjuk, hogy „a reá bízott királyságot és a királyi jogokat nem kisebbíti, sem el nem idegeníti, hanem inkább növeli s az eddig rosszhiszeműen elidegenítetteket a neki adományozott kegy szerint régi jogukba visszaállítja.”⁵³¹ Tehát itt együtt szerepel az adományozás

⁵²⁸ A fővenyi gyűlés keltezésére és körülményeire I. S. KISS: Generális kongregáció 49., 52.

⁵²⁹ BpO I. 251–252. (1290): ... *de consilio... Ladislai... regis Hungarie consortis nostri... prelatorum et nobilium regni nostri...*

⁵³⁰ Ottokars Reimchronik: *Einen Brief man dô las, daran gescriben was, des der Kunic sweren wolde unde ouch hehealten solde ... Daz Sehte, Daz er zaller zît ungrischez reht mërte.* GOMBOS: Catalogus 1868.

⁵³¹ VMO I/2. 306. Fordítása: Károly Róbert 83. A koronázási eskükre I. BARTONIEK Koronázási eskü 5–14. Ugyancsak Bartoniek Emma feltételezi, hogy I. Károly esküjét az írásba foglaló közjegyző, Guillelmus de Sanguinetto átstilizálta.

korlátozása és a jogcím nélkül idegen kézre került királyi jogok visszaszerzése. Nem szabad azonban megfedkezni arról a tényről, hogy az idézett mondatok esetleg az osztrák uralom alá került területek visszaszerzésére vonatkoznak elsősorban, bár beleérthető természetesen az adománnyal vagy törvénytelenül elidegenített koronajavak visszavétele is.

A királyi adományok korlátozásának eredete visszavezethető az 1220-as, 1230-as évekre. III. Honorius 1225-ben *Intellecto* kezdetű dekretálisában azt írta Béla királynak és Ugrin kalocsai érseknek II. András adományozási politikájával kapcsolatban, hogy „minthogy köteles és koronázásakor esküvel is megfogadta, hogy országa jogait és koronája tisztességét sértetlenül megőrzi, bizonyára nem volt megengedett, ha az ilyen elidegenítések vissza nem vonására esküt tett, s ezért azt egyáltalán nem kell megtartani”.⁵³² A kutatás tisztázta, hogy ugyan a pápai dekretálisban foglaltak hitelessége kétséges, minden bizonnyal az Aranybulla 16. cikkelyében megfogalmazottakat — amelyben megígérte az uralkodó, hogy megyéket és méltóságokat nem adományoz el — úgy tekintették a pápai udvarban, mint II. András koronázási esküjének megerősítését. Bizonyíthatóan hatott viszont az örökadományok visszavétele során, IV. Béla több ilyen tárgyú oklevelében is hivatkozott rá.⁵³³ Még fontosabb volt hatása a középkori államelméletre és a koronaeszme, Magyarországon és Nyugat-Európában egyaránt.⁵³⁴ Magyarországon a 13. század végén kimutatható a király személyétől függetlenített korona fogalma és ezzel együtt a „korona jogának” (*ius corone*) fogalma. Ez utóbbiba a királyi hatalom fenntartására szükséges birtokokat és jövedelmeket értették, amelyektől függött a korona méltóságának megléte, éppen ezért a „korona jogához” tartozó királyi javak elidegeníthetetlennek minősültek.⁵³⁵

Noha a koronajavaknak számító birtokokat és jövedelmeket — megnevezésükkel, tételes felsorolásukkal — a középkor vége előtt nem szabályozták, jogi értelemben vett elkülönítésük ismert volt már a 13.

⁵³² CDSlov I. 221–222. Fordítása: BÓNIS: Decretalis Intellecto 24. 1. jegyz.

⁵³³ SWEENEY: Decretal Intellecto 91–96. Az Aranybulla idézett cikkelye: DRMH I/1. 35.

⁵³⁴ BÓNIS: Decretalis Intellecto 25., 29–30.

⁵³⁵ ECKHART: SZENTKORONA-ESZME 51–54.

század végén. Erről IV. Béla egyik 1263-ban kelt oklevele tájékoztat bennünket. Ekkor az uralkodótól Aba nembeli Lőrinc érdemei miatt, valamint kárpótlásul a tőle elvett és Óvári Konrádnak visszaadott birtokokért Locsmánd ispánságot és Lánzsér várát kapta meg, „amelyeket korábban Szák nembeli Barc fia Miklós bírt királyi adományként, de végül mivel utód nélkül halt meg, királyi kézre kerültek vissza és ezért tudvalevően mindig is nem, mint méltóság vagy uradalom tartozott a királyi tulajdonhoz, hanem mint bizonyos [uralkodóra] háramló birtok, a királyi adományozáshoz.”⁵³⁶ Azaz ebben az esetben forrásunk világosan megkülönböztette a királyi tulajdont képező birtokokat azoktól, amelyeket az uralkodónak újra el kellett adományoznia.⁵³⁷

Annak magyarázatát, hogy a *ius regium* e kettősségét forrásaink csak igen ritkán fejezik ki ilyen konkrétan, Locsmánd várispánság birtoklástörténetében kereshetjük. Az oklevélben említett Miklós 1220 körül kaphatta meg, majd miután fiával, Herrandusszal családja kihalt 1240 táján, az IV. Bélához került vissza, aki nem adományozta el újra, hanem — összhangban a birtokrestaurációs törekvéseivel — megkísérelte helyreállítani a várszerkezetet. A tatárjárást követően módosult a királyi birtokpolitikája és az arisztokráciához fűződő viszonya, ennek lett következménye a rekonstruált ispánság újbóli elidegenítése.⁵³⁸ Nem lehetetlen, hogy e birtoktestnek a királyi jog e két kategóriája szempontjából bizonytalan helyzete — mivel a királyra háramlást követően több, mint két

⁵³⁶ UBurg II. 292–295.: *Comitatum de Luchman... et castrum Lanser, que antea Nicolao filio Baroch concessione regia collata fuit, sed eo demum decedente sine liberis ad manus regia sunt redacta et ideo semper, non tanquam dignitas vel dominium ad proprietatem regiam, sed quasi quedam possessio excaderitalis ad donationem regiam pertinere dinoscuntur... Laurentio... tradidimus iure perpetuo possidendam...*

⁵³⁷ GERICS: Nemesi jog 276–279. Ugyanitt kimutatja egyfelől a királyi jog e kettősségét az 1291-ben III. András és Albert osztrák herceg között megkötött békeszerződés szövegében is, másfelől azt is, hogy III. András fentebb idézett koronázási esküje és az 1298. évi törvénynek a királyi jog (amelybe a királyi adományhoz tartozó is értendő) visszaszerzését tárgyaló cikkelye tartalmilag összefügg. Ez utóbbi megállapítás érvényes lehet I. Károly fentebb tárgyalt koronázási esküpontja esetében is.

⁵³⁸ KRISTÓ: Locsmánd 134–136.

évtizedig királyi tulajdon, vagyis koronajószág volt — tette szükségessé a donáció szabályosságának ilyen módon történő hangsúlyozását.

Visszatérve a kiindulóponthoz megállapíthatjuk, hogy a 13. században is megfigyelhető jelenség a királyi kézen lévő birtokok jogi distinkciója, ami a koronajavak — esetünkben királyi birtokok és népek — különleges státusát jelentette. Ebből következett nemcsak az idegen kézre került udvarnokok, királynéi népek visszaszerzését előíró határozatok, törvénycikkelyek meghozatala, hanem ezzel párhuzamosan az a — koronázási esküben, és szintén országgyűléseken hozott döntésekben testet öltő, — elvárás, „szokás”, hogy ezek a közvetlenül az uralkodót illető jogok ne kerüljenek eladományozásra. Ahogy arról már szó esett, a kor felfogása szerint ezek adták a királyi hatalom fenntartásának, a korona tekintélyének anyagi alapját, talán ezért részletezik a felhozott forrásaink, pl. az udvarnokok szerepét, fontosságát a királyi udvar mindennapi élelem-ellátásában.

Természetesen látni kell, hogy jó néhány esetben a királyok adományozási politikája az eddig elmondottaktól eltér, elég csupán a bevezetőben citált oklevélre utalni, amelyben I. Károly éppen olyan királyi népeket és földeket idegenít el, amelyeket nem lehetne. Igaz, itt cseréről van szó, és az adománylevelél megemlíti azt is, hogy a püspök birtokai „az azok szomszédságában lévő visegrádi várának számára hasznos és szükséges és azok jövedelmeit a vár nem könnyen tudja nélkülözni.”⁵³⁹ Mindenesetre a csereként megszerzett földek fontosságával az uralkodó megindokolta — a törvénytől eltérő — eljárását. Bár nem a királyi udvar élelmezésében szerepet játszó szolgálónépekről szól, tanulságosan tükröződik az adományt korlátozó jogelvnek és az uralkodók adományozási politikájának ütközése az epöli királynéi harcos jobbágyok sorsában. 1281-ben Erzsébet királyné három harcos jobbágyának, Chomou fiainak, Mikónak, Istvánnak és Simonnak, megerősíti Epölben bírt *terra hereditariáját*, amelyet jogsérelmükre az ország zavaros helyzetét kihasználva többen adományként

⁵³⁹ DF 200098., reg. VeszprReg 96. sz. és Anjou V. 175.: ... *eo quod castro nostro Wyssegrad vicinanter nobis admodum sunt utiles et necessarie earundem usu dictum castrum nostrum commode carere posse non videbantur...*

felkértek, megígérve, hogy nem adja azt nemeseknek, leszögezve, hogy azt törvényesen nem is tehetné. Három évvel később viszont arról értesülünk, hogy ugyanő két ekényi olyan epöli földet adományozott az esztergomi káptalannak, ahol egykor királynéi harcos jobbágyok tartózkodtak.⁵⁴⁰ Itt nem hagyható figyelmen az az egész középkorban megfigyelhető jelenség, hogy uralkodók a törvénybe foglalt rendelkezések tartalmával ellenkező értelmű döntéseket hoztak.⁵⁴¹

Az eddigiekben ismertetett jogelvet I. Károly egyrészt „rugalmasan” alkalmazta, tehát uralkodása alatt sor került udvari birtokok elidegenítésére, azonban mindössze néhány esetről tudunk, amikor a donáció a rajta élő, *condició*ja szerint élelmiszereket szolgáltató népekre is vonatkozott, igaz ebben jócskán lehetett szerepe annak a ténynek is, hogy ezek a korábbi időszakban erősen megfogyatkoztak. Másrészt viszont az 1320-as évek elejétől (újra) meginduló birtokvisszavételekben — ahol ugyan a koronajavak elidegenítésének általános tilalmát csak ritkán említik — mindenképpen tetten érhető az uralkodó birtokvédelmi törekvése.⁵⁴²

Összefoglalva az eddig elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a koronajavakon belül a 13. század végére, legkésőbb I. Károly uralkodása alatt elkülönült az egykor királyi udvari szervezethez tartozó — és az Árpád-kor végén még királyi kézen lévő — birtokok és népek csoportja, amelynek feladata a királyi udvar élelemmel való ellátása volt.

⁵⁴⁰ MonStrig II. 149–150.: ... *quia terram ipsorum iobagionum nostrorum cuiquam conferre legitime non possumus... reliquimus eisdem... permittentes, quod... terram Epel in ius et proprietatem ipsorum iobagionum nostrorum pertinentem nulli nobilium seu regni nostri incolarum conferemus...* A epöli adományra: uo. 188. (1284). Az adatra Zsoldos Attila hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. Mivel az oklevél nem nevezi meg a kérdéses föld egykori birtokosait, csak valószínűsíteni lehet, hogy Chomou három fiáról van szó.

⁵⁴¹ A középkor erre vonatkozó jogfelfogására l. DRH 1301–1457. 58–59.

⁵⁴² SZÉKELY: Állam megszilárdulása 55–57.

3. 1. 2. Az udvari szervezet birtokainak és népeinek eladományozásánál követett gyakorlat

Az udvari szervezetet érintő donációk változatos képet mutatnak az elidegenítések körülményeiről. Az adománylevelek egy része csak udvarnoki, pohárnoki stb. a földeket nevez meg, a másik részükben pedig az adomány tárgyát nemcsak az ilyen földek képezték, hanem a rajtuk élő népek is, vagy fordítva, a szolgálónépek a földjeikkel együtt kerültek ki a király földesurasága alól. A források egy része utal arra is, hogyha az adomány nem vonatkozott a királyi birtokon élő népekre. IV. Béla a Valter kamaraispánnak adott Komárom faluból máshová telepítette a korábban ott lakó udvarnokait.⁵⁴³

Amennyiben szolgálónépek kerültek eladományozásra, az esetek egy részében az uralkodó előírta, hogy az udvari népek az addigi *condiciók* szerint teljesítsék kötelezettségeiket az új földesúrnak is. Így rendelkezett Erzsébet királyné a Margit-szigeti apácáknak adományozott sümegi és somodari *vinidatorok*, valamint a Pest megyei Nemesen élő hercegi népek,⁵⁴⁴ III. András pedig a bakonybéli monostornak átengedett udvarnokok esetében⁵⁴⁵ 1274-ben IV. László azzal a kikötéssel erősítette meg anyja adományát, hogy csak a földet kapta meg a királynétól, az ott lakó különféle szabadságú és *condiciójú* királynéi szolgálók felett semmi joga nincs.⁵⁴⁶ Az adományt tevő uralkodó — valószínűleg az új földesúr

⁵⁴³ BpO I. 82–83. (1265): ... *eosdem udwornicos nostros transferentes alias de eadem* [ti. Komáromból]...

⁵⁴⁴ Uo. 147. (1275): ... *ita, quod iidem vinidatores in... Symog et Symodor existentes debitum ipsorum annuale solvere et servitium eorum consuetum inpendere sororibus... ea integritate teneantur, qua... regine iuxta ipsorum condicionem aprobatum debeant usque modo...*; uo. 185–186. (1280): ... *illa eadem libertate, qua ad ducatum pertinebant, in filios filiorum servituros...*

⁵⁴⁵ PRT VIII. 302. (1292): ... *in eadem condicione, qua predecessoribus nostris iidem udvornici serviunt...*

⁵⁴⁶ HO VIII. 169–170. és RegArp 2513. sz.. (1274): ... *quod de servis reginalibus, qui ante tempus collationis... super terra eadem residebant, ipse comes Andreas* [ti. az adományt nyerő] *et filii sui nullum sibi ius valeant vindicare, cum terram memoratam et non eius incolae, cuiuscunque libertatis seu condicionis existant, ipsa domina regina... duxerit conferendam...* Egy alkalommal, 1280-ban Erzsébet királyné a Somogy megyei Berény

kivánságainak megfelelően — új szolgálatot is megállapíthatott az elidegenített szolgálónépei számára. 1276-ban IV. László a váradi püspöknek átengedett szőlősi udvarnokok egy részét harangozói, a másik részét viaszadói *oficiumba* helyezte át.⁵⁴⁷ Arra is találhatunk jó néhány példát, hogy az adományozó uralkodó nem rendelkezett a földön élő népeiről, akik elköltözhettek más királyi–királynéi vagy világi, egyházi birtokra.⁵⁴⁸

Az eladományozott udvarnokok megtarthatták tized- és adómentességüket, ahogy ezt Zsigmond király Baráti faluról mondta, hivatkozva a jogszokás Szent István-kori eredetére.⁵⁴⁹ IV. Béla mintegy másfél évszázaddal korábban csak a korábbi tizedfizetési módot írta elő a turóci prépostnak adott Sokoró környéki (így többek között a Barátiban élő) udvarnokokkal kapcsolatban.⁵⁵⁰

Az 1252-ben és 1266-ban a turóci prépostnak adományozott Sokoró környéki, részben a győri várhoz tartozó *vinitorok* kapcsán az eddig elmondottakkal ellentétes intézkedést is láthatunk. Ezek kötelezettségeit és jogait ugyanis 1240-ben rendezte, többek között a fiúörökös nélkül elhunytak ingóságainak kérdését is. Valószínűleg 1266-ban a turóci prépost kérésére IV. Béla úgy változtatta meg az örökösödést, hogy a törvényes utód hiányában csak akkor nem száll a hagyaték a prépostra, ha az özvegy újra megházasodik és az új férj a szőlőművesek közé áll és vállalja azok szolgálatát, de a prépost akkor is egy dolgot magának kiválaszthat az örökségből.⁵⁵¹

nevű pohárnoki birtokának a veszprémi káptalannak történt eladományozásakor az ott lévő szőlők szabadságának megtartását kötötte ki, l. W. IV. 221–222. Az esetet említi: SOLYMOSI: Földesúri járadék 146–149.

⁵⁴⁷ F, V. 3. 333–334.: ... *villam nostram Szőlös cum omnibus vduornicis residentibus in eadem et, [ut] una pars ex eis ad officium pilsatorum et alia ad exsolvendas ceras pro luminaribus dictae ecclesiae...*

⁵⁴⁸ BOLLA: Jobbágyság 170–171.

⁵⁴⁹ DL 8463., reg. ZsO I. 1983. sz. (1392); DL 87620., reg. ZsO I. 2426. sz. (1392)

⁵⁵⁰ F. VII. 5. 345–347. (1266): ... *praedicti condicionarii seu udvarnici circa solutionem decimarum eundem modum tenere debeant, quem hactenus tenuer[u]nt...*

⁵⁵¹ HO VI. 159. A datáláshoz l. RegArp 1484. sz. Az eset háttéréhez pedig l. SZÜCS: Parasztság 48–49.; SOLYMOSI: Földesúri járadék 115–115., 122–123.

Jóval kisebb azoknak az okleveleknek a száma, amelyek az udvarnoki birtoklás tiszteletben tartását mutatják vagy az uralkodók azon törekvéseire utalnak, hogy a szolgálónépek elegendő földdel rendelkezzenek. IV. Béla az egykor lovászai által lakott Csanak nevű földjét azért adta Vigmándi András ispánnak, mert az a tatárjárás idején elnéptelenedett. Később azonban a lovászok egy része ismét megjelent és az uralkodó 1257-ben a birtok harmadrészét nekik visszaadta.⁵⁵² Ehhez hasonlítható IV. Bélának az az eljárása, amikor a Dubuk ispánnak és rokonaiknak csere gyanánt adott Strogar nevű udvarnoki földet 1260-ban elvette egy másik föld fejében, mert visszaadta azt az udvarnokoknak, akik visszatértek oda és ezért számuk megnőtt.⁵⁵³

Ezekhez az esetekhez kapcsolható az a jelenség, hogy a tatárjárás után az uralkodók általában olyan földeket idegenítettek el, amelyeken nem voltak már szolgálónépek. Ezt az oklevelek többnyire az „üres föld” vagy „lakóik által elhagyott föld” fordulatokkal adták vissza,⁵⁵⁴ vagy egyszerűen az ott élő népek egykori tartózkodására utaltak.⁵⁵⁵

Az ilyen föld „üressége” a királyi adomány egyik jogcímévé is vált. 1278-ban IV. László Ipoly ispán és fiai kérésére, nekik a királyi tárnokok Fonó nevű birtokát adta ezen a címen.⁵⁵⁶ Ezzel a gyakorlattal egyrészt korlátozták az adományozást, másrészt védték a megmaradt királyi földeket

⁵⁵² W. VII. 456–457.: ... *tandem cum quidam postmodum de agazonibus, qui primo ipsam terram inhabitabant dispersi per tartaros rediissent...*

⁵⁵³ CDSlov II. 459–460.: ... *postmodum cum wduornici nostri multiplicati seu reducti fuissent ab eisdem... recipiendo restituendam duxissemus wduornicis antedictis...*

⁵⁵⁴ Néhány példa: Uo. 56–57. (1240): ... *terram... que quondam ad vduornicos nostros pertinebant, sed nunc vacua remanserant...*; UBurg II. 84–85. (1275): ... *terram custodum silvarum... vacuum et habitatoribus destitutam...*; DL 72559. (1324), reg. Anjou VIII. 325. sz.: ... *terram... retiferorum regalium... habitatoribus destitutam...*

⁵⁵⁵ Néhány példa: W. VIII. 11–12. (1261): ... *terram... super qua quidam auceps... antea residebat...*; uo. IX. 352–353. (1283): ... *terram... iidem draucarii dinoscuntur possedis...*

⁵⁵⁶ Uo. IV. 95–96.: ... *quandam terram Fonou vocatam tawarnicorum nostrorum nomine terre vacue...*

és népeket.⁵⁵⁷ Talán a jelenség összefüggésbe hozható a koronajavak elidegeníthetlenségének, pontosabban a csak korlátozott elidegeníthetőségének az előbbieken kifejtett elvével.

Az adományozások során a másik gyakran hangoztatott jogcím a királyi adományozási joghoz (*collatio*) való tartozás volt. 1287-ben IV. László adománylevelében királyi lovászok földjeiről, valamint hercegi és más földekről mondja, hogy azok a királyi adományozás alá esnek.⁵⁵⁸ 1318-ban I. Károly erre hivatkozva adta Héder nembeli Dezsőnek a királyi *vinidatorok* által lakott Búcs-Ságot.⁵⁵⁹ Hasonló adományt láthatunk Erzsébet királynénak egy 1327-ben kelt diplomájában is.⁵⁶⁰ Ez azért is érdekes, mert láthattuk, hogy már a 13. század derekán megkülönböztették a király kezén lévő birtokokon belül a királyi tulajdont és a királyra háramlott, eladományozandó javakat. Ez utóbbiak fiú utód nélkül meghalt nemesek birtokait jelentette.⁵⁶¹

A két jogcím egymás mellett párhuzamosan is előfordult királyi népek földjének adományakor. 1280-ban IV. László a Rába hídőrzőinek földjét felkérő Herman nembeli András részére akkor tette meg a donációt, amikor Rubin ispán jelentéséből tudomására jutott, hogy a föld lakatlan volt és az adományozási joghoz tartozott.⁵⁶² Ez a párhuzamosság úgy is jelentkezett, hogy a 13. század közepétől és főleg a 14. század első felében igen gyakran találkozhatunk a törvényes örökös nélkül elhunyt királyi szolgálónép földjének eladományozásával. 1247. körül néhai agarászok

⁵⁵⁷ Ugyanez kimutatható az 1260-es évek végétől várszerkezeti földek eladományozásakor is, l. ZSOLDOS: Várjobbágyság 80–83.

⁵⁵⁸ RegArp 3459. sz.: ... *quasdam terras agazonum nostrorum, ducatus ac alias nostro collationi pertinentes...*

⁵⁵⁹ AO I. 459.: ... *possessionem Buchsag, ubi vinidatores nostri residere dicuntur, eo iure, quo nostre collationi pertinere dinoscuntur...*

⁵⁶⁰ HO I. 154.: ... *terras nostrorum condicionariorum reginalium... medietatem... vile Paznan ad nostram collationem pertinentem...*

⁵⁶¹ Az adományozás jogcímeire a Hármaskönyv és későbbi gyakorlat alapján l. ECKHART: Alkotmánytörténet 348–354.

⁵⁶² UBurg II. 145.: ... *eadem terra vacua esset et habitatoribus destituta et ad nostram pertinentem collationem...*

földjét, 1284-ben néhai udvarnok birtokát adta így oda az uralkodó.⁵⁶³ Ugyanerre az Anjou-korban is találunk példát. 1323-ban György temesvári várnagy a Baranya megye Harkányt kérte az uralkodótól, azt állítva, hogy az utód nélkül elhalt emberé volt. A pécsi káptalan pedig azt jelentette I. Károlynak az ügyről, hogy a birtok régtől fogva a királyi udvarnokoké volt és jog szerint is, ténylegesen is a királyi *collatiót* illeti.⁵⁶⁴ Ugyanebben az évben egy másik kérelmező, Magyar Pál gimesi várnagy a Komárom megyei Mercsejéről mondta, hogy az egy utódot hátra nem hagyó királyi madarászé volt és így az uralkodó eladományozhatja.⁵⁶⁵

Ez olvasható ki I. Lajos egyik 1361-ben kiadott okleveléből is, ahol eladományozta a Somogy megyei Barátit, amely két örökös nélkül elhunyt királyi kondicionáriusé volt, mivel a birtok „ezek örökös nélküli halálával, ahogy az ország régi megszokott törvénye kívánja, teljes joggal a király kezére háramlott és a királyi adományhoz tartozik.”⁵⁶⁶ Ezt úgy is lehetne értelmezni, hogy az uralkodó azzal kerülte meg a problémát, hogy koronajavakat sorolt át a koronára háramló és újból eladományozandó birtokok közé.

Azonban a két jogcím, az örökös nélkül meghalt királyi nép „üressé” vált földje, valamint az uralkodó adományozásához tartozó föld természetesen nem ellentétes egymással, ez okozhatta ezek egymás melletti említését, keveredését, majd összeolvadását is. Az udvarnok- és egyéb földeknek a rajtuk élő népekkel együtt történt előörökítések nagy száma azt

⁵⁶³ CDSlov II. 171. (1247. k.): ... *alteram vero* [ti. birtokot] *caniferorum nostrorum sine legitimo successore decedentium...*; ZalaO I. 93–95. (1248): ... *particula terre cuiusdam odvarnici nostri sine herede decedentis...*

⁵⁶⁴ DL 8286., reg. Anjou VII. 73. sz.: ... *predicta possessio ab antiquo extiterit terra vdwarnicorum vestrorum vestreque collationi pertinens de iure et de facto...*

⁵⁶⁵ DL 72513.: ... *possessionem Merche vocatam... asserens eam fuisse quondam aucupum nostrorum hominum sine herede decedentium et sic nostre collationi pertinere...*

⁵⁶⁶ A birtokot kérő Egyed fia László *asserens eandem* [ti. a birtok] *condam... condicionariorum nostrorum hominum sine heredibus decedentium prefuisse exeoque ex approbata regni nostri consuetudine manibus nostris regiis devolutum fore... possessionem Barad... prefatis Petro et Iacobo* [ti. a két királyi kondicionárius]... *absque heredum solatio decessis, exeo antiqua consuetudinaria lege nostri requirente manibus nostris regiis pleno iure devolutam nostreque collationi... pertinentem...* (HO III. 176–177.).

mutatja, hogy a kétféle királyi birtok közti, az adományozhatóságot érintő — mindössze egy forrásból ismert — jogi megkülönböztetés nem érvényesült a donációk során. Többek között ez okozhatta a *ius regium* egységesülését. Ráadásul az „üres” szolgálónépi birtokok csak kevésbé gyarapították a korona jogát, így ezek elidegenítése nem érinthette hátrányosan a királyi hatalom alapjait. A 14. század második felében fokozatosan eltűnnek a forrásainkból a királyi (királynéi, hercegi) szolgálónépek és szolgálónépi földek, ezért ezek külön kezelése az elidegeníthetőség szempontjából egyre kevésbé volt fontos.

A királyok adományozási politikájában más jelenségek is észrevehetők. Ezek közé tartozik az, hogy a megüresedett földeket más királyi népek is megkaphatták, egy 1247. évi oklevél szerint a Nyitra megyei Gyarak a szolgagyőri várnépeké volt, majd az udvarnokokra szállt.⁵⁶⁷ Különleges esetet jelent az a Somogy megyei Szenyér, Edde és Mikóföldre nevű kondicionárius földekre vonatkozó adomány, amit I. Károly a lelki üdvéért tett Teleni László részére, ugyanis az csak az uralkodó haláláig volt érvényes.⁵⁶⁸

3. 2. Az udvari szervezet földjeinek és népeinek restaurációja a 13–14. században

A 13–14. század magyar történelmével foglalkozó összefoglaló munkák többsége — és a résztanulmányok nagy része is — IV. Béla koránál, tehát az 1220-as évektől a tatárjárás utáni évtizedekig tartó periódus sajátosságaként tárgyalja a királyi birtokállomány helyreállítását célzó nyomozásokat és földvisszavételeket. Jóllehet ezek az akciók ebben az időszakban valóban meghatározták az országos politikát, főleg ami II. András és a — koronás fővel — önállóan kormányzó fia viszályát, valamint a tatár támadás előestéjén a királyi hatalom és az arisztokrácia viszonyát

⁵⁶⁷ CDSlov II. 176.: ... *in quadam terra, que quondam fuerat populorum de Zolgaieur, nunc ad manus vdwornicorum nostrorum devoluta, Gorok nomine...*

⁵⁶⁸ DF 236485. (1346), reg. BORSA: Somogyi konvent 187. sz.: ... *usque ad vite sue* [ti. I. Károly] *tempora... ob remedium sue anime possidere et uti gratiose commisse extitit...*

illeti, a királyi „birtokpolitikának” ezt az elemét ki lehet mutatni IV. Béla kora előtt és után egyaránt.

A királyi birtokok és az ott élő népek nagy száma, illetve ezek az ország nagy területein való igen egyenlőtlen eloszlása már a keresztény királyság megalakulása, illetve magának a birtokszervezet megszilárdulása után minden bizonnyal megkövetelte ezek pontos számbavételét, nyilvántartását. Ennek korai példáját Szent László III. törvényének tartott dekrétumában találhatjuk meg. A 2. fejezet ugyanis úgy rendelkezett, hogy mindazok, akik I. András és I. Béla uralkodása, valamint Sarkas bíró összeírása óta várnépbelieket, ineket és rabszolgákat tartanak vissza, szolgáltatassák át ezeket a népeket a királynak.⁵⁶⁹ Ez arra utal, hogy a király figyelmet fordított a hatalmának részbeni anyagi alapjait jelentő királyi birtokok és népek megőrzésére, esetleg azok időről-időre történő felülvizsgálatára, szükség szerint szerkezeti módosítások, javítások végrehajtására.

A fennmaradt forrásanyagban a királyi népek jogállásával, birtokjogával kapcsolatos pereket és határozatokat két csoportra lehet osztani. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek egyediek vagy első pillantásra egyedinek tűnnek, azaz nem különböznek az egyes bíró(ság) elé kerülő „szokásos” jogesetektől, a másikba pedig azok, amelyek intézményes és általános vizsgálatok és birtokrendezések során keletkeztek. Az utóbbi kategóriába tartozó ügyeket az oklevelek két formulája segítségével lehet további csoportokba elkülöníteni. Az *intitulatio* megnevezi az oklevéladó hivatalai mellett azokat a speciális tisztségeket és címeket is, amelyekkel az uralkodó felruházta a királyi birtokok és népek egészének vagy részének felülvizsgálatával megbízott személyeket. Az oklevélben foglalt jogi cselekmény, ebben az esetben az ítélet vagy döntés körülményeit megvilágító *narratio* pedig megemlítheti a királyi parancs rövid tartalmát, amely alapján az eljárás és az egyes perek megindultak. E két oklevélrészre alapozó vizsgálatnál tekintettel kell lenni azonban arra a tényre, hogy az Árpád-kori kancellária nem törekedett következetes szóhasználatra, ezért számolni kell több olyan akcióval, amelyet az oklevelek esetleg más

⁵⁶⁹ ZÁVODSZKY: Törvények 173–174.

terminológiával írnak le, jóllehet a mögötte lévő tartalom azonos lehet. Ezért az egyes — látszólag különböző — akciók időrendjének figyelembevétele is szükséges az adatok szétválasztásánál.

A szakirodalom jóvoltából az örökadományok visszavétele a legismertebbek, vagyis a királyi adományok visszavonását célzó intézkedések. Fontos szem előtt tartani, hogy örökadományok érvénytelenítésével nemcsak IV. Béla uralkodásának tatárjárás előtti szakaszában lehet találkozni a forrásokban, hanem az 1280–1290-es évek fordulóján is, a királynéi birtokokkal, illetve Szepes, Turóc, Liptó és Zólyom megyékkel kapcsolatban.⁵⁷⁰ Kérdéses, hogy az örökadományok szervezett visszavétele közé sorolható az az 1220-ból való adat, amely szerint II. András az ország előkelőinek tanácsára úgy döntött, hogy az eladományozott udvarnokföldeket visszaállítja.⁵⁷¹ Ez a kérdés azért merülhet fel, mert ebben a diplomában szó sem esik a haszontalan és felesleges adományról vagy a *perpetuitas*ról, amelyek rendszeresen előfordulnak az ilyen akciókról tudósító *narratiók*ban. Ráadásul ez esetben a soproni vár földjeiből két falut adományozott kárpótlásként az uralkodó az érintett birtokosoknak.

IV. Béla birtokpolitikájának másik jól ismert törekvése a várszerkezet eredeti állapotok szerinti helyreállítása volt, ez pedig nem csak a „legálisan”, adománnyal elidegenített, hanem a jogcím nélküli, törvénytelen módon elvett földeknek és népeknek a visszaszerzését is jelentette. Ezek az akciók két nagyobb hullámban valósultak meg: 1236 és 1239, valamint 1249 és 1257 között. Az erről tudósító oklevelek többszörösen felülmúlják az örökadományok visszavételéről szólókat, és ennek megfelelően ezek *intitulációs* és *narrációs* formulái jóval változatosabb képet mutatnak, gyakorlatilag mindegyik oklevél máshogyan fogalmazza meg a szöveget.

A harmadik nagyobb csoportba azok az akciók sorolhatók, amelyek *valamennyi* birtokos, azaz királyi népek, egyháziak és szerviensek birtoklása

⁵⁷⁰ RegArp 3497. sz. (1288); RegArp 3910. sz. (1293); W. IV. 341–342. (1289)

⁵⁷¹ UBurg I. 77.: ... *habitis autem consiliis principum nostrorum dictam terram cum incolis eiusdem, tam a pretaxatis hominibus, quam ab aliis omnibus, quibus terras vduornicorum contulimus, censuimus recipiendas...*

jogcímének felülvizsgálatára terjedt ki. Ezekre először 1236 és 1239 között került sor,⁵⁷² majd a tatárjárás után — több hullámban — azokban az országrészekben, ahol királyi birtokok aránya még számottevő volt, így a Szepességben és a megyévé alakulás útjára lépett királyi erdőuraldom, Zólyom területén. Itt nyilvánvalóan a speciális birtokviszonyok tették szükségessé az összes földre kiterjedő birtokvizsgálatokat.⁵⁷³ Tulajdonképpen külön típust képvisel az 1268. évi birtokrendezés, amelynek célja éppen a királyi és királynéi népek által elfoglalt nemesi földek visszaadása volt jogos birtokosaiknak.

A fenti három kategória⁵⁷⁴ felállításánál nem mellékes körülmény, hogy az örökadományok visszavonásának első, 1228 és 1231 közötti szakasza szinte kizárólag a várföldekre korlátozódott, a második, 1236-tól a tatárjárásig tartó időszak pedig már nemcsak több birtokot és birtokost (így egyháziakat és szervienseket) vett célba, hanem kiterjedtebb volt, ami a vizsgálatba vont, elidegenített királyi birtokok típusát illeti.⁵⁷⁵ Így IV. Béla

⁵⁷² ZalaO I. 9–10.: ... *super terris, vineis et super alia iura ecclesiarum, servientium regis, castrensiuum, populorum regine et aliarum diversarum condicionum ab illustri rege Bela rege constituti...*; W. VII. 22–23.: ... *cum essemus inquisitores veritatis... super terris et aliis iuribus ecclesiarum, servientium regis, castrensiuum, vduarnicorum, populorum regine a... Bela rege constituti...* További oklevelek: W. VII. 23–24. (1236); uo. 24. (1236); ZalaO I. 10. (1236); RegArp 644. sz. (519. o. — Pótlás) (1237)

⁵⁷³ CDSlov II. 230. (1249): ... *cum terras de Scypus generaliter ad iudicium vocassemus et ad perambulandum singulorum terras...*; CDSlov II. 347. (1255): [Aba nembeli Aba mestert] *pro reambulendis terris in Scepus duxeramus...*; W. XII. 86., HO VIII. 157–158. (1273): [Mihály zólyomi és szepesi ispán és Paska mester] *pro expeditione terrarum omnium sub comitatu Zoulum existentium a ... rege destinati...*; CsákyO I/1. 21–22. (1292); HO VI. 410–411. (1294): [Baldvin szepesi ispánnak] *rex terras et possessiones cuiuslibet condicionis hominis in districtu Scepus existentis... mensurare precepisset... A Szepesség és Zólyom sajátos helyére és szerepére IV. Béla politikájában I. SZÜCS: Utolsó Árpádok 39–50.*

⁵⁷⁴ E kategóriák mellett elszigetelt jelenségek is megfigyelhetők mint pl. a besenyők elfoglalt földjeinek visszavétele II. András uralkodásának utolsó éveiben. Ekkor — a tisztségénél fogva — a nádor, Tomaj nembeli Dénes kapta ezt a feladatot, aki Legénytő birtoknak a heiligenkreuzi apátságához kerülését tisztázta a monostor által bemutatott oklevelekkel és a király tájékoztatása alapján. L. UBurg I. 161. (1231 és 1234 között): ... *cum de mandato domini regis omnes terras Byssenorum alienatas revocarem...*

⁵⁷⁵ RÁKOS: Birtokrestauráció 11.

politikájában a felesleges örökadományok visszavonása és a várszerkezet birtokainak restaurációja összefüggött, főleg mivel a második etapban továbbra is zömmel a várföldek voltak érintettek. Mindössze két alkalommal került sor az udvari szervezet földjeinek felülvizsgálatára. 1237-ben a király II. András két adományát erősítette meg: a Sár folyó melletti királyi lovászok földjét a pannonhalmi apátság, a borral adózó királyi személyek (*homines*) által lakott, Somogy megyei Lulla, Egres és Kapol nevű falvakat pedig az esztergomi érsekség birtokában hagyta.⁵⁷⁶

A 13. század birtokvisszavételeknél megfigyelhető típusok a 14. század első felében összeolvadtak, előfordult 1332-ben udvarnokok és földjeik után indított nyomozás,⁵⁷⁷ de általában — összefüggésben a királyi népekre alkalmazott szóhasználat egyszerűsödésével — királyi és királynéi kondicionáriusi birtokok és népek (vagy gyakran jogok) felkutatása és visszaszerzése volt az akciók célja. A terminológia változatosságát mutatja, hogy néha kondicionáriusokkal együtt szerepelnek a feladat megnevezésekor tárnokok, *vinidatorok* és udvarnokok.⁵⁷⁸ Kifejezetten várföldekre irányuló visszavételekre ritkán került sor.⁵⁷⁹

3. 2. 1. Birtokvisszavételek a 13. században

A legkorábbi adatot, amely eladományozott udvarnokföldek visszaállításáról szól, II. András 1220-ban kibocsátott — fentebb már idézett — oklevelében találjuk. A *narratio* szerint az egész országra kiterjedt az akció, valószínűleg a visszavett birtokokért az uralkodó minden esetben más, a várakhoz tartozó földeket adott.⁵⁸⁰ A királyi elhatározás mögött a korábbi évek donációs gyakorlata miatt megrendült udvari szervezet helyreállításának igénye állhat. Bár e birtoktípus rovására II. András

⁵⁷⁶ PRT I. 755.; MonStrig I. 321–322.

⁵⁷⁷ UBurg IV. 142–143.

⁵⁷⁸ ZalaO I. 248. (1327); DL 8005. és DL 43514. (1341)

⁵⁷⁹ AO II. 319–320. (1327). Szintén 1327-ben öröknök korábbi lakóhelyükre való visszatelepítésére kapott megbízást a királytól felsőőri Miklós őrnagy, l. UBurg III. 245.

⁵⁸⁰ Uo. I. 77.: ... *tam a pretaxatis hominibus, quam ab aliis hominibus, quibus terras vduornicorum contulimus...*

uralkodása idején történt adományokból keveset ismerünk ahhoz, hogy ezeket statisztikailag megbízhatóan tudjuk értékelni. Állításunkat alátámasztani látszik ezt az a tény, hogy az 1220 előtti két évtizedben a szolgálonépi szervezet rovására tett elidegenítések közül a legtöbb 1217-ből és 1218-ból ismert, ekkor hét faluban udvarnokok, pohárnokok, szőlőművesek (*vinitor*) és kertészek (*fructifer*) kerültek erre a sorsra, míg korábban (1212-ben, illetve 1214-ben) csak két ilyenről van tudomásunk.⁵⁸¹ Összefügghet ezzel az udvarnokföld-visszavétellel egyrészt az „új intézkedések” 1217-ben kezdődő néhány éves szüneteltetése, másrészt az előkelők egy csoportjának fellépése a birtokrestauráció érdekében,⁵⁸² erre a két évvel később kiadott Aranybulla, ispánságok és egyéb méltóságok örökadományba adását tiltó 16. cikkelye utal.⁵⁸³

1221-ben Barc fia Miklós nádor királyi parancsra az esztergomi udvarnokok panaszát vizsgálta ki, akik jogtalanak tartották, hogy az esztergomi káptalan elfoglalta földjüket, majd, mivel a káptalan Imre király adománylevelét bemutatta, az udvarnokok ellen ítélt. Kérdéses azonban, hogy ez az eset a rendszeres, netán országos kiterjedésű visszavételek közé tartozna, ugyanis jóllehet, a nádori diploma *narratiója* megemlíti a királyi mandátumot, azonban hangsúlyozza azt is, hogy tisztségéhez tartozó feladat a királyi udvarnokok törvénytelenül más kezére került földjének a jogos állapotba való visszaállítása,⁵⁸⁴ ráadásul a pert az udvarnokok kezdeményezték és nem esik szó arról, hogy ez az uralkodó által elrendelt vizsgálathoz kapcsolódott volna.⁵⁸⁵

Mindezek miatt feltételezhető, hogy bár a két eset időben igen közel áll egymáshoz, mégsem tekinthetjük az udvarnokföld-visszaszerzések

⁵⁸¹ HO V. 8–9. (1217); MonStrig I. 218–219. (1218); HO VI. 8–11. (1212); RegArp 290. sz. (1214) 1217-re tehető annak az ismeretlen nevű udvarnokföldnek az eladományozása, amelyet 1220-ban vett vissza II. András, l. UBurg I. 77.

⁵⁸² KRISTÓ: Új intézkedések 286–289.

⁵⁸³ DRMH I/1. 35.

⁵⁸⁴ F. III. 1. 346–347.: ... *licet ad nostrum pertineret officium oduarnicorum regis terram quocunque iniusto modo distractam in statum debitum reformare...*

⁵⁸⁵ Uo.: ... *conquerentur oduornici, quod Strigoniensis ecclesie capitulum quendam terram... contra iustitiam occupasset...*

valódi kezdetének. Az első esetben egy rövid ideig tartó akció egyébként is mindössze egy forrásból ismert konkrét lépéséről van szó, amely talán II. András valódi szándékaival is ellentétes volt. Ez joggal felmerülhet, hiszen az 1228 utáni birtokrestaurációs politikához is csak színleg csatlakozott.⁵⁸⁶ A másik eset pedig egy „szokványos” eljárás, amire korábban is akad példa, és amit a nádor a saját hatáskörén belül intézett el.⁵⁸⁷

IV. Béla önálló uralkodásának kezdetén korábbi birtokpolitikája, annyiban módosult, hogy célja nem csak a királyi föld és jog felülvizsgálata volt. 1236–1237 folyamán Zala és Somogy megyébe küldött bizottságot az uralkodó, hogy „az egyházak, királyi szerviensek, várnépek, udvarnokok és királynéi népek és más különféle jogállású népek földjeiről, szőlőiről és egyéb jogairól megtudják az igazságot.”⁵⁸⁸ Mivel az oklevelek egyöntetűen és viszonylag pontosan meghatározzák a vizsgálandó birtokok típusait, feltűnő, hogy a világi nagybirtok kimaradt a felsorolásból. Ide vehetők azok, a szintén ebből az időszakból való esetek, amelyekben konkrét birtoktípus megnevezése nélkül pusztán „földbírák”-ként (*iudices terrarum*) szerepelnek az oklevelek *intitulatió*iban a vizsgálatot lefolytató személyek. 1236-ban egyrészt a Korosán falubeli barsi várjobbágyok és a garamszentbenedeki apátság, másrészt a lülei királyi szerviensek és a töhöli királyi tárnokok közötti perben hoznak ítéletet.⁵⁸⁹ A perek résztvevői pedig a fenti oklevelek *narratió*iban felsorolt birtokosok: egyházak, várszervezethez tartozó személyek, királyi szerviensek és királyi szolgálónépek. Csak általánosságban beszél földek miatt zajló perekről Gergely győri püspök oklevele, aki 1237-ben, amikor IV. Béla

⁵⁸⁶ KRISTÓ: Új intézkedések 294–295.

⁵⁸⁷ A nádor által elintézett ilyen ügyekre l. NYERS: Nádor 4–5., 7–9., 13.

⁵⁸⁸ ZalaO I. 9–10.: ... *super terris, vineis et super alia iura ecclesiarum, servientium regis castrensium, populorum regine et aliarum diversarum condicionum ab illustri rege Bela rege constituti...*; W. VII. 22–23.: ... *cum essemus inquisitores veritatis... super terris et aliis iuribus ecclesiarum, servientium regis, castrensium, vduarnicorum, populorum regine a... Bela rege constituti...* További oklevelek: uo. VII. 23–24. (1236); uo. VII. 24. (1236); ZalaO I. 10. (1236); RegArp 644. sz. (519. o. — Pótlás) (1237)

⁵⁸⁹ CDSlov II. 15., 16. Ez utóbbi oklevél keltezetlen, Richard Marsina az 1236-os évre datálta.

felhatalmazására tudakozódott földekről, a borozdi udvarnokok és Lőrinc fia Sándor közötti ügyben hozott döntést.⁵⁹⁰

Újabb típussal az 1250-es évek derekától kezdve lehet találkozni a forrásokban, amikor egyes akciók kifejezett célja az udvarnokföldek visszavétele volt, amelynek lebonyolítására az uralkodó egy világi vagy egyházi méltóságot nevezett ki, akik erre a feladatra külön tisztséget, titulust kaptak. 1254–1255 folyamán a király asztalnokmestere, „Balog” (*Synister*) Miklós mint az udvarnokok földjeinek bírója működött.⁵⁹¹ Feladatának leírását legrészletesebben egy 1254-ben kiadott oklevele adja meg, eszerint őt a király az egész ország területén lévő udvarnokok számbavételére és földjeik vizsgálatára rendelte.⁵⁹² E diploma segítségével megtudhatjuk útvonalának állomásait is: Somogy megyében kezdte a nyomozást, ezt követően Zala megyébe ment, ahol először a pannonhalmi apátság hegymagasi lovászai és a keszői udvarnokok földjeinek határait ellenőrizte, majd a zalai udvarnokok és lövők által a veszprémi püspöktől követelt földről döntött a főpap javára. Ezután Veszprém megyébe érkezett, itt egyrészt a pápai udvarnokoknak a bakonybéli apát ellen támasztott igényét utasította el, másrészt a pannonhalmi apát Szentkereszt nevű falvának és fényi udvarnokok határjeleit vette szemügyre.⁵⁹³ Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy Miklós asztalnokmester e három oklevele közül csak egy tartalmaz napi dátumot (1255. január 2.),⁵⁹⁴ és az 1255. évi másik oklevél adatai is beilleszthetőek az 1254-es diploma Somogy→Zala→Veszprém

⁵⁹⁰ UBurg I. 174., 231–232.: ... *auctoritate... Bele regis... in episcopatu nostro super causis terrarum cognosceremus...*

⁵⁹¹ PRT VIII. 292–293. (1255): ... *iudex super iudicandis terris udvornicorum ex speciali mandato Bele... regis Ungarorum constitutus...*; HO V. 26–28. (1255): ... *iudex super vindicandis [sic!] terris vduornicorum per regem Ungarie constitutus...*

⁵⁹² PRT II. 292–293.: ... *cum ad recensendos udvornicos suos per universum regnum Wngarie constitutos super terram eorundem examinandam a... rege... constitui fuisset...*

⁵⁹³ PRT VIII. 291–292.; uo. 292–293.; HO V. 26–28. Az elsőként idézett oklevélből derül ki az itinerárium: ... *in ipso negotio exequendo ad provinciam Simigiensem venissemus... universis negotiis provincie Simigiensis peractis venientes ad provinciam Zala... hic etiam completis provincie huius negotiis veniendo ad parrochiam Wesprimiensem...*

⁵⁹⁴ HO V. 26–28.

itineráriumába, feltételezhető, hogy Miklós 1254 őszen–telén tevékenykedett. Egy keltezetlen tartalmi átírásban fennmaradt oklevélből még egy elintézett ügyről tudunk: Vas megyének Veszprém megyével határos részén lévő, a sági udvarnokispánsághoz tartozó borozdi udvarnokok és a Ják nembeliek közti vitatott föld kérdésében döntött.⁵⁹⁵

1272 elején Sixtus esztergomi olvasókanonok mint V. István által az egész ország területére kinevezett, az udvarnokföldek után nyomozó bíró kapott megbízást.⁵⁹⁶ Erről a tevékenységéről hat — ezek közül négy, napi dátummal ellátott — oklevél maradt fenn, ezek alapján részben rekonstruálható Sixtus körútja is. Januárban és februárban Veszprém megyében a berényi és becsei, valamint a kertai udvarnokok által vitatott földek ügyében nyomozott, illetve Zala megyében tevékenykedett, amely során Tótiban a hercegi népek és nemesek birtokait határoltatta el, illetve elutasította a zalai udvarnokispán panaszát, amely szerint a veszprémi káptalan jogtalanul idegenített el nyolc udvarnok*mansiót* Vászolyban. Júniusban már Vas megyében járt, ahol a — Miklós asztalnokmesterrel kapcsolatban már említett — sági udvarnokispánság borosdi udvarnokaival szemben ő is Ják nembeli Sándor és Csépán javára döntött. E két időpont, tehát február és június között járhatott Somogy megyében, amikor megállapodást eszközölt ki a tardi udvarnokok és a pannonhalmi apátság között. Mivel ez utóbbi helyszín egyértelműen nem illeszthető össze a Veszprém→Zala→Somogy→Vas megyéket érintő itineráriummal, ráadásul Somogy megyei működése csak egy 1273. évi oklevél keltezetlen tartalmi kivonatából ismert, természetesen elképzelhető, hogy két különböző akcióról van szó.⁵⁹⁷ Szücs Jenő feltételezése szerint elképzelhető, hogy

⁵⁹⁵ UBurg II. 21–22. (Sixtus esztergomi olvasókanonok, udvarnokföldeket vizsgáló királyi bíró 1272. június 12-én kelt oklevelében.)

⁵⁹⁶ ... *iudex super terris uduornicorum a... Stephano... rege Hungarie per totum regnum suum pro ipso constitutus...*

⁵⁹⁷ Kerta (Veszprém megye): W. VIII. 402. (1272. január 21.); Berény és Becse (Veszprém megye): uo. 401. (1272. február 17. — Wenzelnél január 21-i kelettel); Tóti (Zala megye): F. VII. 4. 146–147.; uo. VII. 5. 375–377. (1272. február 2.); Vászoly (Veszprém megye): RegArp 2208. sz. (1272); Ság (Vas vármegye): UBurg II. 21–22. (1272); Tard (Somogy megye): PRT II. 341–342. (1273). L. Kis: Sixtus 23.

Sixtus kíséretének Kézai Simon is tagja volt, és az itt szerzett tapasztalatait gesztájának az udvarnokokról szóló második függelékének megírásakor hasznosította.⁵⁹⁸

IV. Béla uralkodásának vége felé sajátos, az udvari szervezetet is érintő birtokrendezésre került sor. 1268-ban ugyanis párhuzamosan két ilyen akciót is megkülönböztethetünk. Az egyik megfelel, mind a korábbiaknál, mind a későbbieknél egyaránt megfigyelhető célkitűzéseknek. Ezt Pál veszprémi püspök vezette és a királyi *condicionalisok*, valamint várnépek illetéktelenül elvett földjeinek restitúciójára irányult.⁵⁹⁹ Működéséről Somogy megyéből van adatunk, ahol várnépek és Izsép fia János közötti, Megyer földről folyó pert utalt a király elé.

A másik akciónál viszont éppen ellenkezőleg, a várnépek, királyi udvarnokok, királynéi népek és egyéb jogállásúak által elfoglalt nemesi jogok és birtokok visszaállítása volt a cél.⁶⁰⁰ Mint fentebb láthattuk, mintegy három évtizeddel korábban a nemesek (pontosabban a királyi szerviensek) és a királyi–királynéi népek birtokainak, birtokjogainak felülvizsgálása együtt történt, ez a fajta különválasztás egyedülálló jelenség. Ennek a birtokrendező tevékenységnek emlékei Veszprém, Somogy, illetve Zala megyében maradtak fenn.⁶⁰¹ IV. Béla korában Mária királyné is igen aktívan kivette a részét a királynéi birtokszervezet helyreállításában. Ennek során az erőszaktól sem riadt vissza. Gyaláni nemesek állítása szerint a bősői királynéi csőszök az ő felhatalmazásából foglalták el hatalmaskodva öröklött földjüket.⁶⁰² Bábonyi Tódortól pedig a Somogy megyei Bábonyban

⁵⁹⁸ SZÜCS: Kézai 855.

⁵⁹⁹ HO III. 14–17.: [IV. Béla] *Paulum... ad restituendas universas terras condicionalium et castrensiuum nostrorum per quoscunque occupatas... duximus transmittendum...*

⁶⁰⁰ W. III. 184–185.; HO VIII. 115–116.: *Bela rex Hungarie ad revocandas terras ac alia iura nobilium per udvornicos et castrenses, populos... regine ac alios cuiuslibet condiciones homines occupata...*

⁶⁰¹ Veszprém megye: F. VII. 5. 347., 348.; Somogy megye: W. III. 184–185., 186–187., 188–189., 190–192.; uo. VIII. 206.; HO VIII. 114., 115–116.; Zala megye: W. VIII. 208–209. L. SZÜCS: Az 1267. évi dekrétum 377.

⁶⁰² HO VI. 281–282. (1282): ... *olim populi preconum reginalium de villa Busu... tempore... Marie regine... auctoritate eiusdem, ut dicebant* [ti. a gyaláni nemesek], *potentialiter tenuissent...*

lévő szintén öröklött földjének felét vette el jogtalanul és oda *vinidatorait* telepítette.⁶⁰³

IV. László uralkodásának idejéből három ízben került sor királyi és királynéi szolgálónépek utáni kutatásra. Először 1279 tavaszán és kora nyarán történtek ilyen vizsgálatok. Csák nembeli Máté nádor embere Sopron megyében királyi kondicionáriusok (*condicionarii*) és várnépek földjeit járta be, egy királyi ember és a győri káptalan egyik emberének jelenlétében.⁶⁰⁴ Napi kelet nélküli oklevelek tudósítanak a Menzeu ispán fia Pál ispán és Barcs nádori ember által vezetett Veszprém és Somogy megyét érintő akcióról. Az egyik diplomát július 25-e előtt a nádor megerősítette, ezért feltehető, hogy e veszprémi és somogyi vizsgálatok szintén az év első felében történtek mint Máté nádoré.⁶⁰⁵

A második hullámra 1282–1283 folyamán került sor. 1282-ben Erzsébet királyné oklevele említi egy Tolna megyei birtokper kapcsán a királynéi birtokok akkor történő „általános bejárását” (*nunc... in generali reambulatione terrarum reginalium...*),⁶⁰⁶ majd 1283-ben László soproni ispán a királyi kondicionáriusok és várnépek elfoglalt földjeit állította

⁶⁰³ W. XII. 206–207.: *Maria... regina... terram ipsius magistri Alexandri Babun vocatam existente... olim potentialiter contra iustitiam auferendo, super eadem vinidatores suos locasset...*; uo. 299–300. (1280): *... medietatem terre sue Babun hereditarie ad tria aratra, quam... Maria regina... potentialiter abstulerat a Teodoro... et conditionalibus reginalibus, vini videlicet datoribus ad usum eorundem fecerat assignari...*

⁶⁰⁴ UBurg II. 129–130.: *... cum de mandato... regis terre universorum condicionariorum suorum in comitatu Supruniensi, per hominem... regis et nostrum coram testimonio capituli Iauriensi reambulerentur et restituerentur indebite occupate...*; uo. 130–131.: *... cum ex mandato regio et percepto universe terre castrensium et aliorum condicionariorum suorum per hominem... regis et nostrum reambulerentur et restituerentur eisdem castrensibus et condicionariis...* A két oklevél egyaránt május 28-án kelt.

⁶⁰⁵ W. IV. 213–214.: *... ad reambulandas terras vduornicorum... regis et eisdem restituendas a rege... et M[attheo] palatino deputati et transmissi...*; RegArp 3027. sz.: *... ad universas terras wduarnicorum in comitatu Wesprimiensi existentium restituendas deputatos...*

⁶⁰⁶ HO VI. 281–282.

vissza.⁶⁰⁷ Harmadszorra, 1289-ben és 1290-ben Erzsébet királyné személyesen folytatott nyomozást Somogy és Tolna megyék területén nemcsak királynéi földek után.⁶⁰⁸ E nyomozás célja a királynéi népek köteles szolgálatainak restitúciójára is kiterjedt.⁶⁰⁹ Az utolsó Árpád-házi uralkodó korából is találunk hasonló adatokat. 1292-ben III. András Mihály mestert, kancelláriájának jegyzőjét küldte ki zólyomi, liptói és turóci vár alá rendelt udvarnok földek kivizsgálására, aki Tamás országbíróval és Bogomér honti ispánnal közösen döntött a zólyomi várhoz tartozó, Hont megyében lévő birtokról.⁶¹⁰

A 13. század utolsó évtizedében a birtokvizsgálatokról szóló oklevelek tájékoztatnak az akciók politikai háttéréről. Egy esetben, az 1268-ban lezajlott birtokrendezés közvetlen előzménye az 1267. évi dekrétum volt, amelynek két pontja is foglalkozott az udvarnokföldek kérdésével. A 2. cikkely előírta, hogy állítsák vissza a váraknak és az udvarnokoknak azokat a földeket, amelyekre a király és a királyné hospeseket telepített, mégpedig azért, hogy az ilyen települések ne legyenek kiváltságos jogállásúak.⁶¹¹ Ezzel a dekrétumot kiharcoló nemesség célja az volt, hogy

⁶⁰⁷ UBurg II. 164–165., 165–166.: ... *de mandato... regis et percepto in comitatu Supruniensi terras universarum conditionerum regalium et castrensium a quibuslibet indebite occupatas... dictis conditioneris possidere restituendas...*

⁶⁰⁸ W. IV. 341–342. (1289): ... *ad comitatum Simighiensem personaliter accedentes, terras reginales indebite et superflue occupatas reambulari et in ius reginale revocari et reduci fecissemus...*; BpO I. 251–252. (1290): ... *ad partes Symigienses et Tolnenses accessissemus, in eisdem partibus diutius peragrantes, revocassemusque et revocari fecissemus universas terras reginales per quoscunque occupatas...*

⁶⁰⁹ BpO I. 251–252.: ... *populos nostros conditionerios in eorum conditioneribus ad servitium nobis debitum aplicari faciendo...*

⁶¹⁰ MonStrig II. 332–333.: ... *ad reambulandas terras wdvornicorum et castrorum suorum de Zolum, de Lipto et de Turuch ac ad restituendas easdem terras castris suis predictis magistrum Michalem, aule sue notarium ad hoc specialiter destinasset...*

⁶¹¹ DRMH I/1. 42.: ... *omnes terre castri vel udvornicorum, ad quas populi nostro nomine vel domine regine sunt congregati, castro et udvornicis restituantur, ne ipse ville gaudere debeant privilegiato nomine hospitem liberorum...* Az oklevélben csak IV. Béláról és Béla szlavóniai hercegről van szó, a dekrétum bevezetésében szereplő Istvánt nem említi. Ennek az lehet az oka, hogy IV. Béla és István megegyezése értelmében ez utóbbi Zala megyében nem volt illetékes.

megakadályozzák a kisbirtokok prédiúmain múvelő szolgálknak az ilyen szabad falvakba történő költözését.⁶¹² A ránk maradt okleveles anyagban azonban nem találunk olyan esetet, amikor az 1267 utáni években (vagy később) királyi hospesektől elvett földeket királyi népeknek adtak volna vissza.

A dekrétum 5. cikkelye úgy rendelkezik, hogy a királyi–királynéi hospesek, udvarnokok és várnépek által jogtalanul elfoglalt nemesi birtokokat állítsák vissza.⁶¹³ Ellentétben az előző pontban foglaltakkal, ez megvalósult. A Zala megyében működő birtokrendező bizottság hivatkozik is Béla király és fia rendeletére, amely szerint az ország különböző részeiben a bárki által elfoglalva tartott nemesi és királyi szerviensi földeket visszaadják az eredeti birtokosaiknak.⁶¹⁴

A másik, szintén 1268. évi, Pál veszprémi püspök által irányított birtokrendezésnél IV. Béla hangsúlyozta, hogy a bárók és a megyésispánok elmondásából értesült a várnépek és királyi szolgálónépek népek földjeinek illetéktelen elvételéről, hozzátéve: e földek révén, *condicióik* alapján látják el az uralkodónak járó szolgálatukat és a kérdés kezelésére a főpapot is a bárók egyetértésével (*de voluntate et consensu baronum nostrorum*) bízta meg.⁶¹⁵ Abból a tényből kiindulva, hogy a diplomában két ízben is hivatkozik a király a bárókra, mint az akció támogatóira, sőt kezdeményezőire, arra lehet következtetni, hogy ez válasz lehetett a királyi szerviensek egy évvel korábban elfogadott, egyoldalú, kizárólag saját

⁶¹² SZÜCS: 1267. évi dekrétum 347.

⁶¹³ DRMH I/1 42.: ... *terre nobilium, quas populi liberarum villarum nostrorum vel domine regine seu udvornici seu castrenses quacunq; occasione occupaverunt et detinent, restituantur ipsis nobilibus...*

⁶¹⁴ W. VIII. 208–209. (1268): ... *decreverint, ut terre seu possessiones quelibet nobilium, servientium videlicet suorum, per totius regni sui districtum, apud quoscunq; vel cuiuscunq; condicionis homines invenirentur occupate, pristinis possessoribus, quos iure hereditatis tangerent, redderentur et restituerentur...*

⁶¹⁵ HO III. 14–17.: ... *ex relatione baronum et parrochialium comitum nostrorum fuisset nobis recitatum, quod terre condicionalium nostrorum et castrorum per quorundam indebitam occupationem essent alienate a iurisdictione eorundem, quibus mediantibus iuxta condicionem ipsorum servitium eorum consuetum nobis inpendere possent...*

érdekeiket szem előtt tartó követelésére végrehajtott 1268. évi nemesi birtokrendezésre.

A többi birtokvisszavétel esetében is valószínűsíthető az összefüggés az 1267. évi dekrétum és az 1268. évi vizsgálatok között. Az előbbieken már esett szó a királynéi földek visszavételének előzményeként tekinthető 1289. június 23-a, 24-e körül⁶¹⁶ megtartott fővényi országgyűlésről,⁶¹⁷ valamint az 1290. évi óbudai országgyűlésen hozott határozatról, amely alapján a király udvarnoki és egyéb földjeit elkezdték visszaállítani az uralkodó birtokába.⁶¹⁸

Megkockáztatható az a felvetés, hogy az 1279. évi birtokvisszaszerző-akciók is valamilyen formában összefüggésbe hozhatók egy hasonló, az országnagyok és a nemesség konszenzusán alapuló döntéssel, amelyet a — többek között IV. Lászlót nagykorúsító — 1277. május 23. és 30. között összehívott tétényi országgyűlésen alkottak. Egy 1277. május 30-án kelt oklevél ugyanis megemlíti a gyulafehérvári székesegyházat elpusztító Alard fia Gyan kiközösítése kapcsán, hogy a király, az országbárok, a nemesek és a kunok a béke helyreállítása érdekében határozatot hoztak a királyi és egyházi javak elfoglalói ellen.⁶¹⁹

A 13. század második felében lezajlott, a királyi udvarszervezethez tartozó, jogtalanul elidegenített vagy elfoglalt birtokok és népek visszaszerzésére indított akciók politikai háttérében több közös vonás is felfedezhető. Ilyen eseményekre általában akkor került sor, amikor a királyi politika valamilyen fordulóponthoz érkezett. Természetesen nem mindegyik esetben igazolható minden kétséget kizáróan a szoros összefüggés, leginkább — ahogy a fentiekből kitűnik — a vizsgált korszak végén mutathatók ki ezek, mindenesetre bizonyos azonosságok kínálhatnak párhuzamokat.

⁶¹⁶ A keltezésre I. S. KISS: Generális Kongregáció 52.

⁶¹⁷ W. IV. 341–342. (1289); BpO I. 252–252. (1290)

⁶¹⁸ W. V. 1–2. (1290)

⁶¹⁹ ZW I. 130–132.: ... *extitit pro bono et utilitate communi et iuramento firmatum, ut regalia et ecclesiarum iura ac nobilium nullus audeat occupare...* A rákosi gyűléshez I. S. KISS: Generális kongregáció 30–31.; SZÜCS: Utolsó Árpádok 291–296.

Az 1236–1237-os akciókhoz IV. Béla önálló királyságának kezdete (1235. október 14.) társítható mint új politikai irányt indukáló esemény. 1254-ben az ország tatárjárást követő stabilizálódását, az óvatos reformok sikeres befejeződését követte egy átfogó jellegű, a jogviszonyok rendezését is magába foglaló birtokpolitika. Ezt talán olyan részgyűlések vezethették be, mint amilyet Vácott Hont, Nógrád és Gömör megyék számára tartott 1254 őszén IV. Béla,⁶²⁰ ahol a cél az elfoglalt földek és a jogtalanságok orvoslása volt.⁶²¹ A szakirodalom a váci gyűlést egy országos birtokrendező tevékenység részének tekinti,⁶²² ezért — szigorúan csak hipotézisként — több, a vácihoz hasonló részgyűlést is összehívhatott az uralkodó 1254-ben vagy 1254 körül.

Az 1272 januárjában udvarnokföldek bírójaként feltűnő Sixtus esztergomi olvasókanonok megbízatása egyrészt ahhoz az eseményhez kapcsolható, hogy 1270 májusában V. István önálló uralkodásának kezdetén a királyi jogok helyreállítására bírakat küldött ki, egyes országrészekbe pedig személyesen ment mint pl. Vas megyébe, ahol *congregatio* tartását rendelte el a megye nemes várjobbágyainak, várnépeinek és egyéb lakosai számára.⁶²³ Másrészt időrendileg szorosabban kapcsolható Sixtus működéséhez az uralkodó által 1271 májusában vagy novemberében, a Dunától keletre lakó nemesek részére tartott hevesi és hajóhalmi

⁶²⁰ A váci gyűlés időpontjához l. S. KISS: Generális kongregáció 13–14. és 51. Az itt szereplő dátum (október 18.) egybevág azzal, ami Miklós asztalnokmester tevékenységének időhatáraitól megállapítható.

⁶²¹ MonStrig I. 422–424. (1255): ... *de consilio regni nostri proclamari fecissemus et cum in ipsa proclamatione tam de possessionibus occupatis, quam de iniuriis illatis satisfacere voluissemus...*

⁶²² S. KISS: Generális kongregáció 15.; RÁKOS: Birtokrestauráció 22; SZÜCS: Utolsó Árpádok 62–63. Szűcs Jenő szerint a váci gyűlés 1254 tavaszán volt. Ugyanő a zalai várföldek ügyében nyomozó Hahót nembeli Csák 1257. évi oklevelében tartalmilag is ismertetett királyi *mandatumot* a váci határozat „végrehajtási utasításá”-nak tekinti.

⁶²³ UBurg I. 383. (1270): ... *post adeptum totius regni Hungarie... gubernaculum peragratis quibusdam partibus regni nostri ad alias vero propter iurium regalium reformationem iudicibus transmissis...* Vas megyében elrendelte *in congregatione, quam ibidem de nobilibus iobagionibus castri, castrensibus et aliis incolis eiusdem provincie facta primitus proclamatione... convocari...*

részgyűléshez.⁶²⁴ Ennek céljáról a gyűlésről kiadott oklevél csak általánosságokban szól, az ország állapotának reformációját és az egyesek jogainak helyreállítását nevezi meg.⁶²⁵ Az 1282. és 1283. évi akció előzménye talán megint egy újabb politikai irányváltás lehetett, amit a kunok lázadása, az 1282 júliusára összehívott, az északkeleti országrész birtokügyeivel foglalkozó [sáros]pataki gyűlés és a Hód-tavi csata, majd az ezt követő szegedi országos kongregáció fémjeleznek.⁶²⁶ Az 1277. évi rákosi *congregatió*nak az 1279. évi akciókkal, az 1289. évi fővenyinek pedig az 1289–1290-es királynéi birtokvizsgálatokkal való lehetséges összefüggéseiről már volt szó, hasonlóképpen az 1290-ben tartott óbudai országgyűlésnek az 1290-es évek első felében lezajlott restaurációs eljárásaival.

Még két — bár nem közvetlenül az udvarnokföldekre vonatkozó — adat erősíti meg a *revocatiók* és országgyűlések összefüggését. Két ízben van ugyanis nyoma annak, hogy örökadományok visszavétele IV. Béla kora után is előfordult. IV. László uralkodása alatt 1288-ban tavasszal vagy nyáron a Szepességben került sor „az ő adománya vagy más jogcímen elidegenített” földek vagy falvak Szepes megyéhez való visszaállítására.⁶²⁷ 1293-ban az utolsó Árpád-házi uralkodó pedig Zólyomban, Turócbán és Liptóban lévő birtokaival (*predia*) tett hasonlóképpen, amelyeket „javítani és helyrehozni akart”, ezért elrendelte, hogy az ezekhez a birtokokhoz

⁶²⁴ A hevesi–hajóhalmi gyűlés időpontjához. I. S. KISS: Generális kongregáció 19–20. 83. jegyz. Ha ez a gyűlés és a királyi birtokok restaurációja ugyanazon királyi politika része volt, akkor a novemberi dátumot erősíti Sixtus tevékenységének 1272 januári kezdete.

⁶²⁵ DiplHev 34–38. (1271)

⁶²⁶ Az 1282. év eseményeinek rekonstrukcióját I. ZSOLDOS: Hód-tó 94–97.; a szegedi gyűlésre ezen kívül még I. S. KISS: Generális kongregáció 39–40., 41.

⁶²⁷ RegArp 3497. sz. (1288): ... *cum nos ad comitatum Scepusiensem accessissemus et omnes terras seu villas, que ab ipso comitatu, tam per nostram donationem, quam etiam quovis alio titulo usquemodo fuerant alienate, ad prefatum comitatum restitui fecissemus pleno iure...* Az oklevelet, amelyet Szentpétery Imre és Borsa Iván szept. 3 előttre keltez (minden bizonnyal az *annus regni* alapján), márciusban adhatta ki, amikor Szepesből két diplomát is kibocsátott (F. V. 3. 402 — márc. 5.; W. IX. 407. — márc. 6.), ráadásul a RegArp is ezek miatt tesz március hónapra egy — másik — 1288. évi szepességi birtokfelülvizsgálatot (3475. sz.).

tartozó minden földet, amelyet az elődei eladományoztak, járják be és állítsanak vissza, kivéve, ha birtokosa az uralkodó szolgálatára lehet.⁶²⁸ Figyelemre méltó, hogy az első esetben szabályos királyi donáció⁶²⁹ visszavonásáról van szó, ami — ahogy látható volt — az 1230-as évek első éveire, illetve a tatárjárás előtti évekre volt jellemző, tehát egy immár fél évszázaddal korábbi gyakorlat felújítására vagy legalábbis annak a kísérletére utal. Az előbbi esetben az a király nélkül Lodomér esztergomi érsek által 1287 novemberében összehívott budai *congregatio regni* lehetett az előzmény, amelyet követően IV. László 1288. márciusában Esztergomban kibékült a magyar egyházfővel és esküt tett előtte az ország és az egyház szabadságainak megtartására.⁶³⁰ Bár az esküpontokról tájékoztató híres Lodomér-levél nem említi,⁶³¹ de felvetésként megengedhető, hogy szó lehetett a királyi méltóság helyreállításához tartozó birtokvisszavételről is. A második alkalommal, az 1293-as akció és az 1290. évi törvény már tárgyalt 4. fejezete között egyértelmű az összefüggés.⁶³²

⁶²⁸ RegArp 3910. sz. (1293): ... *cum nos more maiestatis nostri imperii ad videnda seu habitanda predia nostra Zoulum scilicet, Turuch et Lyptou accessisemus et in eisdem ea, que rite acta non fuerant in alienationibus terrarum ad ipsa predia nostra pertinentium voluissemus emendare et in melius reformare ibique moram traxissemus in manendo propter premissa reformanda, statuimus, ut omnes terre, que a dictis prediis nostris quocunque modo vel quibuscunque per predecessores nostros collate et donate extitissent, reambularentur et restituentur ac applicarentur predictis prediis nostris iterato, preter que, quibus nobis videretur et quos merita virtutum fideliter posse et velle famulantium commendarent...* Ugyanehhez az akcióhoz kapcsolódik egy hét nappal később kelt oklevél is, amelyben III. András azért ítéli az erdőőrök által perelt földet — a diploma szerint a birtokhoz fűződő jogukat igazolni nem tudó — birtokosaiknak, mert azok korábban neki értékes szolgálatokat tettek. (W X. 109–110.)

⁶²⁹ Kub I. 101 (1278)

⁶³⁰ S. KISS: Generális kongregáció 40–45., SZÜCS: Utolsó Árpádok 317.

⁶³¹ Csak Erzsébetnek a királynéi jogokba történő visszahelyezése fordul elő, I. KARÁCSONYI: Antimoniális 4–5.: ... *Item, dominam E reginam... sibi maritali affectione pertractet omnibus iuribus reginalibus plene et sine defalcatione qualibet effectualiter restituitis...*

⁶³² III. András oklevelét I. RegArp 3910. sz.: ... *omnes terre, que... a prediis nostris... per predecessores nostros collate et donate extitissent... restituentur ac applicantur predictis prediis nostris...* Az 1290. évi törvény 4. cikkelyét I. DRMH I/1. 44–45.: *Collationes... tempore... Ladislai regis factas revocabimus...*

Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy térben igen korlátozott volt mindkét esemény, mivel a királyi magánuradalmak (*predia*) közé számító Szepességre, illetve a Zólyomerdőre terjedt csak ki.

Az 1280-as évek végének királynéi birtokrestaurációja során ugyanígy nemcsak a birtoklás jogcímét kellett igazolni, hanem esetenként az adomány jogosságát is, ennyiben ezek az adatok szintén az 1280–1290-es évek fordulójának — IV. Lászlónál és III. Andrásnál már megfigyelt — örökadomány-visszavonásokhoz hasonlítható. Ez tükröződik Erzsébet királyné egyik oklevelében is, amely — a tatárjárás előtti birtokvisszavételek kapcsán kiadott oklevelek két *narratio*-típusának szóhasználatát sajátosan vegyítve — a „jogtalanul és fölöslegesen elfoglalt” királynéi földekről beszél.⁶³³ 1289-ben a Somberény környéki királynéi pohárnokok (*bochariorum et pincernarum*) földjéről tett donációt ugyan megerősítette a veszprémi káptalan számára, de csak miután — az egyébként általa kiadott — privilégiumából meggyőződött, hogy azt az adományos megérdemelte, mert amikor őt férje börtönbe záratta, a káptalan a segítségére sietett.⁶³⁴ Összetettebb volt egy 1290-ben megejtett vizsgálat. Ekkor Bár-Kalán nembeli Majos nádornak a Margit-szigeti apácák javára tett — Erzsébet királyné által már engedélyezett — adományát azt követően adta vissza a királyné, hogy az apácák ügyvédei által előhozott oklevélből kiderült annak „jogos, hasznos és tisztességes” volta.⁶³⁵

3. 2. 2. *Birtokvisszavételek a 14. század első felében*

A 13. és 14. század fordulójának zavaros időszakát követően, miután I. Károly megszilárdította hatalmát, ismét napirendre került a királyi birtokállomány helyreállítása és újjászervezése. Már említettük azt az 1318-ban kiadott királyi adománylevelet, amelyből arról értesülünk, hogy az uralkodó IV. Béla kora után tett donációkat érvénytelenített. Az oklevélben I. Károly arra hivatkozott, hogy az ország szokásai, valamint a korábbi

⁶³³ W. IV. 341–342. (1289): ... *terras reginales indebite et superflue occupatas reambulari et in ius reginale revocari fecissemus* ...

⁶³⁴ Uo.

⁶³⁵ BpO I. 251–252.

királyok, bárók és nemesek rendeletei szerint nem lehet olyan kondicionáriusokat elidegeníteni és szolgálatukból elmozdítani, akiknek kötelezettsége az uralkodó mindennapi ételmezése. Az oklevél tárgya három Nyeveg-völgyi királyi udvarnokok és kondicionáriusok által lakott falu adományozása volt a veszprémi püspök részére, de annak hangsúlyozása, hogy ez a bárók tanácsára történt (*de consilio baronum*) és ellentételezésként a főpaptól a Visegrád várához szükséges birtokokat kapott a király,⁶³⁶ utalhat a királyi birtokok visszavételének tervére.

Nemcsak az adományozások roppantották meg a királyi birtokszervezetet, hanem az oligarchák által előidézett anarchikus évtizedek is sok kárt okoztak. 1326-ban I. Károly utal is arra, hogy a királyi szolgák, vagyis kondicionáriusok Zólyom város határában lévő földje azért lakatlan, mert Csák Máté „zsarnoksága” miatt elmenekültek onnan.⁶³⁷ A zavaros idők következtében hagyta el szolgálatát és földjeit az Újvár és Borostyán között lakó királyi örök egy része.⁶³⁸ 1317–1318 folyamán a király pordányi embereit és őreit terhelte jogtalanul hasendorfi Wulfingus, akik emiatt falvaik elhagyását fontolgatták.⁶³⁹

Az első — szórványos — adatok a királyi udvari népek restaurálásáról az ország pacifikálása, a tartományurak hatalmának felszámolása utáni évekből valók. 1323-ban Pető Erdeu-i ispán Gábor fia Tamás fia Jánostól Szatmár és Bereg megyei öröklött birtokait királyi föld vagy birtok címén foglalt le.⁶⁴⁰ A következő esztendőben I. Károly

⁶³⁶ DF 200098., reg. VeszprReg 96. sz. és Anjou V. 175. sz.: ... *revocando collationes quibuscunque factas a quibuscunque regibus post Belam regem et cassando litteras concessas propter inoportunitatem petentium quibuscunque, cum tales condicionarii, qui cottidiana alimenta ex officio sue condicionis deferre et ministrare tenentur regie maiestati iuxta consuetudinem et statuta regum, baronum et nobilium regni Hungarie alienari et removeri a suis condicionibus non debeant neque possint...*

⁶³⁷ F. VIII. 6. 90–91. Fordítása: Károly Róbert 153–154.

⁶³⁸ UBurg III. 245. (1327): ... *spiculatores... qui ex eis tempore impacato de propriis eorum residentiis, libertatibus et servitium alio se transtulisset ...*

⁶³⁹ Uo. 104–105.: ... *homines et speculatores domini... regis Vngarie de Pardan... villam et possessiones suas intendunt exire unanimiter...*

⁶⁴⁰ DL 2166., reg. Anjou VII. 209. sz.: ... *nomine possessionum seu terrarum nostrarum* [ti. I. Károly] *recaptivasse...*

megparancsolta az összes ispánnak, nemesnek és más embernek, hogy a náluk lévő királyi harcoló lovászokat (*agazones nostros exercituanτες*) engedjék visszatérni Tápra, ahol őket a régi kiváltságaikkal akarta újra letelepíteni.⁶⁴¹

1327-től kezdve szinte minden esztendőben indultak birtokvizsgálatok és a források egész vármegyék területére, illetve országrészekre kiterjedő, szervezettebb visszavételekről tudósítanak.⁶⁴² Ebben az évben Felsőőri Miklós őrnagyot, vagyis az örök kapitányát bízta meg az uralkodó, hogy a szétszéledt öröket gyűjtse össze és telepítse vissza korábbi szálláshelyeikre, egyszersmind megparancsolva mindenféle állapotú és méltóságú embernek a földjeiken élő örök visszaküldését.⁶⁴³ Ugyanekkor a pozsonyi kapitányi és a csallóközi udvarnokispáni címet viselő Miklós kapta feladatul a Pozsony várához tartozó kondicionáriusok visszaszerzését, Magyar Pál gimesi várnagyot pedig I. Károly és Erzsébet közösen küldte a tárnokok, valamint más királyi és királynéi népek, illetve földek visszakövetelésére, az adatok szerint Zala megye északi részébe.⁶⁴⁴ Úgy tűnik, hogy a nyugati határszél stratégiai szempontjaira és a Balaton-felvidékre összpontosított ekkor I. Károly politikája.

1328-ban az ország különböző részein a királyi várak elidegenített birtokainak — a tatárjárás előtti másfél évtizedének örökadományvisszavonásait idéző — általános revíziójára került sor. A Sáros várához tartozó elidegenített földek általános visszavételekor az esztergomi káptalan embere, Perényi Miklós és Zatha fia Tamás *homo regius*ok alkotta bíróság Fonyi Balázstól „a királyi várhoz tartozó föld címén” foglalt vissza egy olyan birtokot, amelyet neki I. Károly — egy esztendővel korábban —

⁶⁴¹ DL 87116., reg. Anjou VIII. 20. sz.

⁶⁴² A 14. századi birtokvisszavételekre I. SZÉKELY: Állam megszilárdulása 54–60.; ZSOLDOS: Várjobbágyság 163–164.

⁶⁴³ UBurg III. 245.

⁶⁴⁴ ZalaO I. 248. Az oklevél a Balaton-felvidéki Szőlös, Paloznak, Csopak és Örs falvakat nevezi meg. Egy keltezetlenül, tartalmi átírásban fennmaradt diploma pedig Ábrahámot (uo. 332–334.).

adományozott.⁶⁴⁵ A Szepességben Drugeth Vilmos szepesi és újvári ispán vette vizsgálat alá a nemesek kezén lévő földek birtoklásának jogcímét, Zala megyében pedig Hahót nembeli Miklós zalai ispán királyi utasításra várnépek és várföldek után nyomozott.⁶⁴⁶

Az 1329–1330 folyamán indult újabb akciók során négy ízben István pécsi prépost, egyszer pedig Miklós udvarnokispán tevékenységének maradt nyoma. Bár István az egész ország területére kapott megbízatást I. Károlytól (*intra terminos regni sui delegatum*), működése az adatok szerint a Dunántúl déli és délkeleti részét, Tolna, Baranya és Somogy megyét érintette. Az oklevelek célként általánosságban csak a királyi és királynéi jogok visszaszerzését (*ad requirendum universa iura regalia et reginalia*) említik.⁶⁴⁷

1332-ben Erzsébet királyné nyomoztatott Veszprém, Győr és Komárom megyékben királynéi népek után.⁶⁴⁸ Ugyanekkor a királyi ember, a vasi ispán embere és a győri dékánkanonok egy bejelentés alapján, a király és a királyné parancslevele értelmében udvarnokok és földek visszakövetelése miatt kerestek fel egy Szombathely és Kisszőlős közti birtokrészt.⁶⁴⁹ 1335-ben három *recaptivatio* emléke maradt fenn a forrásanyagban. Domonkos veszprémi ispán és egy királyi ember Veszprém megyében királyi, királynéi és hercegi népek, valamint várnépek és földek

⁶⁴⁵ F. VIII. 3. 272–273.: ... *universas terras castrorum nostrorum ubique in regno in [!] nostro existentes ab eisdem quomodolibet alienatas generaliter a quibuscunque recaptivari praecepissimus... possessionem... per nostram maiestatem mediantibus privilegialibus litteris sibi perpetuo collatam, nomine terrae castro nostro pertinentis...* Fordítását I. Károly Róbert 160–161.

⁶⁴⁶ Sárosi vár: F. VIII. 3. 270–273. Szepesség: F. VIII. 3. 336–337.: ... *possessiones quorundam nobilium in comitatu Scepus existentium fecissemus recaptivari, inquirentes, quali titulo ipsas habeant et possideat...* Zalai várszervezet: ZichyO VI. 14.: ... *ad inquirendas castrenses homines et reinveniendas terras castrum...*

⁶⁴⁷ István pécsi prépost tevékenysége: AO II. 408–410. (1329); uo. 468–471. (1330), uo. 472–474. (1330); DL 99919. (1330). Miklós udvarnokispáné: KOSZTA: Pécsi káptalan 13. (1329)

⁶⁴⁸ DL 91267.

⁶⁴⁹ UBurg IV. 142–143.: ... *mediantibus litteris domini regis et regine ex precepto et mandato eorundem ad requirendos et recapiendos wduornicos terrasque relatione indicti...*

után, Nevnai István mester Somogy megyében a szent királyok korától fogva kondicionáriusi cím alapján királyi és királynéi jogok után kutatott,⁶⁵⁰ és talán ugyanebben az évben vette vissza — királynéi udvarnokispánként — a Tolna megyei Görböt, amit Erzsébet királyné 1337-ben adott vissza eredeti birtokosának.⁶⁵¹ Ugodi Cseh Csenik feladata pedig a karakó vár földjeinek visszaállítása és népeinek visszatelepítése volt.⁶⁵²

1338-ban hercegi földek felderítését a trónörökös, Lajos utasítására az egész országban Gesztelyi Geszt királyi ember végezte.⁶⁵³ 1341-ben a Káli-medencében élő királyi és királynéi népek, kondicionáriusok, *vinidatorok* és udvarnokok visszaszerzésére küldött egy háromfős bizottságot az uralkodó⁶⁵⁴. Az akció háttérében az állt, hogy ebben az évben I. Károly Meskó veszprémi püspöknek Tátika várának fejében három itteni falut és több falvacskát adott, ezt a tranzakciót előzhette meg e birtokok felmérése mellett az ott élők státusának tisztázása, lehetőséget nyújtva a szabad jogállás oklevelekkel való bizonyítására.⁶⁵⁵ Ugyancsak 1341-ből van adatunk Hont megyében az ispánnal, az alispánnal és a szolgabírákkal együttműködő udvarnokokat és kondicionáriusokat felkutató személyekről.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ Somogy megyére I. DL 2880.: ... *providentia iura regalia et reginalia a tempore sanctissimorum regum progenitorum suorum piarum recordationum condicionalio titulo annexa ad pristinos status suos intendens revocare...* Szinte azonos szöveggel: DL 49285., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: ... *cum regie excellentie deliberatio iura sua regalia et reginalia intra terminos regni sui a tempore sanctissimorum regum progenitorum suorum piarum recordationum condicionalio titulo anexa... ad pristina servitia intendens revocare...* Veszprém megyére I. DL 40689.: ... *ad requirendum et recaptivandum, tam homines, quam terras regali et reginali ac ducali, necnon castrensi iuri debentes...*

⁶⁵¹ ZichyO I. 516.

⁶⁵² SopronO I. 162–165.: ... *ad requirendum et recaptivandum possessiones et terras castri Karakow vocati et reducendum populos condicionalios et castrenses eiusdem castri ...*

⁶⁵³ ZalaO I. 332–334.: ... *ad requirendum et recaptivandum possessiones ducales intra terminos regni existentes per dominum Ludycum ducem filium... regis delegatus...*

⁶⁵⁴ Uo. 429–432.: ... *ad recaptivandum populos regales et reginales condicionalios, vinidatores et udvarnicos in valle Kaal ubique existentes et eorum possessiones...*

⁶⁵⁵ DF 200214., reg. VeszprReg 335. sz.

⁶⁵⁶ DL 8005.; DL 43514.: ... *inquisitoribus wduarnicorum suorum et condicionaliorum suorum in eodem comitatu commorantium...*

I. Lajos uralkodása alatt folytatódtak — ha az adatok tanúsága szerint kisebb intenzitással — a birtokvisszavételek. 1358-ban és 1359-ben Nemze Miklós és Cudar Mihály kapott ügyvédi megbízást a királytól és királynétól, hogy az ország egész területén tartott nádori közgyűléseken kondicionáriusaikat és jogaikat felkutassák.⁶⁵⁷

Elttekintve most azoktól az akcióktól, amelyek kizárólag várföldekre vagy éppen ellenkezőleg, egy-egy térség valamennyi birtokára irányultak, a visszavételek során kitűzött célokat megfogalmazó oklevél*narratió*kából az állapítható meg, hogy az 1320-as, 1330-as években az udvari szervezet népeinek a felkutatásának programja sokkal hangsúlyosabb volt, mint a várhoz tartozó birtokoké és népeké.

1327-ben a pozsonyi várhoz tartozó összes kondicionárius és földjeik, a királyi és királynéi tárnokok, valamint egyéb kondicionáriusok és földjeik visszaszerzése, illetve az őrségi öröknek a korábbi szálláshelyeikre való visszatelepítése volt a feladat.⁶⁵⁸ 1332-ben udvarnokokat és földjeiket, három évvel később királyi és királynéi embereket és birtokokat, illetve várnépeket, valamint királynéi kondicionáriusokat, végül 1341-ben a Káli-medencében élő királyi és királynéi kondicionáriusokat, *vinidator*okat, udvarnokokat és földjeiket kellett ismét az uralkodó birtokába juttatni.⁶⁵⁹

⁶⁵⁷ AO VII. 468–469.: *Nicolaus... et Michael... ad exquirendos quoslibet condicionarios regales et reginales ac ad requirenda quelibet iura sua regalia et reginalia in congregationibus nostris* [ti. Kont Miklós nádor] *per totum ambitum regni Hungarie nunc per nos celebrandis a... rege et... regina procuratores et syndici generales ordinati et deputati...* Némileg más megfogalmazással, de megegyező tartalommal a feladat leírása: uo. 560–563.

⁶⁵⁸ Uo. II. 319–320.: *... universos condicionarios suos* [ti. I. Károlyé] *ad castrum suum Posoniense pertinentes eorum requirere et recaptivare...*; ZalaO I. 248 és 332–334.: [Magyar Pál] *ad requirendos et recapiendos tawarnicos et alios condicionarios regales et reginales simul cum eorundem terris... deputatus...*; UBurg III. 245.: *... volentes, ut spiculatores... ad debita ipsorum loca et obsequia revertantur...*

⁶⁵⁹ Uo. IV. 142–143. (1332): *... ad requirendos et recapiendos wduornicos terrasque...*; DL 40689.: *... ad requirendum et recaptivandum, tam homines, quam terras regali et reginali ac ducali necnon castrensi iuri debentes in comitatu Wesprimiensi...*; DL 91267. (1335): *... ad requirendos et recaptivandos [...] seu condicionarios... regine ubique in comitatibus Wesprimiensi, Jaurinesi et Kamarunensi existentes...*; Zala I. 429. (1341): *...*

Többször a feladatot elvontan írták körül és — amire az Árpád-korban is akadt példa — összefoglalóan „az ország területén lévő valamennyi királyi és királynéi jog” kifejezést használták az akciók meghatározásakor,⁶⁶⁰ esetleg e jogokat együtt említették a kondicionáriusokkal.⁶⁶¹ Pál országbíró egyik 1335-ben kelt ítéletlevele az I. Károlyhoz a szent uralkodók óta kondicionáriusi címen tartozó királyi és királynéi jogok helyreállításáról ír.⁶⁶² A szent királyok korabeli állapotokra való hivatkozás talán arra szolgált, hogy elhárítsa a királyi birtokszervezet egyes, jogait és kiváltságait szintén Szent Istvánra visszavezető elemeinek tiltakozását.

Az akciók időbeli eloszlását vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy 1327-től I. Károly uralkodásának végéig szinte minden évből maradt fenn adat birtokvisszavétel valamilyen formájára, tehát azt lehet mondani, hogy ez a kérdés végig az uralkodó politikájának homlokterében maradt. Ez fontos különbség a 13. század utolsó négy évtizedében megfigyeltekhez képest, amikor két akció között több év, olykor egy évtized is eltelt.

ad recaptivandum populos regales et reginales condicionarios, vindatores et udvarnicos in valle Kaal ubique existentes et eorum possessiones...

⁶⁶⁰ AO II. 408–410. (1329); uo. 468–471. (1330); uo. 472–474. (1330); DL 99919. (1330): ... *ad requirendum universa iura regalia et reginalia... intra terminos sui* [ti. I. Károlyé] *regni delegatus...*; AO VII. 560–563. (1359): ... *quelibet iura sua regalia et reginalia ab indebite occupantium detentione in eorum proprietatem regni lege requirere reducere et iurisdictioni applicare...*

⁶⁶¹ Uo. 468–469. (1358): ... *ad exquirendos quoslibet condicionarios regales et reginales ac requirenda quelibet iura sua regalia et reginalia...*

⁶⁶² DL 2880. (1335): ... *regalis... providentia iura regalia et reginalia a tempore sanctissimorum regum progenitorum suorum piarum recordationum conditionario titulo annexa ad pristinos status suos intendens revocare...*

3. 3. A birtokvisszavételek lebonyolítása

3. 3. 1. A visszavételekkel megbízott tisztségviselők

Kivételesen előfordult, hogy a király, esetleg a királyné vagy a herceg maga irányította a királyi birtokok vizsgálatát, főleg a várföldek esetében.⁶⁶³ Szolgálónépi földek esetében csak egy példa akad. Erzsébet királyné 1289. és 1290. évi Somogy és Tolna megyei jelenlétének politikai okai egyértelműek a korábbi események ismeretében, ekkor — sokadszorra — kapta vissza szabadságát, királynéi méltóságát és jövedelmeit IV. Lászlótól, alighanem a fővenyi gyűlést követően, és helyzetének megerősödését demonstrálta személyes részvételével.⁶⁶⁴

⁶⁶³ IV. Béla ifjabb királyként 1231–1232-ben, majd egyedüli uralkodóként a tatárjárás előtt maga irányította a visszavételeket, de az erről szóló oklevelek nem mindig tudósítanak arról, hogy ekkor a helyszínen is jelen lett volna: CDSlov I. 265. (1231); W. VI. 503–505. (1232); MonStrig I. 322–323. (1237); CDSlov II. 33. (1239). 1255-ben a pozsonyi vár tartozékainak visszaszerzése alkalmával előtte zajlott a Pozsony megyei Karcsa faluból való várjobbágyok közötti státusper: uo. 354.: ... *cum dominus rex tempore revocationis perpetuitatum omnia iura et statum castri Posoniensis ordinasset personaliter et renovasset...* A 13. század utolsó évtizedeiben a király személyes részvétele ilyen akciókban egyértelműen kiderül. Fentebb már láthattuk, hogy 1270-ben V. István a királyi jogok *reformatiója* érdekében az ország egyes részeit maga kereste fel és Vas megyében gyűlést hívott össze, ahol Tömörd faluból való várnépek tettek panaszt (UBurg I. 383.). Bár a szöveg szó szerint csak a kiküldött bírák esetében beszél a jogok visszaállításáról, nyilván ez a király „körútjának” is célja volt. 1288 nyarán IV. László a Szepességbe érkezett, hogy az egykor Szepes várához, illetve Szepes megyéhez (*comitatus*) tartozó földeket és falvakat visszaállítsa, l. RegArp 3497. sz.: ... *cum nos ad comitatum Scepusiensem accessissemus...*; uo. 3501. sz.: ... *cum nos in Scepus accessissemus...* Ennek során igénybe vette Degzeu fia István segítségét is (uo. 3501. sz.). III. András pedig 1293 tavaszán zólyomi, turóci és liptói uradalmait látogatta meg, hogy ezek birtokait visszaszerezze, l. uo. 3910. sz.: ... *cum nos more maiestatis nostri imperii ad videnda seu habitanda predia nostra Zoulum scilicet, Turuch et Lyptou accessissemus...* Végezetül meg lehet említeni Kálmán herceg szlavóniai tevékenységét is, l. RÁKOS: Birtokrestauráció 15.

⁶⁶⁴ W. IV. 341–342. (1289): ... *cum statu nostro erga... Ladislaum... regem... in melius reformato et post congregationem regni Hungarie prehabitam circa Fuen ad comitatum Simighiensem personaliter accedentes...*; BpO I. 251–252. (1290): ... *cum post generalem congregationem totius regni nostri in Fuen, anno Domini millesimo ducesimo octogesimo nono circa festum Beati Johannis Baptiste celebratam de consilio... Ladislai...*

Az időben első, 1236–1237-ben lezajlott, az udvari szervezet népeit és földjeit célzó akció némileg eltér a későbbiektől. Ez ugyanis — amint láttuk — az udvarnokok és a királynéi népek mellett az egyházak, királyi szerviensek, várnépek jogait is érintette. Ennek az akciónak az új jelensége, hogy a király által kiküldött bizottságokban egyházi személyek is helyet kaptak. Ugyanez figyelhető meg az egyes váraktól jogtalanul elfoglalt földek ügyében nyomozó testületek esetében is. A főpapok önálló, ilyen irányú tevékenysége is ekkor indul: 1236-ban Gergely győri püspök ítélezik egy birtokrevízió során indult perben.⁶⁶⁵

1236–1237 folyamán a Dunántúl délnyugati részén működő bizottság vezetője Hahót nembeli Arnold zalai ispán volt. Arnold ágának birtokai is itt (Zala és Somogy megyékben) terültek el,⁶⁶⁶ azaz tisztsége mellett más tényező is alkalmassá tette a feladat ellátására. Arnold mellett három alkalommal Bertalan veszprémi püspök,⁶⁶⁷ két alkalommal Kázmér veszprémi prépost,⁶⁶⁸ két ízben Bertalan és Zéland fehérvári olvasókanonokkal együtt vett részt a munkálatokban, megbízatásuk Zala megye területére szólt.⁶⁶⁹ Ugyanebben az esztendőben Bertalan püspök és László somogyi ispán több más személlyel közösen Somogy megyében végzett hasonló nyomozást.⁶⁷⁰ A fejlődés értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a király nemcsak a várszerkezet helyreállítását rendelte el, hanem az összes birtokjogok tisztázását, tehát az egyházi földekét és jogokét is.⁶⁷¹ Az egyházi delegáltak esetében egyértelműen látszik, hogy a megyék egyházigazgatási hovatartozása (veszprémi püspökség) volt a szempont. A fehérvári *lector* részvételében — káptalanának vitathatatlan

regis Hungarie... prelatorum et nobilium regni nostri ad partes Symigienses et Tolnenses accessimus...

⁶⁶⁵ CDSlov II. 12–13.

⁶⁶⁶ KARÁCSONYI: Nemzetségek 570–575.

⁶⁶⁷ ZalaO I. 10. (1236); W. VII. 22–23. (1236); uo. 23–24. (1236)

⁶⁶⁸ W. VII. 24. (1236); RegArp 644. sz. (519. o. — Pótlás)

⁶⁶⁹ W. VII. 23–24.; ZalaO I. 10.: ... *fuissent inquisitores veritatis in parochia Zaladiensis...*

⁶⁷⁰ W. VII. 22–23.

⁶⁷¹ Pl. ZalaO I. 9–10.: ... *inquisitores veritatis super terris... et... iura ecclesiarum, servientum regis, castrensium, udvornicorum, populorum regine et aliarum dieversarum condicionum... constituti...* L. RÁKOS: Birtokrestauráció 15. 80. jegyz.

tekintélye mellett — minden bizonnyal az játszhatott közre, hogy a kiküldetés célpontja, Zala megye területén még nem működtek az írásbeliséget ellátó intézmények, hiszen a kapornaki konvent hiteleshelyi működése csak 1240-től, a zalavárié pedig csak 1260-tól adatható.⁶⁷²

Tanulságos az Arnold zalai ispán és László somogyi ispán mellett megemlített meglehetősen ingadozó létszámú és összetételű világiakból álló kör is. A „nyomozóakcióhoz” kapcsolódó hat oklevél közül háromban jelenik meg Rénold (*Rednaldus, Reynaldus*) ispán.⁶⁷³ Ha azonos azzal a Regnald ispánnal, akitől a zalai Billyét IV. Béla visszavette,⁶⁷⁴ akkor a megyebeli kisebb birtokosok közé sorolható. Ugyanez mondható Illés ispánnal kapcsolatban is, amennyiben ő az a Vigánti Illés, akinek a javára ítélt a Zalában lévő Kapolcs ügyében 1237-ben a királyi tálhordókkal (*bacciferos regis*) szemben az Arnold vezette bíróság,⁶⁷⁵ melynek természetesen akkor Illés nem volt a tagja. Figyelemreméltó az a tény, hogy bírótársak az akciókban személyesen is érintettek vagy érdekeltek lehettek, illetve voltak. Szintén zalai nemesek lehettek Lukács és Márk ispánok, akik többször megtalálhatók — kétszer együtt — e bizottságok okleveleinek *intitulatió*jában, és ők végzik a zalai Billye — még hozzá egykori társuk, Rénold fia, Princ visszaadott birtokának — iktatását 1245-ben.⁶⁷⁶ A László somogyi ispán vezette somogyi bizottságban felbukkanó Izsép lehetett az, aki 1226-ban a somogyi vár eladományozott földjét iktatta.⁶⁷⁷ Minden bizonnyal ő annak az Izsép fia Jánosnak az apja, aki 1260 körül a somogyi szolgabírák egyike volt, és 1268-ban a Somogy megyei nemesség által választott és a király által deputált,⁶⁷⁸ a jogtalanul elvett nemesi földek ügyében eljáró bírók közé tartozott. A többi „nyomozótárs” kiléte, így a

⁶⁷² BILKEI: Zalavári 8.

⁶⁷³ RegArp 644. sz. (519. o. — Pótlás); W. VII. 22–23., 24.

⁶⁷⁴ Uo. 191.

⁶⁷⁵ RegArp 644. sz. (519. o. — Pótlás)

⁶⁷⁶ W. VII. 191.

⁶⁷⁷ Smič. III. 261.

⁶⁷⁸ HOLUB: Zala megye 151.; W. III., 184–185., 186–187., 188–189., 192–192. Értelmezésére I. SZÜCS: Az 1267. évi dekrétum 379. Ugyanez az Izsép fia János 1262-ben az alországbíró által egy birtokosztály elvégzésével megbízott bírótársak közé tartozott (W. VIII. 35.).

Somogyban résztvevőké sem, forrásanyag hiányában nem állapítható meg.⁶⁷⁹

Egyenes vonalú fejlődést nem lehet kimutatni a bizottságok személyi összetételénél, hiszen egyes elemek elmaradhattak, egyesek funkciója pedig összeolvadhatott, mégis a tatárjárás előtti évekre megszilárdult elv, modell alapján felvázolhatók bizonyos törvényszerűségek. A bizottságban helyet kapott nagy tekintélyű előkelő (Hahót nembeli Arnold), illetve az adott megye ispánja (Arnold, illetve László) a szűkebb provinciát ismerő, kisebb-nagyobb birtokokkal rendelkező nemes (Rénold, Vigánti Illés Zalában, Izsép Somogyban), valamint az egyházi társadalom felső vagy középső rétegébe tartozó személy, főpap, illetve prépost, oszlopos kanonok (Bertalan, Kázmér, Zéland), akiknek az írástudására lehetett szükség.

Ismerünk 1236-ból még két bizottságot, amelyek hasonló képet mutatnak mint az elemzett példák. Az egyik az esztergomi egyházmegyébe kapott megbízást az örökadományok visszaszerzésére, tagjai: Róbert esztergomi érsek, Sebes nyitrai ispán, továbbá Vörös András, Szoboszló, Mikcse, Zohyt ispánok és mások (*et alii coniudices*). A vizsgált birtokok, az egymással szomszédos Lovász (Nyitra megye) és Ász (Komárom megye).⁶⁸⁰ A másik, oklevelükben magukat egyszerűen csak földbíráknak intituláló (*nos iudices terrarum*) bizottság Bars megyében működött: Oziás váci főesperes, valamint Sándor, Zochet és Benete ispánok vettek benne részt és a megyében lévő Korosán/Krusán, valamint Kovács(i) birtokok népeinek vitás kérdéseiben döntöttek.⁶⁸¹ A pusztán ispáni címmel jelölt személyek nem azonosíthatók (talán Sándor bukkan fel 1234-ben barsi ispánként, aki akkor egy Bars megyei birtokot iktat),⁶⁸² de minden bizonnyal hasonlóan a zalai (és somogyi) példához, megyebeli birtokos nemesek lehettek.

Az adatok értékelésekor szem előtt kell tartani azonban azt is, hogy történhettek olyan birtokvizsgálatok a fenti időszakban, amelyeket —

⁶⁷⁹ Bot/Bata, Damasa, Énok, Henrik, Izsép, Jakab, László, Márton, Tibor, Trepk, valamint Vitális.

⁶⁸⁰ CDSlov II. 10.

⁶⁸¹ Uo. 15.

⁶⁸² MonStrig I. 305–306.

hasonló célkitűzéssel — más keretek között hajtottak végre. 1237-ben Gergely győri püspök — bírótársak nélkül — királyi felhatalmazással az egyházmegyéje területén birtokperekről tudakozódott, ennek során a Vas megyei Borozdiban lakó udvarnokok keresetét utasította el.⁶⁸³ Az oklevél csak általánosan utal a főpap feladatára, de lehetséges, hogy az megegyezett a fenti, Zala és Somogy megyei bizottságokéval. Egy dátum nélküli, az 1237 körüli évekre keltezhető oklevélből ismerjük a Vas, Sopron és Moson megyében lévő, királyi adomány nélkül birtokolt földeket és falvakat visszaperlő Gergely győri püspök, a csak sziglával (Y) jelölt soproni, valamint Lukács mosoni ispán alkotta bírói delegáció tevékenységét. Itt a forrásunk nem utal arra, hogy mellettük lettek volna megyebeli birtokosok.⁶⁸⁴

Néhány esetben nem a területileg illetékes megyésispán vett részt az egyes ügyekben. 1238 körül a pápai udvarnokok és a bakonybéli apát közti birtokvitában a soproni, vasi és csanádi ispán dönt, közülük kettő a környező területet képviselte, az utóbbi, Demeter nyilván nem a tisztsége miatt vett részt az ügy lebonyolításában. 1341-ben a Káli-medencében királyi és királynéi szolgálónépek „rekaptiválását” Péter fehérvári éneklőkanonok és Sebestyén zalai főesperes mellett Gönyői Tamás lipthói ispán végzik.⁶⁸⁵ Hozzá kell tenni, hogy egyéb forrásokból tudjuk Tamás többi — ez időben betöltött — tisztségét. Ebben az évben nem csak a zólyomi és turóci ispánságot viselte, hanem ő volt a csókakői és gesztesi várnagy is,⁶⁸⁶ amelyek révén feladatához térben közelebb került.

Nem volt szigorú elv az sem, hogy a bizottságok az oklevél *intitulatió*jában megnevezett (és így minden bizonnyal a királyi utasításban szereplő) feladatban járjanak el. Így többször a várföldek (és várnépek) visszaállításával megbízott bírák ítéleznek az udvari szervezet népeinek ügyében. Gergely győri püspök a Csósz falusi királyi lovászok és egy nemes

⁶⁸³ UBurg I. 174.: ... *auctoritate... Bele regis... in episcopatu nostro super causis terrarum cognosceremus...*

⁶⁸⁴ HOkl 6–7.: ... *ex precepto regis terras villas absque donatione regis possessas in parochiis Castri Ferrei et Suprunienis et Musuniensis discuteremus...*

⁶⁸⁵ PRT II. 291–291. (1238 k.); ZalaO I. 429. (1341)

⁶⁸⁶ ENGEL: Archontológia I. 296., 317., II. 87.

közi perben jár el, Amadé győri püspök 1255-ben, igaz külön feladatként, elvégzi királyi trombitások (*tubicinarii*) eladományozott földjének iktatását.⁶⁸⁷ Ez utóbbit a 1256. évi nyomozó körútján egy bizonyos Simon és rokonai megkérték, hogy az egyéb per tárgyát nem képező Káld nevű földjük határjeleit hagyja jóvá és oklevelével erősítse meg. Itt talán a birtokosok előrelátásáról van szó, mert a határjárásból kiderül, hogy szomszédosak voltak (vasi) várnépekkel.⁶⁸⁸ Egy esetben az esztergomi egyházmegye területén illetékes, az örökadományok visszavonására küldött bizottság királyi parancsra visszaadta az esztergomi káptalannak a lovászi királyi lovászok által jogtalanul elfoglalt négyekényi ászki földet. Mivel az oklevél külön megemlíti⁶⁸⁹ IV. Béla mandátumát, ezért arra lehet gondolni, hogy ez kivételes eset volt, nyilván a bizottságot vezető esztergomi érsek járta ki az uralkodónál, hogy a — talán csak a helyszínen észlelt — problémát az örökadományok felülvizsgálatával „egy füst alatt” intézzék el.

Az adatokat időrendbe helyezve szembetűnő, hogy az 1250-es évek után egyre ritkábbak az ilyen céllal delegált testületek, a 14. század előtt mindössze egy ilyen esetről van tudomásunk. 1292-ben Mihály udvari *notarius* Tamás országbíróval és Bagamér honti ispánnal Zólyom, Liptó és Turóc várához tartozó (Hont megyében fekvő) vár- és udvarnokföldeket.⁶⁹⁰ Hasonló a helyzet egyébként a nem csak a várszervezetet célba vevő vizsgálatoknál is.⁶⁹¹ Kézenfekvő magyarázat lenne, hogy a birtokjogok rendezése befejeződött erre az időszakra, azonban szem előtt kell tartani azt a tényt is, hogy számos adatunk van (az összesnek mintegy fele) királyi birtokvizsgálatról a 13. század második feléből és a 14. századból. Ezek közül nem egy az egész országot vagy egy országrészt érintő — tehát jelentősnek mondható — akció volt. Az udvarszervezettel kapcsolatos

⁶⁸⁷ CDSlov II. 12–13. (1236); UBurg I. 238. (1255)

⁶⁸⁸ HO VIII. 70–71.

⁶⁸⁹ CDSlov II. 10. (1236)

⁶⁹⁰ MonStrig II. 332–333.

⁶⁹¹ Itt is csak két esetről van szó: 1265-ben Jácint hantai prépost István országbíróval és vasi ispánnal Vas megyében várföldet (UBurg I. 255.); 1273-ban Paska pozsonyi prépost (?) Mihály zólyomi és szepesi ispánnal Zólyom megyében mindenféle jogállású földeket (W. XII. 86.; HO VIII. 157–158.) próbáltak felkutatni.

vizsgálatoknál felmerülhet az is, hogy ez az uralkodó belső ügye volt, tehát a probléma csekélyebb politikai súlya nem kívánta meg a bárók illetve főpapok bevonását.

E jelenség hátterében a birtokvisszavételek technikai lebonyolításának és más igazgatási–bíráskodási intézmények bizonyos párhuzamai állhatnak. Éppen e *recaptivió*k időszakára esik ugyanis az a fejlődés, amely új alapra helyezte az ország vidéki kormányzatát. A birtokviszonyok szempontjából kulcsfontosságú eseményeknél, a birtokba való iktatásoknál és a határjárásoknál a 13. század folyamán nagy horderejű változások játszódtak le. A század első évtizedeiben hanyatlásnak indult archaikus *pristaldusi* intézmény szerepét a tatárjárás utáni évtizedekben a *homo regiusok* és a hiteles helyek vették át. A fejlődés két módon ment végbe: egyrészt a királyi poroszlok és a hiteles helyek működése összekapcsolódott, másrészt az érintett felek nem a saját *pristaldusaikat*, hanem királyi embereket vettek igénybe az ilyen feladatok elvégzésére. Az átalakulás kezdő- és végpontja közti átmeneti állapotra különböző sajátos megoldások jellemzőek. A *statutió*k nagy részét megyésispánok végezték, a legtöbb esetben az illetékes megyésispán, de magas rangú megadományozottnál sokszor főpap vagy országos méltóságot betöltő személy járt el. Az 1270-es és 1280-as években megfigyelhető, hogy a királyi ember feladatának súlya, presztízse csökkent, ennek megfelelően alacsonyabb rangú *homo regiusok* (megyebeli köznemesek, királyi káplánok) lépnek a bárók helyére. 1272-től pedig rendszeresen a káptalanok és konventek kapják a megbízást arra, hogy emberüket kiküldjék a birtokba vezetésekre és a határjárásokra.⁶⁹²

A legkorábbi, királyi és királynéi szolgálónépek földjeiről is vizsgálódó bizottságok tagjainál hasonló szereposztást lehet valószínűsíteni mint az elemzett és kialakulófélben lévő vidéki kormányzati intézményeknél. Az 1236-ban és 1237-ben lezajlott Zala és Somogy megyei vizsgálatok egyik világi vezetője az illetékes megyésispán volt. Mellette a veszprémi püspök és prépost, valamint a fehérvári olvasókanonok nemcsak az egyházmegyét képviselte az egyházi birtokokat érintő ügyekben, hanem

⁶⁹² KOSZTA: Pécsi székeskáptalan 31–32.; FÜGEDI: IV. Béla adományai 45–46.

esetleg a közhitelességet is biztosította, és talán azt az írásbeliséget is, amellyel a — az egyes esetekről ugyan okleveleket kiállítató — megyésispán nem rendelkezh(et)ett. Itt gondolni lehet például az összeírások kezelésére, a folyamodó által bemutatott oklevelek elolvasására, értékelésére. A fejlődés átmeneti szakaszára és az egyes megoldások *ad hoc* jellegére utal, hogy 1236-ban a Zala megyében Sárosd határjárását a bírói testület alacsonyabb rangú tagjai (Mihály tárnokispán és egy bizonyos Énok) végezték el, egy Dráva és Mura közti megnevezetlen földet pedig a bizottsághoz nem tartozó pécsi kanonok, királyi emberként vizsgálta. Egy ezeknél több mint fél évszázaddal későbből, 1292-ből való adat alapján sajátos „munkamegosztásra” figyelhetünk fel: III. András Tamás országbírót és Bogomér honti ispánt a zólyomi, liptói és turóci vár- és udvarnokföldek „határjárására” (*ad reambulandas terras*), Mihály udvari *notariust* pedig azok „visszaállítására” (*ad restituendas easdem terras castris suis*) delegálta.⁶⁹³ Előfordulhatott a visszavételek során szabályos hiteles helyi eljárás is: 1283-ban László soproni ispán a Sopron megyei királyi kondicionáriusok és várnépek jogtalanul elvett földjeinek helyreállításakor a határjárásokhoz a királyi ember és a győri káptalan emberének közreműködését vette igénybe.⁶⁹⁴

Az 1230-as évek utolsó éveiben lezajlott vizsgálatok résztvevői kapcsán egy másik, helyi igazgatási intézménnyel való összefüggés is megfigyelhető. A király nemcsak előkelőket és egyháziakat nevezett ki a birtokviszonyok vizsgálatára, hanem megyebeli birtokosokat is, akik mint bírótársak vettek részt a birtokrestitúcióban. A helyi bíraskodásban fontos szerep jutott a fogott bírónak, a provinciabeliek a közülük való, megbecsült személyeket kérték fel erre a feladatra. Minden bizonnyal ilyen tekintélyes emberek voltak a birtokvisszavételek alkalmával kinevezett bírótársak. A szolgabírói intézmény kialakulásában fontos szerepe volt annak, hogy a király vagy valamely rendes bíró *arbitereket* jelölt ki egyes perek

⁶⁹³ MonStrig II. 332–333.

⁶⁹⁴ UBurg II. 164–165., 165–166.

lefolytatására, erre az 1260-as évektől kezdve egyre több példát találhatunk.⁶⁹⁵

A már idézett oklevelekből nem tűnik ki, hogy az 1236-ban és 1237-ben Zala és Somogy megyében működő bírótársakat a megyebeliek választották-e. Ilyenre az első példa 1268-ból való, amikor királyi és királynéi népek által elfoglalt nemesi földek helyreállítására Somogy megyébe IV. Béla az illetékes ispánt (Lőrinc nádort) és őt, a megye nemessége által választott nemest deputált.⁶⁹⁶ Ennek újszerűségével hozható összefüggésbe, hogy e nemesi bírótársak a királynak és a bizottságot vezető megyésispánnak külön esküt tettek, hogy a megbízatásuk alapján, csak a jogtalanul elfoglalva tartott földeket veszik vissza.⁶⁹⁷

A tatárjárás előtti évek birtokvizsgálatainál tehát egyaránt megtalálhatjuk a már meglévő és az éppen kialakulófélben lévő intézményeket egyaránt: a hiteles helyi eljárást, a megyebeli nemességet reprezentáló, a királyi hatalom által delegált bírótársakat.

A tatárok kivonulása után két ízben került sor széleskörű vizsgálatra, amely kifejezetten az udvarnokokra vonatkozott. A feladat elvégzésére ezúttal nem bizottságot, hanem egy-egy — világi, illetve egyházi — tisztségviselőt bízott meg az uralkodó. IV. Béla 1254-ben Miklós asztalnokmestert, V. István pedig 1271-ben Sixtus esztergomi olvasókanonokot. Miklós ismeretlen és minden bizonnyal szerényebb nemzetség sarja lehetett, akinek bárói pályafutása talán a tatárjárást követő években indult. Karrierjét IV. Béla udvari vitézeként a király *familiájában* kezdte, ahol a Sajó mezei ütközetben, majd a király Dalmáciába való menekülése során szerzett érdemeket magának, később pedig a boszniai

⁶⁹⁵ ZSOLDOS: Szolgabírói tisztségnév 14–15.

⁶⁹⁶ HO VIII. 115–116.: ... *Bela rex... quinque homines de nobilibus ipsius comitatus* [ti. Somogy] *electos per omnes nobiles de eodem comitatu... in socios deputassent...* L. SZÜCS: Az 1267. évi dekrétum 375–383.

⁶⁹⁷ HO VIII. 115–116. (1268): ... *iidem quinque nobiles, socii nostri, iure iurando, tacto sancto vivifice cricis ligno Domini... regi promisissent, quod non aliud, nisi iura nobilium indebite per condicionarios occupata restituerent, et etiam secundario nobis tactis sacrosanctis reliquiis et evangelio, supra filios filiorum iurassent ...*

eretnekek és Frigyes osztrák herceg ellen viselt hadjáratokban tűnt ki.⁶⁹⁸ 1244-ben István trónörökös tárnokmestere és dubicai ispán, aki ebben az évben a Baranya megyei Csún iktatását végzi. Talán birtokai is ebben a megyében feküdtek, legalábbis később itt kap adományokat: 1249-ben Szársomlyót és Harsányt, 1253-ban Gétmonostora kegyúri jogát és Danócot, később ez utóbbi kettő fejében Szederjes és Mamád birtokokat kapja meg IV. Bélától.⁶⁹⁹ 1251 és 1255 között IV. Béla asztalnokmestere, ezután eltűnik a forrásokból, 1265-ben már biztosan nem volt az élők sorában, talán korai halála miatt nem emelkedett magasabbra pályája. Mindenesre, ha báró is volt, nem tartozott a király legfontosabb emberei közé.⁷⁰⁰

Jóval több adatunk van a másik személy életrajzához. Sixtus a tatárjárást követő években kezdte egyházi pályáját a győri, majd a pozsonyi káptalanban, majd 1255-től haláláig az esztergomi olvasókanonoki tisztséget töltötte be, egy rövid időszakot leszámítva, amikor komáromi főesperes volt. 1258 és 1264, majd 1270 és 1271 között fontos diplomáciai megbízásokat teljesített, előbb a római kúriában, később a nápolyi udvarban, ahol az Árpádok és az Anjouk közti házassági kapcsolatok megteremtésében működött közre.

Az előbb említett Miklós asztalnokmesternél tehát sokkal jelentősebb pályát futott be, főleg IV. Béla környezetében. Különböző tényezők, főleg az, hogy apja áldozópap volt, s így Sixtus törvénytelen születésűnek minősült, megakadályozta a püspöki méltóság elnyerését. Származása is szerénynek mondható: egy Komárom megyei köznemesi család tagja volt, ezért társadalmi állása Miklóséhoz lehetett hasonló. Megbízatása hátterében minden bizonnyal az állt, hogy — iskolázottsága, diplomáciai kiküldetései és talán az esztergomi hiteles helyhez kapcsolódó tevékenysége következtében — kellő jogi ismerettel, kormányzati rutinnal

⁶⁹⁸ F. IV. 2. 49–52.

⁶⁹⁹ Tisztségeit összefoglalja: WERTNER: Udvari tisztviselők 655. Pályájának indulásához párhuzam: KIS: Ákos Ernye 279–283. Az idézett adatok lelhelye: F. IV. 2. 49–52. (1249); uo. VI. 2. 410. — csak tartalmi kivonatban (1253); W. XI. 543. (1265); uo. XII. 10., 17. (1265–1270); uo. 31. (1270)

⁷⁰⁰ A korszak monográfusa nem említi IV. Béla „hú bárói”, politikájának támogatói között: SZÜCS: Utolsó Árpádok 11–15.

rendelkezett, és esetleg az is, hogy a saját és közvetlen rokonainak birtokai királyi népek földjeivel nemcsak határosak voltak, hanem néhány esetben azokkal keverten terültek el.⁷⁰¹ Udvari klerikus részvétele a királyi birtokok visszavételében nem egyedülálló jelenség. 1255-ben Ákos budai prépost és királynéi kancellár a Trencsén megye területén lévő Bolondóc vár egykori birtokállományát vizsgálta felül.⁷⁰²

Mind Miklóssal, mind pedig Sixtusszal kapcsolatban megfigyelhető, hogy bár nem voltak alacsony rangúak, nem tartoztak a királyok szűkebb környezetéhez, akiknek ilyen feladat alacsony presztízsű lett volna. Miklós még pályafutása kezdetén állhatott, Sixtus pedig IV. Bélának volt bizalmasa, ezért nem is lehetett V. István kedvelt klerikusa. A későbbiekben sem találhatunk az udvarnokföldek vizsgálatánál magas rangú tisztségviselőt, jellemző, hogy 1279-ben a nádori ember részvételéről van tudomásunk, Máté nádor legfeljebb az oklevelet állítja ki a maga nevében.⁷⁰³ 1283-ban László soproni ispán, 1292-ben Mihály udvari *notarius* kap ilyen megbízást.⁷⁰⁴ Ez jelenség kimutatható a várakhoz tartozó jogtalanul elbirtokolt földek nyomozásánál is: 1258-ig szinte mindig főpap vagy báró, megyésispán, esetleg ezek által alkotott testület végzi el a feladatot.⁷⁰⁵

A 14. században is kivételes esetben van köze magas rangú bárónak ilyen megbízatáshoz, és akkor is csak közvetetten. Kont Miklós nádor 1358-ban és 1359-ben, a méltóságához tartozó vidéki bíraskodási körútjának egyes (balassa-) gyarmati és pozsonyi állomásain jártak el a király és királyné által kinevezett ügyvédek kondicionáriusi földek ügyében.⁷⁰⁶ Leginkább a királyi udvarral szoros kapcsolatban álló, de a báróságig el nem

⁷⁰¹ Sixtus pályafutására I. KIS: Sixtus

⁷⁰² CDSlov II. 359. Ákos mester megbízatásaira I. MÁLYUSZ: Gesta 124–137.

⁷⁰³ RegArp 3027. sz.; W. IV. 213–214.; UBurg II. 129–130., 130–131.

⁷⁰⁴ UBurg II. 164–165., 165–166. (1283); MonStrig II. 332–333. (1292)

⁷⁰⁵ Kivételnek számíthat az 1236-ban Bars megyében tevékenykedő bizottság, ahol a legmagasabb rangúnak a váci főesperes látszik (esetleg mellette még Sándor, ha barsi ispán volt).

⁷⁰⁶ AO VII. 468–471. (1358); uo. 560–563. (1359). Ez utóbbi — nádori — oklevél szerint a két királyi és királynéi ügyvéd *in congregationibus nostris ex officio palatinatus in cunctis regni partibus et provinciis* kapta a megbízást uralkodói jogok felkutatására.

jutó személyekkel⁷⁰⁷ lehet találkozni e funkcióban. Közülük 1327-ben tárnokok és egyéb királyi és királynéi kondicionáriusok után kutató Magyar Pál gyimesi várnagy, valamint Treutel Miklós pozsonyi ispán, pozsonyi, éleskői és korlátkői várnagy tűnik a legelőkelőbbnek.⁷⁰⁸ Magyar Pál 1323-ban udvari ifjúként fordul elő, 1324 és 1326 között pedig tárnoknagyként (*maior tavernicorum regis*). 1340-ben a kincstartói tisztséget viselte,⁷⁰⁹ tehát karrierje közepén kapta ezt a megbízatását. Treutel Miklós 1318 és 1322 között temesi majd nyitrai ispán volt, 1323-tól 1349-ig pozsonyi ispán, emellett pozsonyi, éleskői és korlátkői várnagy.⁷¹⁰ Ebbe a sorba illeszthető be az 1358–1359-ben, Kont Miklós nádor közgyűlésein a király által kinevezett Nemze Miklós és Cudar Mihály udvari ifjak (*sue aule iuvenes*).⁷¹¹ Ez utóbbi későbbi tisztségeit is ismerjük: 1372-ben visegrádi várnagy lett, majd a bárók sorába jutva ajtónállómester 1374-től haláláig.⁷¹²

I. Károly korában is lehet találkozni a vizsgálatot végzők között egyházi személyekkel. 1329–1330-ban István pécsi prépost vezette a nyomozásokat Tolna, Baranya és Somogy megyékben.⁷¹³ Vele kapcsolatban is azt lehet megállapítani, hogy pályája kezdetén látta el ezt a feladatát, 1324-től 1343-ig volt pécsi prépost, majd csanádi (1343–1344) és veszprémi (1344–1345) püspök, végül kalocsai érsek 1345-től haláláig.⁷¹⁴

Néhány alkalommal a királyi ember, a megyésipán vagy familiárisa, valamint egy hiteles hely által küldött személy vettek részt a birtokrendezésben. 1332-ben a királyt Tót (*Sclavus dictus*) János, Losonci István vasi ispánt Miklós, a győri káptalan pedig Pál dékánkanonok képviselte. 1335-ben Domonkos veszprémi ispán Csatári Balog Miklós királyi emberrel és a fehérvári káptalan emberével végezték a Veszprém

⁷⁰⁷ A nemesi társadalom Anjou-kori rétegződésére l. ENGEL: Társadalom 312–316.

⁷⁰⁸ Treutel Miklósra: AO II. 319–320. Magyar Pálra: ZalaO I. 248. Személyére 1330-ból is van adat: uo. 332–334.

⁷⁰⁹ ENGEL: Archontológia I. 472., II. 152.

⁷¹⁰ Uo. I. 247.

⁷¹¹ AO VII. 468–471 (1358); uo. 560–563. (1359)

⁷¹² ENGEL: Archontológia II. 46.

⁷¹³ AO II. 408–410. (1329); uo. 468–471., 472–474., DL 99919. (1330)

⁷¹⁴ ENGEL: Archontológia II. 95.

megyei királyi, királynéi és hercegi földek és népek visszavételét, bár Domonkos nem megyésispáni minőségében, hanem mint a királyi, királynéi, hercegi és várjogok törvényes ügyvédje és nyomozója járt el.⁷¹⁵

A 14. században tehát azt láthatjuk, hogy csak ritkán függ össze a megbízott személyek által betöltött egyéb tisztségekhez kapcsolódó illetékesség a visszavételi akciók során érintett régiókkal. Ebben a 13. század középső harmadában megfigyelhető megoldások éltek tovább. Így Sixtus esztergomi olvasókanonokéval hasonlítható össze István pécsi prépost kiküldetése, ez utóbbi felhatalmazása is az egész ország területére szólt, még ha a tevékenységéről tájékoztató adatok az egyházi tisztségéhez kapcsolható térségre, Baranya, Somogy és Tolna megyékre vonatkoznak is.⁷¹⁶

Adataink többsége is arra utal, hogy leggyakrabban a királyi aula tagjaira, az uralkodó, a királyné vagy — egy ízben — a herceg bizalmasaira bízta a visszavételek lebonyolítását. Az udvari ifjak, katonai és diplomáciai feladatokon kívül, a kormányzat mindennapi munkájában is részt vettek királyuk nevében. Jelenlétük néha a kevésbé fontos ügyek súlyát emelte, ugyanakkor jó lehetőséget nyújtott az udvari ifjaknak, hogy kiküldetések sikeres teljesítése révén előmozdítsák karrierjüket,⁷¹⁷ ahogy ez Cudar Mihálynál látható volt. E bizalmas emberek számára néha külön tisztségeket hoztak létre. 1327-ben Treutel Miklós pozsonyi ispánt a torcsi udvarnokok ügyében kiadott oklevele pozsonyi várnagynak (*capitaneus[!]*) és a csallóközi udvarnokok ispánjának nevezi.⁷¹⁸ 1335-ben Nevnai István udvarnokispánt „az udvarnokok felkutatója és a jogaik visszaszerzője,”⁷¹⁹ illetve „a királyi jogok felkutatója” hangzatos címmel ruházta fel az uralkodó.⁷²⁰ Ez utóbbi tartalmát az oklevél szinte utasításszerűen fogalmazta

⁷¹⁵ UBurg IV. 142. (1332); DL 40689. (1335): ... *procuratore et executore legitimo iurium regalium, reginalium, ducalium et castrensium*...

⁷¹⁶ AO II. 408., 468., 472.; DL 99919.: ... *Stephanum... ab ispos rege... adquirendum universa iura regalia et reginalia intra terminos regni sui delegatum*...

⁷¹⁷ ENGEL: Társadalom 312–316.

⁷¹⁸ AO II. 319–320. (1327)

⁷¹⁹ DL 2880.: ... *odwornicorum requisitor et recaptivator ipsorum iurium*...

⁷²⁰ DL 49285., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: ... *iurium suorum* [ti. I. Károly] *requisitorem*...

meg. Eszerint I. Károly meghagyta Istvánnak, akinek feladata a kondicionáriusi jogok felkutatása és visszaszerzése, valamint megőrzése volt, hogy tegye rá a kezét azokra különleges megbízottja révén, ha pedig valaki ellentmond ennek, azt idézze meg a király elé.⁷²¹

A fentebb említett Nemze Miklós és Cudar Mihály „különleges”, illetve „általános” ügyvédként láttak el hasonló feladatkört.⁷²² Arra is akad példa, hogy egyszerűen királyi embernek nevezték a kinevezett biztost mint Gesztelyi Geszt esetében, aki Lajos herceg utasítására nyomozott hercegi birtokok után.⁷²³ Nevnai István működésével kapcsolatban tudunk arról, hogy az egyik általa kezdeményezett birtok-felülvizsgálat alkalmával tettelegességre is sor került. 1335-ben ugyanis az országbíró által Szenna birtokjogának eldöntésével megbízott személyeket — a pécsi káptalan emberét és a királyi embert — István helyettesének, az udvarnokok alispánja egyik szerviensének vezetésével a szennai és a vele határos falvakban élő királyi népek fegyverrel akadályozták meg a határjárásban és az iktatásban.⁷²⁴ Mivel több hasonló adatunk nincs, ezt egyedi túlkapásnak tekinthetjük, és nem következtethetünk arra, hogy esetleg „kivételes hatalommal” ruházta volna fel az uralkodó a birtokvisszavételekben közreműködő megbízottait.

⁷²¹ Uo.: ... *regie excellentie deliberatio... magistrum Stephanum de Neuna comitem odwornicorum suorum, cui specialius incumberebat ad requirendum et recaptivandum ipsa iura condicionalia [...]*asset eaque suo nomine conservanda, dummodo contradictorum obstaculum sibi non instaret, homine suo speciali lateri eiusdem magistri Stephani adiuncto manibus ipsius magistri Stephani applicari, contradictoresque apparentes contra ipsum magistrum Stephanum comitem odwornicorum, utputa iurium suorum requisitorem ad terminum competentem per eundem hominem suum [coram?] regie sublimitatis presentiam citari precepisset...

⁷²² Nemze István és Cudar Mihály 1358. évi tevékenységére l. AO VII. 468–471.: ... *procuratores et syndici generales...*, az 1359. évre pedig uo. 560.: ... *procuratores et syndicos speciales...*

⁷²³ ZalaO I. 332–334. (1338)

⁷²⁴ DL 49825., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: ... *serviens... vicecomitis odwornicorum et Symon villicus cum populis Scenna, Dada et Scend vocatarum contra hominem regium et... capituli armatis manibus cum maximo impetu venendo ipsos ad diversa loca sagittis sagittando affugasse et nisi fuge presidio evasisset, eos utique interfecere voluisse denotabantur* [ti. a pécsi káptalan].

Fontos körülmény, hogy néhány alkalommal a királyi szolgálónépi szervezet előjárói is részt vettek a bizottságok munkájában. 1236-ban a Hahót nembeli Arnold-féle bizottságban kétszer említik Mihály tárnokispánt.⁷²⁵ Ezekből azonban nem derül ki, hogy milyen minőségben szerepelt itt, mint a tárnokok és földjeik ügyében eljáró tisztviselő vagy mint az uralkodó környezetéhez tartozó személy. Királyi népek ispánjainak részvételéről 1279-ből származó adataink is vannak. Ekkor Veszprém és Somogy megyében a nádori ember, Barcs ispán, Mynezeu/Menezeu fia Pál ispán mellett az oklevelek *intitulatiói* a birtokvizsgálatban részt vevők között két udvarnokispánt neveznek meg, Mikolát Veszprémben, valamint Kelement Somogyban.⁷²⁶ Az Anjou-korban is gyakori udvarnokispánok megjelenése a visszavételeknél. 1327-ben Treutel Miklós pozsonyi ispánsága és várnagyságai mellett a csallóközi udvarnokok ispáni címet is viselte. 1329-ben udvarnokispán foglalt vissza Baranya megyei birtokot.⁷²⁷ Nevnai István 1335. évi szerepéről pedig fentebb már volt szó.

Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy ennek párhuzama nem mutatható ki a várföldek visszavételénél. Mint alább látni fogjuk a várszervezet tisztjei, a várjobbágyok részt vettek a vizsgálatokban. Jelentős különbség azonban, hogy király által delegált bizottságokban ezek nem kaptak helyet. Ezt a jelenséget azzal magyarázható, hogy a várföldek után nyomozó bizottságoknak szinte minden esetben tagja volt a megyésispán, aki végső soron a *comitatus* birtokállománya és népeinek integritásáért felelősséget viselt, bár a rábízott várispánság igazgatását ténylegesen a várszervezet különböző funkciót ellátó tisztjei (*curialis comes, maior exercitus, maior castris, maior speculatorum, maior preconum*) végezték.⁷²⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a birtokjogok vizsgálatánál, amennyiben egy-egy megyére szólt a megbízás, az udvari szervezet érdekeit az adott szolgálónépi kategória előjárója (példáinkban az udvarnokispán és a

⁷²⁵ ZalaO I. 9–10.; uo. 10. A Bertalan és László vezette Somogy megyei bizottságban említenek egy bizonyos Mihály ispánt, nem elképzelhetetlen, hogy azonos a Zala megyei nyomozások során feltűnő Mihály tárnokispánnal (W. VII. 22–23.).

⁷²⁶ Uo. IV. 214–214.; RegArp 3027. sz.

⁷²⁷ AO II. 319–320. (1327); KOSZTA: Pécsi káptalan 13.

⁷²⁸ ZSOLDOS: Várjobbágyok 57–72.

tárnokok ispánja) képviselte, a várszervezetét pedig a területileg illetékes megyésispán. Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy a kevés számú forrás miatt nem lehet megnyugtatóan igazolni ezt a feltevést. 1236-ban Hahót nembeli Arnold zalai ispán mellett közvetlenül szerepel az *intitulatio*ban Mihály a királyi tárnokok ispánja, azonban a per tárgyát képező földről csak annyi derül ki, hogy vásárolt föld volt, esetleges tárnoki vagy más szolgálónépi eredete viszont nem.⁷²⁹ 1237-ben a királyi tálhordók (*bacciniferi*) által vitatott malom birtokjogának tisztázásakor a bizottságban nem említi az oklevél fogalmazója a tálhordók vagy egyéb szolgálónépek ispánját, legalábbis tisztségét nem tette ki a név mellé.⁷³⁰

3. 3. 2. *A visszavételekkel megbízott személyek és bizottságok tevékenysége*

Az oklevelek *narratió*inak esetenkénti szüksézsavúsága és nem teljesen következetes terminológiája miatt az egyes birtokvisszavételek alkalmával követett eljárás nem rekonstruálható ugyan hézagmentesen, de néhány elem meghatározható, illetve kikövetkeztethető. Mivel lényegi eltérés nem valószínűsíthető a kétféle királyi birtok és népek visszaszerzésének technikai lebonyolításában, ezért a visszavételekről szóló forrásokat együttesen használjuk ennél a kérdéskörnél, és ahol szükséges, várföldekre vonatkozó adatokat is felhozunk.

A vizsgálatokkal megbízott személy(ek) kétféleképpen láttak feladatuknak. Az egyik módszer az volt, hogy bejárták a rájuk bízott megye területén lévő települések közül azokat, amelyben királyi vagy királynéi birtokok voltak, illetve szolgálónépek laktak. Ehhez az esetek egy részében különféle jegyzékeket is felhasználhattak. Igaz, hogy ilyenekről csak a pozsonyi várszervezetnek az 1250-es évek első felében történt felülvizsgálatánál van tudomásunk, ráadásul itt kifejezetten IV. Béla

⁷²⁹ ZalaO I. 9–10.

⁷³⁰ RegArp 644. sz. (519. o. — Pótlás)

*registrum*áról szólnak forrásaink.⁷³¹ Kérdéses tehát, hogy mennyire általánosítható efféle összeírások megléte és alkalmazása az ország valamennyi vár- és udvarszervezete esetében, mindenesetre néhány további adat ezt a feltételezést megengedi. Szent László III. törvénykönyve 2. fejezete említi egy Sarchas nevű bíró várnépekről, „ínek”-ről és rabszolgákról készített összeírását.⁷³² Hasonló lehetett ehhez a „Szent István legendájá”-nak nevezett jegyzék, amely egy 1349. évi adat szerint a karakói várjobbágyok és várnépek birtokait és szabadságait tartalmazta.⁷³³ Lehetséges, hogy ez a „Legenda” a karakóin kívül más várszervezetekre vonatkozó jogokat is magába foglalt. Az említett pozsonyi összeírás(ok) tartalmazták a várjobbágyoknak és várnépeknek az örökadományok visszavonása utáni állapot szerinti névjegyzékét, valamint a várhoz tartozó birtokok felsorolását.⁷³⁴ Az 1391-ben készített liptói regisztrum tanúsága szerint I. Károly korában is tartottak egy, a Liptó megyei nemesek okleveleit érintő vizsgálatot, amelynek eredményét egy jegyzékönyvbe vezették, amely alapján 1358-ban I. Lajos az atyja által ily módon megerősített IV. László-féle privilégiumot elfogadta.⁷³⁵

Amennyiben a vizsgálatok *valamennyi* birtokosra és birtokra kiterjedtek, a bírák minden bizonnyal az összes települést érintették. Erre utalhat az a tény is, hogy például a IV. Béla (egyedüli) uralkodásának első

⁷³¹ CDSlov II. 301. (1253): ... *cum alie terre a castro Posoniensi alienate per registrum... Bele... regis castro Posoniensi fuissent r[es]titute...* További oklevelek: uo. 284–285. (1252); uo. 354. (1255)

⁷³² ZÁVODSZKY: Törvények 173–173.: ... *a descriptione iudicis Sarkas nomine apud quemcunque aliqui civium vel illorum, qui dicuntur ewnek vel servi detinentur...*

⁷³³ F. VII. 1. 108–109.: ... *libertatem iobagionum et populorum praedicti castri Craco vocati in legenda Sancti regis Stephani contentam...*

⁷³⁴ CDSlov II. 354. (1255): ... *cum dominus rex tempore revocationis perpetuitatum omnia iura et statum castri Posoniensis ordinasset et personaliter et renovasset, nomina omnium iobagionum ac aliorum cuiucunque condicionis hominum ad id castrum pertinentium in tenorem registri regalis concludendo...*; uo. 284–285. (1252): ... *registrum... Bele regis, super terris dicti [ti. a pozsonyi] castri confectum...*

⁷³⁵ LiptReg 64. §: [I. Lajos] ... *viso registro super examinatione instrumentorum nobilium comitatus Liptouiensis confecto agnoscens dominum Karulum regem, patrem suum, litteras domini Ladislai regis in sui presentia exhibitas acceptasse et in registro conscribi fecisse*

éveiben a Zala megyében folytatott nyomozás a fennmaradt források szerint legalább két esztendeig (1237 és 1238) tartott. A tatárjárás utáni birtokvizsgálatok kapcsán az ezzel megbízottak által kiadott oklevelek *narratió*iban igen gyakran szerepel az is, hogy a feladat nemcsak az egyes birtokok jogviszonyának tisztázására, hanem birtok felmérésére is kiterjedt. Ezt forrásaink a *reambulo*, *perambulo* igékkel fejezték ki. 1249-ben a király a szepesi földek általános felülvizsgálatakor minden egyes föld bejárására Ákos mestert és Mikó zólyomi ispánt bízta meg. IV. László 1274 körül elrendelte, hogy az epöli *vinidatorok* földjét járják be és állítsák vissza a *clicium*ához. Ugyancsak IV. László és Máté nádor 1279-ben Pál ispánt, Barc nádori embert, valamint Kelemen somogyi udvarnokispánt, 1283-ban pedig László soproni ispánt küldte ki a királyi udvarnokok földjeivel kapcsolatban ugyanilyen feladattal.⁷³⁶ Néha a birtokjogok felülvizsgálata mellett a földek felmérése is feladat volt, erre az 1290-es évek első feléből van adat, azokon a területeken, ahol még számos királyi birtok maradt. III. András Balduin kamaraispánnak és szepesi ispánnak hagyta meg, hogy a birtokos jogállásától függetlenül az összes a Szepességben lévő földet mérje fel és tegyen neki jelentést a birtokosokról és birtoklásuk jogcíméről.⁷³⁷

A határjárás és a birtok restitúciója összefüggött. 1265-ben Szenese birtoknak a vasvári várjobbágyok általi igénylését az esetről hírt adó oklevél a határjárásra használt kifejezéssel adta vissza.⁷³⁸ 1238 körül a szintén

⁷³⁶ CDSlov II. 230. (1249): ... *et ad perambulandum singulorum terras...*; MonStrig II. 264–265. (1274): ... *villam Epel... reambulari et restitui datoribus vini ad nostrum clicium precipimus...*; W. IV. 231–214. (1279): ... *ad reambulandas terras udvarnicorum regis et eisdem restituendas...*; UBurg II. 164–165., 165–166. (1283) További példák a birtokok bejárására és a birtokjog felülvizgálatára: 1279-ben Sopron megyében lévő kondicionáriusok (uo. 129–130.), 1288-ban a király szepesi várának elidegenített falvai (RegArp 3501. sz.), 1289-ben az elfoglalt királynéi földek (W. IV. 341–342.), 1292-ben a zólyomi, liptói és turóci királyi várhoz tartozó udvarnok és várföldek (MonStrig II. 332–333.) esetében.

⁷³⁷ CsákyO I/1. 21–22. (1292); HO V. 410–411. (1294): ... *rex possessiones... cuiuslibet condicionis hominis in districtu Scepus existentes... scire et mensurare precipisset, quis eorum, quo titulo sua iura possideret...*

⁷³⁸ UBurg I. 311.: ... *iobagiones castris terram vacuum Scynse vocatam a Paride... et cognatis suis reambulaverunt rationes terre castris...*

vasvári várjobbágyok és várnépek Obulgan fiainak Zsedény nevű prédián előbb határjárást végeztek, majd Obulgan fiait a Vas megyében működő, a várföldeket vizsgáló bizottság elé idézték.⁷³⁹ 1255-ben ecséri udvarnokok Ecsérben és Szántóban — jogtalanul — új határokat emeltek, majd más Zala megyei udvarnokokkal és a lövői királyi lövőkkel panaszt tettek a jogos birtokos ellen az udvarnokföldek után nyomozó Miklós asztalnokmester ellen.⁷⁴⁰

A határjelek megváltoztatása természetesen a birtokra tartott igényt fejezte ki, az új határjelek felállítása vagy a régiek megújítása pedig a birtokjog megerősítését. Ugyanakkor — miként más esetekben is — a határjárás során lehetőség nyílt az érintett birtokosok tiltakozására is. 1283-ban a megyéjében királyi várnépek és királyi kondicionáriusok jogtalanul elvett földjei után kutató és azok határait bejáró László soproni ispán előtt székási erdőörök követeltek vissza egy Székás és Cirák közti földdarabot.⁷⁴¹

A királyi jogok kiderítésének másik lehetősége a provinciabeliek kihallgatása, vagyis a tudományvétel volt. Jogtörténetírásunk megállapítása szerint a tanúkkal való bizonyításnak két formája volt használatos az Árpád-korban: az alaki tanúbizonyosság (*humanum testimonium*), ami a perdöntő eskü alapja, valamint az anyagi tudományvétel (*inquisitio*). A fejlődés háttérében az állt, hogy nehéz volt tanukat állítani, főleg egy előkelőbb, nagyobb hatalmú peres féllel szemben, ezért szükségesé vált a tanúskodás kötelezővé tétele. A tudományvételt a tanúbizonyoságtól a következők különböztetik meg: a per megindítása előtt került rá sor, csak a felperes kérésére történhetett; a király vagy a bíró rendelhette el, és ők állíttathatták a tanukat egy meghatározott körből, végül a tudományvételt kérelmezőre nézve is lehetett kedvezőtlen annak eredménye.⁷⁴² Első ízben 1230-ban, borsodi várföldek restitúciójakor láthatunk ilyen tudományvételt,⁷⁴³ amelynek főbb jellemzői az 1236–1238-ban működő bizottságok

⁷³⁹ Uo. 187–188.

⁷⁴⁰ HO V. 26–28.: ... *ipsi vduornici auctoritate propria sine iuris elevasse...*

⁷⁴¹ UBurg II. 165–166.: ... *nomine terre eorum...*

⁷⁴² HAJNIK: Bírósági szervezet 282–285. Hajnik Imre szerint a tudományvétel a 14. században lesz általános, az Árpád-korban csak kincstári célok érdekében alkalmazták.

⁷⁴³ HO VII. 18.

tevékenységében kimutathatóak. A király által kinevezett bírák végeztették a körút során egy-egy birtokhoz érkezve, a tanúk kikérdezése után állapították meg, hogy a föld kit illet.⁷⁴⁴ Tiltakozásra ezután nyílt lehetőség: 1237-ben a Zala megyébe kinevezett bírák Kapolcs faluban így állapították meg (*inquisitione invenimus*), hogy Vigánti Illésnek ott két malma és egy ekényi öröklött birtoka volt. Ezt követően az egyik malom miatt királyi tálnokok (*bacciferi regis*) ellentmondtak és a bizottság elé idézték Illést.⁷⁴⁵ Az oklevelekből az is kitűnik, hogy a királyi népek keresetét mindig elutasították,⁷⁴⁶ vagyis az *inquisitio* a kezdeményezője érdekeivel ellentétes eredményt hozott.

Bár a tudományvétel egyértelműen a perbeli bizonyítást szolgálta (és ezt több adat is alátámasztja), fontos tehát hangsúlyozni, hogy ezekben az esetekben tudományvétel következetesen megelőzi az esetleges per megindítását, legalábbis az oklevél*narratiók* időrendjében. Ez azt jelenti, hogy *inquisitio*val történt magának a birtokjognak a kiderítése. Mivel a forrásaink csak általánosságban szólnak a tudományvételről, nem tudjuk, hogy ennek során királyi népek kihallgatására is sor került volna.

V. István uralkodásának kezdetén egy újabb forma tűnik fel. 1270-ben a kormányzást átvéve a királyi jogok helyreállítására az ország egyes részeibe bírákat küldött, máshová pedig saját maga látogatott el. Az uralkodó körútja során Vas megyében gyűlésre hívta össze a nemes várjobbágyokat, a várnépeket és más lakosokat, ahol a Tömörd faluban élő vasi várnépek panaszt emeltek földjük elfoglalása miatt. Az ügy kivizsgálására három személyt — az oklevél szóhasználatában *iudices seu inquisitores veritatis* — jelölt ki a király: a vasi ispánt, Gergelyt (aki ekkor királynéi tárnokmester is volt), egy helybeli birtokost, Ják nembeli Jakab fia Bertalant, valamint udvari jegyzőjét, Mihály mestert.⁷⁴⁷ Az 1268. évi

⁷⁴⁴ Néhány példa: W. VII. 23–24. (1236): egy muraközi földnél *multorum testimonio et occulta subtilique... inquisitione...*; uo. 22–23. (1236) a Somogy megyei Borhod földnél *... multorum proborum virorum testimonio occulta, subtilique ac indiganti... inquisitione...*

⁷⁴⁵ RegArp 644. sz. (519. o. — Pótlás)

⁷⁴⁶ 1236-ban például beredi várnépek maradtak alul a pornói apátsággal szemben (ZalaO I. 10.).

⁷⁴⁷ UBurg I. 383.

birtokrendezések alkalmával is sor került hasonló gyűlésre. Ekkor a IV. Béla és Béla szlavón herceg által Zala megyébe kiküldött bírák hívtak össze birtokosokat, akik az evangéliumra esküdtek fel.⁷⁴⁸ Az oklevél nem nevezi meg azokat, „akiket össze kellett hívni”, a birtokrendezés céljából arra lehet következtetni, hogy ezek között csak nemesek voltak.

Ennek a megoldásnak az előzményeit mintegy fél évszázaddal korábban kereshetjük. 1221-ben és 1222-ben az északkeleti országrész számára Bánk királyi udvarispán a későbbi nádori közgyűléshez hasonló bírói körutat tett külön királyi felhatalmazás nélkül, ez tulajdonképpen a kúriai bíraskodás ideiglenes jellegű vidékre helyezése volt. Mivel ez kedvezőtlen lehetett a királyi udvart felkereső pereskedők számára, ezért az Aranybulla a kúriához kötötte a királyi udvarispán bíraskodását.⁷⁴⁹

Ugyanebben az időszakban értesülünk várföldek és várnépek visszaszerzésére kijelölt bizottságok működéséről Bihar és Békés megyékben. A Várad Regestrumnak köszönhetően három adatunk is van a működésére. Mindhárom utal II. András parancsára (*cum esset edictum a rege Andrea*), illetve a megbízás tárgyára: az egyik jogeset a „szétszóródott” várnépek „összegyűjtését”, a másik kettő pedig a jogtalanul elvett várföldek visszavételét említi.⁷⁵⁰ Mivel ugyanarról az évről van szó, nyilván egy akció keretén belül hajtották végre mind a két feladatot. Ezt a feltevést erősíti az a körülmény is, hogy az eljáró bírák is azonosak: két tekintélyes főúr, a király személyes környezetéből: Rátót nembeli Gyula királyi udvarbíró és Tiborc, valamint két kisebb presztízű személy, Illés (*Helias*) és Sándor.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ W. VIII. 208–209.: ... nos igitur convocatis omnibus, qui ad hoc fuerant convocandi et magni sacramenti sedem, tactis vdelicet Sacrosanctis evangeliis in vicem obligati...

⁷⁴⁹ ZSOLDOS: Kehidai oklevél 10–11.

⁷⁵⁰ VárReg 310., 315. és 317. sz.

⁷⁵¹ A forrásadottságok lehetővé teszik, hogy e személyekről, akiket a várad káptalan jegyzőkönyve egyszerűen csak ispánoknak titulál, többet is megtudjunk. Tiborc különféle ispáni tisztségeket töltött be 1198 és 1222 között, és 1206-ban királynéi udvarispán volt (ZW I. 7–8., 8–10. 18–20.; F. III. 1. 316–320.; RegArp 298. sz.). Gyula nagyobb társadalmi ranggal bírt (a Rátót nemzetségből származott) és fontosabb méltóságokat nyert el, így 1219 és 1221, majd 1235 és 1239 között királyi udvarispán, 1229 és 1230 között erdélyi vajda volt, amellett, hogy megyéispánságokat is viselt (Származására I. KARÁCSONYI: Nemzetségek 913. Tisztségeire: Smič. III. 183–184. és 324–325.; F. III. 1. 316–320., uo.

Mint fentebb láthattuk, egy-egy megye birtokviszonyainak rendezésére, illetve a királyi jogok felkutatására rendszeresen küldtek ki az uralkodók biztosokat, illetve bizottságokat. 1254-ben van először példa arra, hogy a király egy Vácott három megye számára megtartott részországgyűlésen foglalkozott a birtokjogok helyreállításával.⁷⁵² Ez azért is figyelemreméltó, mert ezzel párhuzamosan az 1249 és 1258 közötti időszakban, mint láttuk, király által deputált bírák végezték el ezt a feladatot, igaz többnyire királyi birtokok és népek vonatkozásában.

Az 1260-as évek végétől fordulnak elő ismét az 1221–1222. évihez hasonló bírói körutak.⁷⁵³ Egy keltezetlen, valószínűleg 1268 körül kiállított oklevél szerint István ifjabb király udvarispánja Pest megyei tevékenysége kapcsolható ide. A forrás nem utal arra, hogy gyűlés összehívásával történt volna, de ez feltételezhető, mivel a *rex iunior* tisztségviselőjének feladatába a gonosztevők és a birtokosoktól jogtalanul elfoglalt földek ügyei tartoztak.⁷⁵⁴ Néhány évvel később, IV. László uralkodásának elején

VI. 2. 360–362.; uo. IX. 7. 640–642.; MonStrig I. 221–223. és 328.; HO VII. 19.; W. VI. 485–486.; RegArp 586. sz.). Illés 1219-ben békési, 1222-ben bihari ispán volt, 1219-ben pedig fogott bíró (*arbiter*) egy Szabolcs megyei ügyben (VárReg 182., 199. sz.). Sándor 1215-ben újvári, 1219-ben szabolcsi ispán, valamint 1214-ben ő is Szabolcs megyei perben ítélezik (VárReg 72., 112., 139., 179. sz.). Sándor és Illés (ez utóbbi 1221-ben békési ispán volt) hivataluknál fogva megfelelő helyismerettel rendelkeztek a környéken. A Várad Regestrum egyik bejegyzéséből (VárReg 317. sz.) kiderül, hogy a királyi utasítás Bihar megyébe szölt (*in parochia Bichoriensi delegatis*) és valóban, az érintett települések többsége (Apáti, Oroszi, Kaland és Gyanté) ide tartozott, csak a Békés megyei Méhes képez kivételt, de ez is közel van a bihari határhoz, a Kis-Sárrét nyugati részén. Jóllehet ebből az időszakból ismert békési ispán (éppen a fenti Illés), a Békés megyei település említését azzal lehet magyarázni, hogy a 13. század elején közigazgatásilag Békés megye Bihar megyéhez tartozott (I. KRISTÓ: Vármegyék 479–481.), ezért itt is a két megye 1220-as évek eleji összekapcsolódásáról lehet szó.

⁷⁵² A váci gyűlésre l. MonStrig I. 422–424. (1255): ... *de consilio regni nostri proclamari fecissemus et cum in ipsa proclamatione tam de possessionibus occupatis, quam de iniuriis illatis satisfacere voluissemus...* Még l. S. KISS: Generális kongregáció 13–14. és 51.

⁷⁵³ ZSOLDOS: Kehidai oklevél 11.

⁷⁵⁴ W. VIII. 276.: ... *ad iudicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus...* A keltezésre l. ZSOLDOS: Kehidai oklevél 11.

kezdődött a nádor által tartott megyei közgyűlésekre vonatkozó adatok sorozata.⁷⁵⁵

Ilyen összejövetelekkel, mint a királyi birtokok *recaptivatió*jának lehetséges színtereivel a 14. században is találkozunk. 1327-ben a Pozsony várához tartozó kondicionáriusok felderítéséhez Miklós pozsonyi kapitány és a csallóközi udvarnokok ispánja Szentmária faluba hívott össze generális kongregációt, ahol Torcs falubeli udvarnokok követelték vissza 60 holdnyi földjüket. 1358-ban és 1359-ben kifejezetten a nádori közgyűléssel kapcsolódott össze birtokvisszavétel. Ezekben az években két udvari ifjút jelölt ki a király, hogy a nádor által tartott kongregációkon végezzék el a szükséges nyomozást.⁷⁵⁶

A bírák megbízatása szerinti terület birtokainak olykor összeírás alapján történt felkeresése után, akár az esetleges határjárás elvégzésekor, akár az esetleges tudományvételkor, ritkább esetben pedig valamilyen megye vagy országrész számára tartott gyűlésen a királyi népeknek is volt lehetősége panaszt tenni.

A földet visszakövetelő udvarnokok legtöbbször a tisztjeikkel együtt vettek részt a perekben. Borozdi udvarnokok 1237-ben ispánjukkal és két udvarnokjobbággal, 1272-ben pedig ispánjukkal és századosukkal közösen nyújtották be igényüket egy tokoresi földdarabra.⁷⁵⁷ Több esetben tömegesen jelentek meg udvarnokok a bírák előtt. György zalai udvarnokispán és vele sok más udvarnok állította Sixtus mesternél 1272-ben, hogy a veszprémi káptalan vászolyi udvarnok*mansió*kat kényszerített a szolgálatába.⁷⁵⁸ 1255-ben Miklós asztalnokmesternél és udvarnokföldet vizsgáló bírónál Ciprián zalai udvarnokispán tíz személlyel, valamint Ecsér

⁷⁵⁵ ISTVÁNYI: Generalis congregatio 53. és 9. jegyz.

⁷⁵⁶ AO II. 319–320. (1327); uo. VII. 468–471. (1358); uo. 560–563. (1359) Ez utóbbi oklevél megfogalmazásában: ... *ad... iura... regalia et reginalia in congregationibus nostris* [ti. Kont Miklós nádor] *ex officio nostri palatinatus in cunctis regni partibus et provinciis celebrandis exquirenda nobiles sue aule iuvenes... eorum procuratores et syndicos speciales preordinando... constituisset...*

⁷⁵⁷ UBurg I. 174. (1237); uo. II. 21–22. (1272)

⁷⁵⁸ RegArp 2208. sz.: *Georgius comes udvornicorum de Zala et multi alii udvornici cum eodem...*

falu teljes lakosságával lépett fel (*et tota villa Echer de iuxta Wyndurcha*) a veszprémi püspökkel szemben, az aktusnál az Ecsérrel szomszédos Lövőből való királyi lövők is részt vettek (*presentibus et astantibus sibi sagittariis... regis de villa Luev...*). 1254-ben ugyancsak Miklós előtt, a pannonhalmi monostor ellen két malom ügyében valamennyi Somogy megyei udvarnok, jobbágyaikkal együtt emelt panaszt.⁷⁵⁹ Ez nemcsak az udvarnokföldről mutatható ki, hanem a várszervezetnél is általánosnak mondható. Az erről tudósító oklevelek sokszor megemlítik, hogy a pert a kijelölt bíró(k) előtt a várjobbágyok, köztük a várszervezet tisztségeit ténylegesen betöltők (a forrásokban a leggyakrabban a hadnagyok, néhányszor pedig az őrnagyok) kezdeményezték.⁷⁶⁰

A birtokjog kiderítésében, a bizonyításban alkalmazott módszerek megegyeztek azokkal, amelyek a korabeli perjogban máshol is előfordulnak. Az 1220-as évek elején birtokvisszavételre, a várszervezet földjeinek és népeinek visszaszerzésére indított akciók kezdetén az istenítélet archaikus formája, a tüzesvaspróba is előfordult. Jóllehet adataink csak az ország egy meghatározott régiójára, Bihar és Békés megyék területére, valamint csak a várföldekre, illetve várnépekre vonatkoznak,⁷⁶¹ mégis feltételezhetjük, hogy ez a királyi népek egyéb kategóriáinál és az ország más részein is bevett gyakorlat volt. Mivel a tüzesvaspróba alkalmazása 1215 után fokozatosan

⁷⁵⁹ PRT II. 291–292. (1254): ... *universi illius provincie* [ti. Somogy megyéé] *wdornici et eorundem iobagiones conquesti sunt...*

⁷⁶⁰ Néhány példa: 1229-ben békési hadnagy (*princeps exercitus*) és hét százados (VárReg 358. sz.); 1230-ban borsodi várjobbágyok (HO VII. 18.); [1238-ban] vasvári várjobbágyok (UBurg I. 187–188.); 1255-ben szolgagyőri várjobbágyok, köztük Sándor hadnagy és Pál őrnagy (CDSlov II. 349–350.); pozsonyi várjobbágyok, köztük Joanka őrnagy (uo. 353.); nyitrai várjobbágyok (uo. 348.); vasvári várjobbágyok (UBurg I. 247.); 1256-ban bácsi várjobbágyok (W. VII. 436.); vasvári várjobbágyok (UBurg I. 250–251., 255., 311.); 1257-ben karakói várjobbágyok, köztük Endus hadnagy (CDSlov II. 399–400.); 1258-ban Simon egykori bányai hadnagy és két másik várjobbágy (uo. 432–433.); 1268-ban somogyi hadnagy és várnagy (HO III. 14–17.) szerepelnek a várföldek visszavételével kapcsolatos perekben. Még I. RÁKOS: Birtokrestauráció 15–16.

⁷⁶¹ VárReg 310. sz., 315. sz., 317. sz. (1221)

visszaszorult a joggyakorlat más területén is,⁷⁶² a későbbiekben már nem találkozunk vele a birtokrestaurációknál.

A bizonyítási eljárások egy másik csoportját jelentik a már érintett tudományvételek. Az adatok arra mutatnak, hogy a tudományvételek alkalmazása legkorábban a királyi birtokvizsgálatok során fordul elő, majd a 13. század végétől fokozatosan a peres eljárásjog alapvető elemévé vált.⁷⁶³

1230-ban borsodi várjobbágyok vontak perbe egy helybeli birtokost, az ítéletet a Borsod megyébe a várföldek visszaállítására kiküldött bírák azt követően hozták meg, hogy a vitatott birtokon egyháziaktól és világiaktól, magas- és alacsonyrendű személyektől nyíltan és titokban tudakozódtak (*a sacerdotibus, clericis, laicis, magnis et parvis scrutantes publice et silentio*). Tolna megyei nemesektől tudakozódott Erzsébet királyné is 1282-ben, mielőtt döntött a bősüi királynéi csőszök és a gyaláni nemesek közti vitában egy Gyalánban lévő birtok jogállásáról.⁷⁶⁴ Egy 1330-ból való adat szerint a tudományvételek során megbecsülhették a kérdéses birtokok értékét is.⁷⁶⁵

A 1230–1240-es évekre tehető a jogi írásbeliségnek az a szakasza, amikor tanúbizonyítás fokozatosan háttérbe szorul az oklevelekben foglaltak alapján történő bírói döntéseknél, érzékelhetően csökkenő tendenciát mutat azon ítéletlevelek aránya is az ide vonható forrásanyagban, amelyben csak tanukkal való bizonyítást találunk. Adataink nagy részében viszont azt figyelhetjük meg, hogy a földeket perelő királyi népek a legtöbbször nem tudták állításukat oklevéllel alátámasztani.⁷⁶⁶ 1254-ben és 1255-ben, az udvarnokföldeket felülvizsgáló Miklós asztalnokmester a Somogy megyei udvarnokoknak a pannonhalmi apáttal, az ecséri udvarnokoknak a veszprémi püspökkel, valamint a pápai udvarnokoknak és a lövői királyi

⁷⁶² HAJNIK: Bírósági szervezet 258.

⁷⁶³ Uo. 285.

⁷⁶⁴ HO VII. 18. (1230); W. VIII. 276. (1257); HO VI. 281–282.

⁷⁶⁵ AO II. 468–471., 472–474.

⁷⁶⁶ GUOTH: Okleveles bizonyítás 56–57., 59., 64. 72. jegyz. Megfigyelése szerint bizonyos társadalmi rétegek a 13. században jobbra kívül maradtak e fejlődésen, és mivel nem rendelkeztek jogaikat igazoló oklevelekkel, pereik a szóbeliség alapján folytak le, különösen igaz ez a kondicionárius népelemek esetében.

lövőknek a bakonybéli apáttal szemben megfogalmazott igényét elutasította, mivel a megtámadottak okleveleikkel tudták igazolni birtokjogukat.⁷⁶⁷

1272-ben a Miklóssal azonos megbízatású Sixtus esztergomi olvasókanonok előtt zalai udvarnokok azt állították, hogy a veszprémi káptalan jogtalanul kényszerített a szolgálatába öt vászolyi udvarnok*mansiót*. A kanonokok azonban bemutatták II. András és IV. Béla adományleveleit, amelyek szerint az 1217. évi tengerentúli hadjáratának költségeire elvett Gizella-korona fejében, valamint Gertrúd királyné lelki üdvéért többek között három vászolyi udvarnokot kapott a káptalan.⁷⁶⁸ A diploma utal arra is, hogy ezektől az udvarnokoktól származik a kérdéses öt háznép is. Az azonban nem derül ki, hogy ennek bizonyítása milyen módon történt, valószínűleg nem a fent említett királyi oklevelekkel, hanem tanúvallomások, esetleg tudományvétel alapján.⁷⁶⁹ 1279-ben Bereck ispán IV. László nyílt oklevelét mutatta be, amikor nyolc *mansió*nyi beteregi udvarnokföldet elvettek tőle.⁷⁷⁰

Egy ízben sikeren hárították el királyi népek a velük szemben okleveleket benyújtók védekezését, mégpedig a diploma kiállítás módja alapján annak érvényességét vitatva. 1327-ben a pozsonyi káptalan pátensét felmutató Szapi Jakab fiaitól a tőlük 60 holdnyi földet követelő udvarnokok az eredetit is kérték, amit ezek nem tudtak teljesíteni, ezért őket elmarasztalta a vizsgálatot vezető Miklós pozsonyi ispán és a csallóközi

⁷⁶⁷ PRT II. 291–292. (1254); uo. VIII. 292–293. (1255); HO V. 26–28. (1255)

⁷⁶⁸ II. András adománylevelei: HO V. 8–9. (1217); uo. 9. (1222). IV. Béláé pedig valószínűleg: F. VII. 1. 220–223. (1229), amelyben az örökadományok visszavételekor megerősíti apja okleveleit.

⁷⁶⁹ RegArp 2208. sz.: ... *et ipse quinque mansiones essent de linea dictorum trium udvornicorum iamdicte ecclesie consueta servitia impendentes...* Elméleti lehetősége fennáll, hogy — miként az máshol is előfordul — az udvarnokok IV. Béla uralkodása alatt is pereskedtek, és ekkor adott volna ki a király vagy más bíró oklevelet, amelyben utalás történt a vászolyi udvarnokok genealógiájára, de ez azért nem valószínű, mert ilyen esetekben az ítéletlevelek mindig hivatkoznak a korábbi bírói döntésekre. L. UBurg II. 21–22. (1272)

⁷⁷⁰ RegArp 3027. sz.

udvarnokok ispánja.⁷⁷¹ Az oklevelek nemcsak a birtoklás jogcímét, hanem az adomány jogosságát is tisztázhatták, amint azt láttuk Erzsébet királyné 1289. évi, a veszprémi egyháznak adományozott nagyberényi pohárnokföldek felülvizsgálatánál.⁷⁷²

Az okleveles bizonyítással eldöntött birtokvizsgálatok egyik érdekes esetét láthatjuk Pál országbíró 1335-ben kiadott ítéletlevelében. Ekkor Nevnai István a mérei nemesektől követelte vissza a Somogy megyei Szennát udvarnoki birtok jogcímén (*nomine possessionis odwornicalis*) és a határt bejárva a király nevében a kezelésébe is vette azt. A méreiek bemutatták IV. Béla egyik oklevelét, amelyben a dadai udvarnokokkal szemben nekik ítélte Tolkajt. Mivel azonban az oklevélben szereplő határok nem a vitás földre vonatkoztak, ezért az országbíró határjárást rendelt el azzal, hogy Tolkajt eszerint iktassák be a méreieknek, Szennának azt a részét pedig, ami az előbbi határain kívül esik, István mesternek adják át. A fehérvári káptalan — nyilvánvalóan félreértve a mandátumot és IV. Béla oklevele alapján elvégezve a feladatot — Szenna, és nem Tolkaj határait járta be, emiatt a felek nem is értettek egyet. Ezután a pécsi káptalant utasította az országbíró, amit az második alkalommal tudott csak végrehajtani, mert az első kísérletnél az udvarnokok alispánjának szerviense és három falu, Szenna, Dada és Szend királyi népei fegyverrel zavarták el a királyi embert és a káptalan emberét.⁷⁷³ Ebben a perben, tehát az udvarnoki (Szenna) és a nemesi birtok (Tolkaj) határainak pontos meghatározása volt a vita tulajdonképpeni tárgya.

Esküvel történt bizonyítás ritkábban fordult elő, alkalmazása csak az 1268. évi nemesi birtokrendezések alkalmával mondható általánosnak. Ekkor királyi-királynéi népektől földet visszakövetelő nemesek igazolták

⁷⁷¹ AO II. 319–320.: [az udvarnokok] *non contentabatantur, sed originales litteras earundem litterarum petebant exhiberi...*

⁷⁷² W. IV. 341–342. (1289). Magánszemély által tett donáció jogosságának ellenőrzése: BpO I. 251–252. (1290)

⁷⁷³ DL 49285., reg. BORSA: Mérey 2. sz.: ... *extra distinctiones possessionem Scenna repertam sub antiquis metis procuratori regio in persona regie excellentie commisit possidere... possessionem Scennam et non possessionem Tolkey reambulatum fuisset et sic parte sin huiusmodi reambulatione discordasse rescribebat...*

jogukat ilyen módon.⁷⁷⁴ Két esetben más nemesekkel együtt tették le az esküt, az egyik esetben a társak száma tíz volt, a másikban negyven.⁷⁷⁵ A birtokvizsgálatokat vezető bíró tanúbizonyítás után is elrendelhetett esküt. 1237-ben az egyházmegyéjében földeket felülvizsgáló Gergely győri püspök előtt borozdi udvarnokok azt állították, hogy Lőrinc fia Sándor tőlük két ekényi tokorcsi földjüket erőszakkal elvette. Miután Sándor tanúkkal bizonyította, hogy az öröklött földje, az udvarnokok azt mondták, hogyha a tanúk közül hat személy esküt tesz le, akkor a földet visszaadják. Az udvarnokok által kijelölt emberek letették az esküt és így a birtokrész Sándornak jutott. A győri püspök királyi bírságban marasztalta el az udvarnokokat, mégpedig patvarkodó per indításáért (*pro eo, quod calumpniosam actionem moverant*), és nem azért, mert a tanúbizonyítást el nem fogadva eskü letételét kérték.⁷⁷⁶

A tudományvétel alperesre nézve kedvező eredményét, mivel a középkori magyar perjog ezt nem tartotta perdöntő erejű bizonyításnak,⁷⁷⁷ esküvel is meg kellett erősíteni. 1330-ban három ilyen per ismeretes: ekkor István pécsi prépost által végrehajtott *recaptivatio* nyomán indult perben az országbíró tudományvételt rendelt el, amelynek a vitás föld birtokosára nézve kedvező eredménye mellé, „hogy semmi gyanú ne támadjon”, eskü letételét is megkövetelte, amit azok 40, illetve 60 nemessel együtt meg is tettek.⁷⁷⁸ Egyéb esetekben a királyi népek egymás közti vitáját döntötte el, például 1272-ben Sixtus mester előtt berényi udvarnokok így szereztek vissza a becsei udvarnokoktól két holdnyi földet.⁷⁷⁹ Várföldek visszavételénél találkozunk olyan esettel, amikor az adománylevél megléte ellenére esküre is sor került. 1258-ban bányai várjobbágyok támadták meg a zobori monostort Vince nyitrai püspök előtt, akinek az apát bemutatta ugyan Kálmán király oklevelét, amivel bizonyította igazát, mégis a főpap elrendelte, hogy három tekintélyesebb szerzetes és a monostor négy idősebb

⁷⁷⁴ W. III. 184–185., 186–187., 187–188, 188–189.

⁷⁷⁵ Uo. VIII. 208–209.; HO VIII. 114–115.

⁷⁷⁶ UBurg I. 174.

⁷⁷⁷ HAJNIK: Bírószági szervezet 276–277.

⁷⁷⁸ AO II. 468–471., 472–474., DL 99919.

⁷⁷⁹ W. VIII. 401.

jobbágya tegyen esküt. Miután az eskütétel megtörtént, Vince az apátság javára döntött.⁷⁸⁰

A 13. században és a 14. század elején a birtokvisszavételekre kijelölt bírák döntöttek el — minden bizonnyal a helyszínen — a vitás helyzeteket. Kivételesnek mondható Pál veszprémi püspök, a királyi népek birtokait rendező megbízott eljárása, aki 1268-ban miután meghallgatta a somogyi várnépek és egy helybeli birtokos, Izsóp fia János álláspontját, a feleket a király elé idézte meg, aki eldöntötte a pert.⁷⁸¹

Az 1320-as évek végétől ez általánossá válik: a birtokperek a királyi kúriához, az országbíró ítélőszéke elé kerültek. Itt az uralkodót képviselhette a *requisitor et recaptivator*, nemcsak akkor, ha esetleg egyébként is az udvarhoz kötötte a tisztsége,⁷⁸² hanem akkor is, ha a vármegyéjében eljáró ispán volt.⁷⁸³ Pál országbíró egyik 1335. évi ítéletlevele szerint a Nevnai István udvarnokispánnak kiadott királyi parancs része volt, hogy feladatából következően tegye rá a kezét a kondicionáriusi jogokra, ha nincs ellentmondás, aki pedig neki, mint a királyi jogok felkutatójának, ellentmond, emberével megfelelő időpontra idéztesse meg a király elé.⁷⁸⁴

Nevnai István megbízatását követően többször István *specialis notarius* volt a király ügyvédje, akit I. Károly külön az ilyen birtokperekre jelölt prokurátorául⁷⁸⁵ — egy ízben Miklós temesi ispánnal együtt —

⁷⁸⁰ CDSlov II. 432–433.

⁷⁸¹ HO III. 14–17.

⁷⁸² ZalaO I. 248., 332.

⁷⁸³ DL 40689.

⁷⁸⁴ DL 49285., reg. BORSA: Mérey 29. sz.: ... *regie excellentie... Stephanum de Neuna comitem odwornicorum... dummodo contradictorum obstaculum sibi non instaret... manibus ipsius Stephani applicari, contradictoresque apparentes contra ipsum magistrum Stephanum... utpote iurium suorum regalium suorum requisitorem ad terminum competentem per eundem hoominem suum [coram?] regie sublimitatis presentiam citari precepisset...*

⁷⁸⁵ AO II. 408–410.; uo. 468–471.; uo. 472–476.; DL 99919.: ... *magistro Stephano executore causarum huiusmodi litigiosarum notario aule regie speciali ad hoc deputato...*; DL 2880. (Ebben az oklevélben az idézett cím említése nélkül). István személyét Domonkos fia Őri Istvánnal azonosítja, illetve működésének évkörét (1329–1349) meghatározza: KUMOROVITZ: Osztályok, címek 298. A *specialis notarius*nak az államkormányzatban betöltött funkcióját l. uo. 299.

baranyai földekről folyó perben. 1338-ban Lajos herceget „informátorának”, Miklós mesternek szerviense, Lőrinc képviselte.⁷⁸⁶

Az ilyen perekben mindig a királyi jelenlét bíróságának vezetője, az országbíró ítélkezett.⁷⁸⁷ Kivételesen előfordult, hogy nem került a királyi kúria elé az ügy. 1332-ben egy Szombathely és Kisszöllös között lévő malomhely birtokjogát a vasvári káptalan előtt oklevél bemutatásával igazolta a vásárló, 1335-ben pedig Nádasdi Szemere fiai a hantai káptalan előtt 24 nemessel együtt esküdnek meg, hogy ők és felmenőik soha nem tartoztak a kondicionáriusok közé).⁷⁸⁸ Ilyenkor az idézés elmaradt, tehát az ügyet nem követte ítéletlevél, így ezekről az esetekről pozitív adat ritkán maradt fenn.

Az esetek túlnyomó részében a restitúció csak a földekre terjedt ki, a rajtuk élőkre csak ritkán, maguk az oklevelek is ritkán tartalmazzák ezt a célkitűzést. 1257-ben IV. Béla elrendelte más uradalmakba költözött, „szétszóródott” turóci és liptói népeinek visszaszerzését, valamint Széki és Balog nevű birtokára való telepítését.⁷⁸⁹ 1290-ben Erzsébet királyné oklevelében ugyan utal királynéi népek szolgáltatásainak helyreállítására, de csak birtokjogok felülvizsgálatáról van tudomásunk.⁷⁹⁰

A 13. század második felében a jelentős nagyságú királyi birtokkal rendelkező Zólyomot, Turócot, Liptót és a Szepességet érintő akcióknál általánosnak mondható, hogy a vizsgálat, valamint a birtokok vagy a népek visszaszerzése összekapcsolódott a kötelezettségek rögzítésével. Az előbb említett turóci és liptói népek esetében a királyi birtokokra való visszatelepítések szabályozta jogait és adózásukat.⁷⁹¹ A Szepességben,

⁷⁸⁶ ZalaO I. 332.: ... *Laurencio serviente magistri Nicolai informatoris... Ludyci ducis ...*

⁷⁸⁷ DL 498285., reg. BORSA: Mérey 2. sz (1335); DL 99919.; AO II. 408–410., uo. 468–471.; uo. 472–476.

⁷⁸⁸ UBurg IV. 142. (1332); DL 91267. (1335): ... *de cetu et numero populorum et conditionariorum regalium non fuerint nec existant...*

⁷⁸⁹ CDSlov II. 397–398.: ... *cum plures homines de populi nostris de Turch et de Lypto exivissent et ad aliorum predia fuissent dispersi, ad terras nostras Zequi, videlicet et Bolug, que sunt sub Coroch, similiter etiam terram vduornicorum de Zequi... facientes revocari...*

⁷⁹⁰ BpO I. 251–252.

⁷⁹¹ CDSlov II. 397–398. (1257): ... *ipsos [ti. a turóci és liptói népeket]... facientes revocari, talem eis libertatem duximus ordinandam...*

amennyiben a birtoklás megerősítésre került, akkor az ennek feltételül szabott szolgáltatásról, rendszerint a pénzfizetésről,⁷⁹² egy esetben pedig a katonáskodásról is rendelkeztek.⁷⁹³ Nem mellékes körülmény azonban, hogy itt nem a „hagyományos” udvari népekről volt szó és ezek a megyék, uradalmak a királyi politikában speciális szerepet tölthettek be.⁷⁹⁴

3. 3. 3. *A birtokvisszavételi akciók mérlege*

Csak ritka kivételként találkozhatunk olyan esettel, amikor a birtokrendezések során — nem számítva ide most az örökadományok visszavonását — a királyi népek javára született döntés. Ezek közé tartozik a tőhöli királyi tárnokoké és torcsi udvarnokoké. Az előbbiek 1236 körül a Lüle falubeli királyi szerviensekkel szemben védték meg magukat, akik pedig a poroszló megvesztegetésétől sem riadtak vissza. Az utóbbiak 1327-ben az eredeti adománylevél bemutatását követelve jártak sikerrel.⁷⁹⁵ Az adatok nagy része alapján az a következtetés vonható le, hogy az udvari- és a várszervezet földjeinek visszaszerzése érdekében indított akciók sikertelenek voltak, esetleg a királyi politikának nem is voltak nagy horderejű tényezői. Ennek azonban ellentmond a királyi birtokvisszavételek — példákkal is bizonyított — *intézményes* jellege, a 13–14. századi magyar királyok egész uralkodására jellemző volta. A jelenség magyarázata inkább abban a körülményben kereshető, hogy a középkori okleveles forrásanyagból éppen a királyi archívumé pusztult el teljesen, ahol esetleg az uralkodó által megnyert perekről oklevél vagy regisztrum fennmaradt volna, az enyészetet leginkább elkerülő családi levéltárak pedig értelemszerűen csak a birtokjogot igazoló diplomákat, köztük az egykori udvari- és várbirtokok felülvizsgálata során a birtoklás jogcímét megerősítő okleveleket őrizték meg.

⁷⁹² RegArp 3497. sz. (1288); HO VI. 363–364. (1291); CsákyO I/1. 21–22. (1292); HO VI. 410–411 (1294)

⁷⁹³ CDSlov II. 347. (1255)

⁷⁹⁴ SzűCS: Utolsó Árpádok 39–50.

⁷⁹⁵ CDSlov II. 16. (1236); AO II. 319. (1327)

4. ÖSSZEGZÉS

Értekezésünk eredményeit röviden összefoglalva az udvari birtokok és népek 13. század eleje és a 14. század közepe közti történetével kapcsolatosan a következő megállapításokat tehetjük.

A szolgálónépi intézményen belül a funkció és igazgatás szempontjából két részt különíthetünk el. Egyfelől létezett egy „decentralizált” szervezet, amely a 13. században a különböző udvarházak közé csoportosuló földekből és udvarnoktelepülésekből állt, ahol zömmel előírt mennyiségű élelmiszerral adózó szolgálónépek éltek. Ezek vezető tisztségviselői az udvarnokispánok voltak, akik egyrészt a királyi népek jobbágyi rétegéből kiemelt személyek, nagyobb részt pedig a *curiák*, *curtisok* környékén élő köznemesek közül kerülhettek ki. A megyebeli (*comprovincialis*) számára ez hasonló lehetőséget teremtett, mint a földesúri familiákban való szerviensi szolgálat vállalása.

E jelenség leginkább az Anjouk korából adatolható, amikor feltehetően az udvari birtokszervezet Árpád-korra jellemző „decentralizáltsága” — a birtokok megfogyatkozása és a királyi váruradalmak kialakítása miatt átszervezés következtében — megszűnt. A 14. században az összes királyi kondicionárius és földjeik élén egy udvarnokispán állt, aki király környezetében alacsonyabb presztízsű, de mégis „udvari” tisztséget töltött be. Az udvarnoki falvak sokáig őrizték eredeti jogállásukat, olykor még eladományozásuk után is, a vizsgált korszak végére lakóik túlnyomó többsége viszont beolvadt a jogilag egységes jobbágyságba. A folyamat tényezői között számolni kell természetesen demográfiai okokkal is, az utánpótlását veszített szolgálónépi csoportok eltűnésével.

A szolgálónépi szervezet másik részét kitevő pohárnokok, asztalnokok, lovászok stb. a királyi kíséretében látták el szolgálatukat, valószínűleg meghatározott ideig követték az uralkodót és végeztek számára speciális feladatokat. E csoportok irányítása az udvari tisztségviselőnek tekinthető pohárnok-, asztalnok-, lovász- stb. ispánok kezében volt. Az udvarházakra épülő rendszerhez képest e kategóriák igazgatása

„centralizáltak” mondható. A király környezetéhez fűződő személyes viszony mind az ilyen típusú ispánok, mind pedig az egyes szolgálónépek számára a társadalmi emelkedés esélyét nyújtotta. Az ispánok jó része valamelyik ismert Árpád-kori nemzetséggel kapcsolható össze, de e hivatalukban nem tartoztak a bárók közé. A 13. században az udvari tisztségviselők esetében alig mutatható ki közvetlen részvétel a szolgálónépi csoportok ügyeinek intézésében. A szolgálónépi kategóriák felett álló, a királyi udvarban működő ispánoknál két csoport különböztethető meg, a választóvonalat a későbbi bárók közé emelkedés jelenti. Ezek alapján az e tisztséget viselő személyek köre azonosíthatók az Anjou-korban intézményesülő „udvari ifjak” csoportjával.

A királyi udvarban szolgálatot teljesítő királyi nép emelkedése is megfigyelhető, nemcsak a nemesítésük alkalmával, hanem bizalmi, az eredeti jogállástól gyökeresen eltérő feladatkörben. A király mellett nem egyszer kancelláriai vagy éppen diplomáciai feladatok ellátásában is látható királyi népek (pl. tárnokok, pohárnokok, solymászok stb.) uralkodótól való függése nem írható le az archaikus *proprius* jogállással. Néhány alkalommal nehezen lehet különbséget tenni a király személye mellett tartózkodó nemes és szolgálónép között. Természetesen a nemesítés oldotta fel a szolgálói jogállás és királyi udvarban betöltött szerep közti ellentmondást, amely után e sajátos viszony több példa szerint még évszázadokig fennmaradhatott.

A királyi birtokszervezet működése nagyban függött az uralkodók adományozási politikájától. A szolgálónépi rendszer maradványainak fennmaradása ennek megfelelően egyrészt a koronajavak elidegenítésének korlátaitól, másrészt pedig birtokvisszavételi politika eredményességétől függött. Több királyunk okleveleiben találhatóak elszórt utalások arra, hogy a királyi hatalom — jóllehet egyre csökkenő arányt képviselő — alapjait adó birtokok megőrzése szükséges, ennek ellenére a szervezet részeinek eladományozása minden korszakban megfigyelhető, még ha nem is azonos intenzitással. Az 1220-as évektől (az udvari birtokszervezet esetében az 1230-as évek végétől) minden uralkodó törekvései között kimutatható birtokvisszavételek sikere nem igazolható. Azonban a szinte évről-évre ismétlődő, változatos keretek között lebonyolított akciók, amely során a hangsúly fokozatosan a („fölösleges”) örökadományok visszaszerzéséről a

jogtalanul elvett királyi birtokok helyreállítására tevődött át, arra utalnak, hogy a 14. század közepéig a királyok politikájában ez központi elem maradt.

A donációkból kimaradt vagy valamilyen módon visszaszerzett birtokok és népek továbbra is jelentősek voltak a királyi politika számára. Ez érvényes mind a hospes településekhez hasonlóan pénzjáradékkal tartozó, faluközösségben élő, a király (királyné, herceg) közvetlen földesurasága alatt lévő jobbágyok által művelt földekre, mind azokra, amelyek királyi várak tartozékaivá alakultak.

5. A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM JEGYZÉKE

- ALMÁSI: Néhány oklevél = ALMÁSI TIBOR: Néhány Árpád-kori oklevél emléke 1327. évi okiratokban. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 96 (1992) 39–45.
- ÁMTF = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998.
- Anjou = Anjou-kori oklevéltár. I–XII., XVII., XXIII–XXIV. Szerk. ALMÁSI TIBOR et alii. Bp.–Szeged 1990–2002.
- AO = Anjoukori okmánytár. I–VIII. Szerk. NAGY IMRE–NAGY GYULA. Bp. 1878–1920.
- ApponyiO = A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526. Bp. 1906.
- BARTONIEK: Koronázási eskü = BARTONIEK EMMA: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. In: *Századok* 51 (1917) 5–14.
- BILKEI: Zalavári = BILKEI IRÉN: A zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái (1257–1541). Zalaegerszeg 1999. (Zalai Gyűjtemény 47.)
- BOGDÁN: Földmértékek = BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978.
- BOLLA: Jobbágyság = BOLLA ILONA: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. (A monográfia először 1983-ban jelent meg)
- BOLLA: Jobbágytelek = BOLLA ILONA: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. (A „curia” és „mansio” terminusok jelentésváltozása az Árpád-korban). In: BOLLA: *Jobbágyság* 209–232. (A tanulmány először 1961-ben jelent meg)
- BOLLA: Társadalmi mozgalmak = BOLLA ILONA: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 1 (1957) 84–105.

- BÓNIS: Decretalis Intellecto = BÓNIS GYÖRGY: Decretalis Intellecto. (III. Honorius a koronajavak elidegeníthetlenségéről). In: Történelmi Szemle 17 (1974) 24–31.
- BORECZKY: Tárnokmester = BORECZKY ELEMÉR: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Bp. 1904. [Különlenyomat a Jogász-Újság 1905. évi évfolyamából]
- BOROSY: Hadakozó népelemek = BOROSY ANDRÁS: Közrendű és nem szabad eredetű hadakozó népelemek az Árpád-korban. In: Hadtörténelmi Közlemények 19 (1982) 3–24.
- BOROSY: Udvar- és erdőispánságok = BOROSY ANDRÁS: Adatok az udvar- és erdőispánságok történetéhez az Árpád-korban. In: Agrártörténelmi Szemle 19 (1977) 325–326.
- BORSA: Mérey = BORSA IVÁN: A Mérey család levéltára (1265–1525). Forrásközlés. In: Somogy megye múltjából 23 (1992) 3–28., 24 (1993) 3–26., 25 (1994) 23–49.
- BORSA: Somogyi konvent = BORSA IVÁN: A somogyi konvent oklevelei a Magyar Országos Levéltárban. Forrásközlés. In: Somogy megye múltjából 26 (1995) 3–18., 27 (1996) 49–68., 28 (1997) 11–43.
- BOSHOF: Königsherrschaft = BOSHOF, EGON: Königstum und Königsherrschaft in 10. und 11. Jahrhundert. München 1993. (Enzyklopädie deutscher Geschichte 27.)
- BOSL: Ministerialität = BOSL, KARL: Dienst macht frei — Leistung adelt. Die „adelige Unfreiheit.“ Der Aufstieg der Ministerialität. Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hrsg. v. HERMANN AUBIN–WOLFGANG ZORN. Bd. I. Von der Frühzeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Stuttgart 1971. 235–243.
- BpO I. = Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301). CSÁNKY DEZSŐ gyűjtését kieg. és s. a. r. GÁRDONYI ALBERT. Bp. 1936.
- BRÜHL: Fodrum, Gistum = BRÜHL, CARLRICHARD: Fodrum, Gistum, Servitium regis. Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königstums in Frankenreich und in der fränkischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien vom 6. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts I–II. Köln–Graz 1968.

- CDSlov = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislavae 1971–1987.
- ChAH = Chartae Antiquissimae Hungariae (1001–1196). Comp. GEORGIUS GYÖRFFY. Bp. 1994. (Monumenta Medii Aevi)
- CsákyO = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. Oklevelek (1229–1449). Bp. 1919.
- CSánki = CSÁNKI DEZSŐ–FEKETE NAGY ANTAL: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp. 1890–1941.
- CSÖRE: Erdőgazdálkodás = CSÖRE PÁL: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980.
- DÉNES: Vízóvók = DÉNES GYÖRGY: A királyi halászóvizek Árpád-kor végi felügyelői, a vízóvók. In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 12 (1973) 121–128.
- DF = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000—1131. Ed. GEORGIUS GYÖRFFY. Bp. 1992.
- DiplHev = KONDORNÉ LÁTKÓCZI ERZSÉBET: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Eger 1997. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4.)
- DL = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Gyűjtemény.
- DRH 1301–1457 = Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns (1301–1457). Edd. F. DÖRY–G. BÓNIS–G. ÉRSZEGI–S. TEKE. Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.)
- DRMH I/1. = Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. I. 1000–1301. Transl. and ed. by JÁNOS M. BAK–GYÖRGY BÓNIS–JAMES ROSS SWEENEY. Bakersfield, California 1989. (The Laws of Hungary I/1.)
- ECKHART: Alkotmánytörténet = ECKHART FERENC: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946.
- ECKHART: Királyi adózás = ECKHART FERENC: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908.
- ECKHART: Szentkorona-eszme = ECKHART FERENC: A szentkorona-eszme története. Bp. 1941.

- ENGEL: Archontológia = ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). I–II. Bp. 1996. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.)
- ENGEL: Társadalom = ENGEL PÁL: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: UŐ: Honor, vár, ispánság. (Válogatott tanulmányok). Bp. 2003. 302–319. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) (A tanulmány először 1988-ban jelent meg)
- ERDÉLYI: Árpádkori társadalomtörténetünk = ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Bp. 1915. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 6.)
- ERDÉLYI: Tizenkét legkritikusabb = ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tizenkét legkritikusabb kérdés. Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései c. könyve bírálatához (Történelmi Szemle, 1916). Kolozsvár, 1917.
- EszterházyO = ESZTERHÁZY JÁNOS: Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár. Bp. 1901.
- F. = Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. GEORGIUS FEJÉR. Budae 1829–1844.
- FEKETE NAGY: Partikuláris = FEKETE NAGY ANTAL: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 159–184.
- FLACH: Aachen = FLACH, DIETMAR: Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsgutes von der Karolingerzeit bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Göttingen 1976. (Veröffentlichungen des Marx–Planck Instituts für Geschichte 46.)
- FONT: Kényszerpályák = FONT MÁRTA: Kényszerpályák és választási lehetőségek a keresztény nagyhatalmak árnyékában. (Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században). MTA-doktori értekezés kézírata. Pécs 2001.
- FÜGEDI: IV. Béla adományai = FÜGEDI ERIK: IV. Béla adományai és a szóbeliség. In: Levéltári Közlemények 63 (1992) 39–52.
- GERICS: Korai rendiség = GERICS JÓZSEF: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987.

- GERICS: Nemesi jog = GERICS JÓZSEF: Nemesi jog – királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban. In: UŐ: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 275–294. (METEM-könyvek 9.) (A tanulmány eredetileg 1988-ban jelent meg)
- GOCKEL: Karolingische Königshofe = GOCKEL, MICHAEL: Karolingische Königshofe am Mittelrhein. Göttingen 1970. (Veröffentlichungen des Marx–Planck Instituts für Geschichte 31.)
- GOMBOS: Catalogus = A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Bp. 1937–1938.
- GÖLDEL: Tafelgüterverzeichnis = GÖLDEL, CAROLINE: Servitium regis und Tafelgüterverzeichnis. Untersuchung zur Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte des deutsche Königstums im 12. Jahrhundert. Sigmaringen 1997. (Studien zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte 16.)
- GUOTH: Okleveles bizonyítás = GUOTH KÁLMÁN: Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Bp. 1936. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 9.)
- GYÖRFFY: Besenyők = GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok. In: UŐ: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 94–191.
- GYÖRFFY: Dömös = GYÖRFFY GYÖRGY: Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban. In: A Duna-menti népek hagyományos műveltsége. (Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére). Szerk. HALÁSZ PÉTER. Bp. 1991. 291–295.
- GYÖRFFY: István király = GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977.
- GYÖRFFY: Százaskör szervezete = GYÖRFFY GYÖRGY: A tízes és százaskör szervezete. In: Az MTA II. Osztályának közleményei 22 (1973) 57–64.
- GYÖRFFY: Szolgálónépek = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. In: Történelmi Szemle 15 (1972) 261–320.
- HAJNIK: Bírósági szervezete = HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezete és perjoga az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899.
- HECKENAST: Fejedelmi szolgálónépek = HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 53.)

- HEUSINGER: Servitium regis = HEUSINGER, BRUNO: Servitium regis in der deutschen Kaiserzeit. Archiv für Urkundenforschungen 8 (1923) 26–159.
- HHStA Erdődy = Haus- Hof- und Staatsarchiv. Az Erdődy család levéltára
- HO = Hazai okmánytár. I–VIII. Kiad. NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Bp. 1865–1891.
- HOKl = Hazai oklevéltár (1234–1536). Szerk. NAGY GYULA–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Bp. 1879.
- HOLUB: Zala megye = HOLUB JÓZSEF: Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929.
- HÓMAN: Pénztörténet = HÓMAN BÁLINT: Magyar pénztörténet (1000–1325). Bp. 1916.
- HÓMAN: Pénzügyek = HÓMAN BÁLINT: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.
- ISTVÁNYI: Generalis congregatio = ISTVÁNYI GÉZA: A generalis congregatio. In: Levéltári Közlemények 17 (1939) 50–83., 18–19 (1940–1941) 197–207.
- JANKOVICH: Királyi kápolnák = JANKOVICH MIKLÓS: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: Budapest Régiségei 19 (1959) 57–97.
- JÁNOSI: Törvényalkotás = JÁNOSI MONIKA: Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban. Szeged 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9.)
- K. FÁBIÁN: Várad Regestrum = K. FÁBIÁN ILONA: A Várad Regestrum helynevei. (Adattár). Szeged 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.)
- KARÁCSONYI: Antimonialis = KARÁCSONYI JÁNOS: A mérges vipera és az antimonialis. (Korkép Kun László király idejéből). In: Századok 44 (1910) 1–24.
- KARÁCSONYI: Magyar nemzetségek = KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Reprint. Bp. 1995.
- Károly Róbert = Károly Róbert emlékezete. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Bp. 1988. (Bibliotheca Historica)

- KárolyiO = A nagy-károly gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. S. a. r. GÉRESI KÁLMÁN. Bp. 1882–1897.
- KIS: Ákos Ernye = KIS PÉTER: „A király hű bárója”. (Ákos nembeli Ernye pályafutása). In: Fons 2 (1995) 273–316.
- KIS: Megjegyzések = KIS PÉTER: Megjegyzések a királyi szolgálatónépi szervezet 13–14. századi történetéhez. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. HOMONNAI SAROLTA—PITI FERENC—TÓTH ILDIKÓ. Szeged 1999. 39–47.
- KIS: Sixtus = KIS PÉTER: „Sok éven át védett minket és koronánk jogait”. (Sixtus esztergomi olvasókanonok karrierje). In: Fons 9 (2002) 7–27. (Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére)
- KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL—MAKK FERENC. Bp. 1994.
- KOSZTA: Pécsi káptalan = KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan Árpád-kori hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei. In: Baranyai helytörténetírás 1989. Pécs 1989. 13–26.
- KOSZTA: Pécsi székeskáptalan = KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1253). Pécs 1998. (Tanulmányok Pécs történetéből 4.)
- Königspfalzen = Die deutschen Königspfalzen. 2. Bd. Tübingen. Bearb. v. Michael Gockel. Göttingen 2000.
- KRISTÓ: Locsmánd = KRISTÓ GYULA: A locsmándi várispánság és felbomlása. In: Soproni Szemle 23 (1969) 131–144.
- KRISTÓ: Nemzetségek = KRISTÓ GYULA: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. In: Uő: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 26–50., 459–467. (Nemzet és emlékezet) (A tanulmány eredetileg 1975-ben jelent meg)
- KRISTÓ: Oroszok = KRISTÓ GYULA: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Uő: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 191–207., 512–516. (Nemzet és emlékezet) (A tanulmány eredetileg 1979-ben jelent meg)

- KRISTÓ: Öt pondust fizetők = KRISTÓ GYULA: Öt pondust fizetők és várhospesek. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 92 (1991) 25–35.
- KRISTÓ: Pápa korai középkoráról = KRISTÓ GYULA: Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. 2. Szerk. HERMANN ISTVÁN. Pápa 1996. 9–21.
- KRISTÓ: Szempontok = KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 55 (1976).
- KRISTÓ: Új intézkedések = KRISTÓ GYULA: II. András király „új intézkedései”. In: *Századok* 135 (2001) 251–300.
- KRISTÓ: Vármegyék = KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet)
- Kub = KUBINYI FERENC: Magyar történelmi emlékek I–II. Pest 1876–1888.
- KUBINYI: Királyi udvar = KUBINYI ANDRÁS: A királyi udvar élete a Jagellókorban. In: *Kelet és Nyugat között*. (Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére). Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1995. 309–335.
- KUMOROVITZ: Kápolnaispán = KUMOROVITZ L. BERNÁT: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV–XV. század fordulóján). In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv* 5 (1942–1943) 455–497.
- KUMOROVITZ: Osztályok, címek = KUMOROVITZ L. BERNÁT: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1984. 293–330. (*Memoria Saeculorum Hungariae* 4.)
- LEDERER: Feudalizmus = LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959.
- LiptReg = HORVÁTH SÁNDOR: A liptói és turóczi regisztrum. Bp. 1902.
- MAGYAR: Királyi erdőkezelés = MAGYAR ESZTER: A királyi erdőkezelés kiváltságolt népcsoportjainak továbbélése a bakonyi erdőispánság területén. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. Veszprém 1984. 101–118. (*A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai* 3.)

- MÁLYUSZ: Gesta = MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971.
(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.)
- MÁLYUSZ: Turóc megye = MÁLYUSZ ELEMÉR: Turóc megye kialakulása.
Bp. 1922.
- MÁLYUSZ–KRISTÓ: Commentarii = Johanness de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. 2. Ab anno 1301 ad annum 1487. Comp. ELEMÉR MÁLYUSZ adiuv. JULIO KRISTÓ. Bp. 1988.
- METZ: Servitium regis = METZ, WOLFGANG: Das Servitium regis. Zur Erforschung der wirtschaftlichen Grundlagen des hochmittelalterlichen deutschen Königstums. Darmstadt 1978. (Erträge der Forschung 89.)
- MKLSz = A magyarországi középkori latinság szótára. Kiad. BORONKAI IVÁN–SZOVÁK KORNÉL. I–V. Bp. 1987–1999.
- MODZELEWSKI: Organisation ministériale = MODZELEWSKI, KAROL: La division autarchique á l'échelle d'un État. L'organisation „minisériale” en Pologne médiévale. In: Annales. Economies–Sociétés–Civilisations 19 (1964) 1125–1138.
- MOLNÁR: Királyi megye = MOLNÁR JÓZSEF: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. In: Hadtörténelmi Közlemények 6 (1959) 222–252.
- MonStrig = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Ed. GABRIEL DRESKA et alii. Strigonii 1874–1999.
- NÓGRÁDY: II. András = NÓGRÁDY ÁRPÁD: „Magistratus et comitatus tenentibus”. (II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez). In: Századok 129 (1995) 157–194.
- NYERS: Nádor = NYERS LAJOS: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században. Kecskemét 1934.
- ÓMO = Ó-magyar olvasókönyv. Összeáll. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs 1929. (Tudományos Gyűjtemény 30.)
- ORTVAY: Pozsony II/3. = ORTVAY TIVADAR: Pozsony város története. I–III. Pozsony 1892–1894.

- PARISSE: Ministeriaux = PARISSE, MICHEL: Les ministeriaux en Empire: ab omni iugo servili absoluti. In: Jahrbuch für Westdeutsche Landesgeschichte 6 (1980) 1–24.
- PRT = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–XII. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp. 1902–1916.
- RÁKOS: Birtokrestauráció = RÁKOS ISTVÁN: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 47 (1974).
- RegArp = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp. 1923–1987.
- RegSlov = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Ed. VINCENT SEDLÁK. Bratislavae 1980–1987.
- REISZIG: Vas megye = REISZIG EDE: Vas vármegye főispánjai a tatárjárástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Dunántúli Szemle 8 (1941) 297–305.
- RÖSENER: Hofämter = RÖSENER, WERNER: Hofämter am mittelalterlichen Fürstenhöfen. In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 45 (1989) 485–550.
- S. KISS: Generális kongregáció = S. KISS ERZSÉBET: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 39 (1971).
- SASSE: Sozialstruktur = SASSE, BARBARA: Sozialstruktur Böhmens in der frühzeit. Historisch–archäologische Untersuchungen zum 9–12. Jahrhundert. Berlin, 1982. (Berliner Historische Studien 7. Germania Slavica 4.)
- SCHALLES-FISCHER: Pfalz und Fiskus = Schalles-Fischer, Marianne: Pfalz und Fiskus Frankfurt. Eine Untersuchung zur Verfassungsgeschichte des fränkisch–deutschen Königstums. Göttingen 1969. (Veröffentlichungen des Marx–Planck Instituts für Geschichte 20.)
- Smič. = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Ed. TADE SMIČIKLAS. Zagrabiae 1904–1934.
- SOLYMOSSI: Földesúri járadék = SOLYMOSSI LÁSZLÓ: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998.
- SOLYMOSSI: Hospeskváltság = SOLYMOSSI LÁSZLÓ: Hospeskváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics

- László. Veszprém 1984. 17–100. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.)
- SOLYMOSI: Jobbágyköltözés = SOLYMOSI LÁSZLÓ: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. In: Agrártörténeti Szemle 14 (1972) 1–37.
- SOLYMOSI: Középlatin szótár = SOLYMOSI LÁSZLÓ: A magyarországi középkori latinság szótára. (ismertetés) In: Levéltári Szemle 40 (1990) 3. sz. 81–88.
- SOLYMOSI: Pápa középkori történetéhez = SOLYMOSI LÁSZLÓ: Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. 2. Szerk. HERMANN ISTVÁN. Pápa 1996. 31–53.
- SOLYMOSI: Szakrális = SOLYMOSI LÁSZLÓ: Szakrális rendeltetésű szolgálónépek az Árpád-korban. In: UŐ: Habilitációs tézisek. Debrecen 1997. 3–7.
- SOLYMOSI: Szőlő utáni = SOLYMOSI LÁSZLÓ: A szőlő utáni adózás első korszaka. In: Agrártörténeti Szemle 32 (1990) 22–50.
- Somogy megye = Somogy megye helynevei. Szerk. VÉGH JÓZSEF. Bp. 1974.
- SopronO = Somogy vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. NAGY IMRE. Sopron 1889–1891.
- SÖRÖS: Guary = SÖRÖS PONGRÁC: A Pannonhalmán őrzött Guary-levéltár Árpád- és Anjou-kori kiadatlan oklevelei. In: Történelmi Tár 9 (1908) 161–195.
- SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum. I–II. Ed. E. SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938.
- SWEENEY: Decretal Intellecto = J. R. SWEENEY: The Decretal Intellecto and the Hungarian Golden Bull of 1222. In: Album Elemér Mályusz. Bruxelles 1976. 89–96.
- SZABÓ: Dömösi oklevél = SZABÓ DÉNES: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). In: Magyar Nyelv 32 (1936) 54–57., 130–135., 203–206.
- SZABÓ: Prédium = A prédium. (Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és társadalomtörténelem körében). In: SZABÓ ISTVÁN: Jobbágyok – parasztok. (Értekezések a magyar parasztság történetéből). S. a. r. FÜR

- LAJOS. Bp. 1976. 51–122. (A tanulmány eredetileg 1963-ban jelent meg)
- SZÉKELY: Állam megszilárdulása = SZÉKELY GYÖRGY: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1984. 19–79.
- SZÜCS: 1267. évi dekrétum = SZÜCS JENŐ: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttére. (Szempontok a köznemesség kialakulásához). In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok). Szerk. H. BALÁZS ÉVA–FÜGEDI ERIK–MAKSAY FERENC. Bp. 1984. 341–394.
- SZÜCS: Kézai = SZÜCS JENŐ: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. In: Századok 107 (1973) 569–643., 823–878.
- SZÜCS: Parasztság = SZÜCS JENŐ: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. (A paraszti társadalom átalakulása a 13. században). I–II. In: Századok 115 (1981) 3–65., 263–319.
- SZÜCS: Sárospatak = SZÜCS JENŐ: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. In: Történelmi Szemle 35 (1993) 1–57.
- SZÜCS: Utolsó Árpádok = SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár – Monográfiák 1.)
- TAGÁNYI: Felelet = TAGÁNYI KÁROLY: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire”. In: Történelmi Szemle 5 (1916) 296–320., 409–448., 543–608.
- TŘEŠTÍK–KRZEMIENSKA: Dienstleute = TŘEŠTÍK, DUŠAN–KRZEMIENSKA, BARBARA: Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen. In: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Hrsg. v. Graus, František–Ludat, Herbert. Wiesbaden 1967. 70–103.
- UBurg = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Bearb. v. HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK–POZZA. Graz–Köln–Wien 1955–1985.
- VÁCZY: Központi kormányzat = VÁCZY PÉTER: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király

- halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. 1938. Reprint. Szerk. TÖRÖK JÓZSEF. Bp. 1988. 263–297.
- VárReg = Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Kiad. KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU. Bp. 1903.
- VESZPRÉMY: Klerikus várjobbágy = VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Az Árpád-kori várszervezet klerikus várjobbágyairól. In: Hadtörténelmi Közlemények 32 (1985) 421–425.
- VeszprReg = KUMOROVITZ L. BERNÁT: Veszprémi regeszták (1301–1387). Bp. 1953.
- VMO I/2. = Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai (1307–1311). Vatikáni magyar okirattár I/2. Bp. 2000.²
- W. = Árpád-kori Új Okmánytár. I–XII. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest 1860–1874.
- WERTNER: Udvari tisztségviselők = WERTNER MÓR: Az Árpád-kori udvari tisztségviselők sorozata. In: Történelmi Tár 1 (1899) 638–672.
- ZalaO = Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp. 1886–1890.
- ZÁVODSZKY: Törvények = ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904.
- ZichyO = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. NAGY IVÁN–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Bp. 1872–1931.
- ZW = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Bearb. v. FRANZ ZIMMERMANN–CARL WERNER–GEORG MÜLLER–GUSTAV GÜNDISCH. Hermannstadt–București 1892–1991.
- ZSOLDOS: Árpádok = ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen 1997. (Történelmi kézikönyvtár)
- ZSOLDOS: Hód-tó = ZSOLDOS ATTILA: Téténytől a Hód-tóig. (Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlatja). In: Történelmi Szemle 39 (1997) 69–98.
- ZSOLDOS: Kehidai oklevél = ZSOLDOS ATTILA: „Eléggé nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Zalai történelmi

tanulmányok. Szerk. KÁLI CSABA. Zalaegerszeg 1997. 7–19. (Zalai Gyűjtemény 42.)

ZSOLDOS: Királyné = ZSOLDOS ATTILA: A királyné udvara az Árpád-korban. In: Századok 136 (2002) 267–302.

ZSOLDOS: Nemesség = ZSOLDOS ATTILA: A nemesség határán. In: Turul 72 (1999) 118–122.

ZSOLDOS: Szepes megye = ZSOLDOS ATTILA: Szepes megye kialakulása. In: Történelmi Szemle 43 (2001) 19–31.

ZSOLDOS: Szolgabírói tisztségnév = ZSOLDOS ATTILA: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. In: Levéltári Szemle 38 (1988) 4. sz. 12–19.

ZSOLDOS: Udvarispán = ZSOLDOS ATTILA: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. In: Levéltári Szemle 41 (1991) 4. sz. 20–31.

ZSOLDOS: Várjobbágyság = ZSOLDOS ATTILA: A szent király szabadjai. (Fejezetek a várjobbágyság történetéből). Bp. 2000. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.)

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	1
1. 1. <i>Az értekezés célkitűzései, forrásai, módszerei</i>	1
1. 2. <i>A témával foglalkozó szakirodalom eredményeinek vázlatos összefoglalása</i>	3
1. 2. 1. Királyi birtokok és népek a német, a cseh és a lengyel kutatásban.....	3
1. 2. 2. Az udvari szolgálónépi szervezet kutatásának főbb irányai a magyar szakirodalomban.....	9
1. 3. <i>Az udvari szolgálónépek az Árpád-kori magyar társadalomban</i>	13
1. 3. 1. Az udvari népek egyes csoportjainak feladatai.....	13
1. 3. 2. Az udvari szolgálónépek jogállása és társadalmi helyzete.....	19
2. Az udvari szervezet birtokainak és népeinek igazgatása a 13–14. században	23
2. 1. <i>Az udvari népek és a főméltóságok kapcsolata</i>	25
2. 1. 1. A nádor és az udvarnokok.....	25
2. 1. 2. Udvari tisztségviselők és udvari népek.....	32
2. 2. <i>Az udvari népek „helyi” szervezete</i>	35
2. 2. 1. Az ispánságok szervezete.....	35
2. 3. <i>Az udvari népek ispánjai</i>	45
2. 3. 1. Az udvari népek ispánjainak jogállása, társadalmi helyzete az Árpád-korban....	45
2. 3. 2. A csallóközi udvarnokok ispánjai.....	49
2. 3. 3. Az udvari népek ispánjainak társadalmi helyzete az Anjou-korban.....	57
2. 3. 4. Az udvari népek ispánjainak feladata az Árpád- és az Anjou-korban.....	61
2. 3. 5. A 13. század második felében megjelenő tisztségek.....	70
2. 4. <i>Az udvari népek kisebb tisztségviselői</i>	73
2. 5. <i>Az udvari birtokok népeinek adózása és szolgálata</i>	85
2. 5. 1. Állami (királyi) adózás.....	85
2. 5. 2. Adózás a tisztségviselőknek.....	88
2. 5. 3. A jogállásból (condicio) következő kötelezettségek (servitium).....	93
2. 6. <i>Az udvari szervezet birtokainak és népeinek átszervezése</i>	105
2. 6. 1. Udvarnokok és váruradalmak.....	105
2. 6. 2. Udvari népek és hospstelepek.....	111
3. Az udvari szervezet és népei a királyok 13–14. századi „birtokpolitikájában”	118
3. 1. <i>Az udvari szervezetet érintő adományok</i>	118
3. 1. 1. Az adományozást korlátozó jogelvek.....	119
3. 1. 2. Az udvari szervezet birtokainak és népeinek eladományozásánál követett gyakorlat.....	128
3. 2. <i>Az udvari szervezet földjeinek és népeinek restaurációja a 13–14. században</i>	133
3. 2. 1. Birtokvisszavételek a 13. században.....	137
3. 2. 2. Birtokvisszavételek a 14. század első felében.....	150
3. 3. <i>A birtokvisszavételek lebonyolítása</i>	157
3. 3. 1. A visszavételekkel megbízott tisztségviselők.....	157
3. 3. 2. A visszavételekkel megbízott személyek és bizottságok tevékenysége.....	172
3. 3. 3. A birtokvisszavételi akciók mérlege.....	187
4. Összegzés	188
5. A felhasznált források és szakirodalom jegyzéke	191